

Cilt/Sayı: 2-4

e-ISSN 3061-9777

MÜELLİF
Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler
(Muellif - Journal of International Social and
Humanities)
Dergisi

2025

Muellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi
ULUSLARARASI HAKEMLİ BİR DERGİDİR.

KARABÜK
2025

Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi - Karabük : 2023-

Muellif - Journal of International Social and Humanities

c.: resim, tablo; 24 cm.

Yılda iki sayı

e-ISSN : 3061-9777

Elektronik ortamda yayımlanmaktadır.

Baskı:

Elektronik Dergi olarak yayınlanmaktadır.

Cilt: 2 • Sayı: 4 • Aralık 2025

e-ISSN 3061-9777

Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi Yılda İki Defa Yayımlanır.

SAHİBİ

Prof. Dr. Murat AĞARI

BAŞ EDITÖR

Prof. Dr. Barış SARIKÖSE

EDİTÖRLER- ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Fatih AYDIN (Coğrafya)

Doç. Dr. Tolga UZUN (Sanat Tarihi-Sanat)

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi GÖKBUĞA (Tarih)

Doç. Dr. Mahmut POLATCAN (Eğitim Bilimleri)

Doç. Dr. İsmail TAŞ (Dil)

Doç. Dr. Şerife AĞARI (Edebiyat)

Doç. Dr. Ersin ÇELİKBAŞ (Arkeoloji)

Prof. Dr. Sinan YILMAZ (Sosyoloji)

Yabancı Dil Editör-İnceleme

Prof. Dr. Abdül Serdar ÖZTÜRK (İngilizce)

Doç. Dr. Mustafa POLAT (İngilizce ve Almanca)

Prof. Dr. Mahmut KARAKUŞ (Almanca)

Prof. Dr. Canan Şenöz AYATA (Almanca)

Prof. Dr. İrfan TOSUNCUOĞLU (Rusça)

Doç. Dr. Tavgah Ghulam SAFEED (Arapça)

Arş. Gör. Yusuf KARATAY (Arapça)

Dr. Öğr. Üyesi Saitbek BOTABAYEV (Farsça-Rusça)

Dr. Öğr. Üyesi Nazıla HEİDARZADEGAN (Farsça)

Dr. Öğr. Hüseyin Necmi ÖZTÜRK (Fransızca)

Editör Yardımcısı

Arş. Gör. Enes EKMEKÇİ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi GÖKBUĞA

YAZI KURULU

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi GÖKBUĞA

Arş. Gör. Enes EKMEKÇİ

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Murat Ağarı (Karabük Üniversitesi)
 Prof. Dr. Barış Sarıköse (Karabük Üniversitesi)
 Prof. Dr. Seyfullah Kara (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)
 Prof. Dr. Şerife Akpınar (Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mustafa Hizmetli (Bartın Üniversitesi)
 Prof. Dr. Sinan Yılmaz (Karabük Üniversitesi)
 Prof. Dr. Yunus Kaplan (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)
 Prof. Dr. Zeki Tekin (Kayseri Üniversitesi)
 Prof. Dr. İlyas Gökhan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
 Prof. Dr. Orhan Doğan (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
 Prof. Dr. Abdülmecid Canatak (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
 Prof. Dr. İsmail Kıvrım (Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ahmet Ali Bayhan (Ordu Üniversitesi)
 Prof. Dr. A. Şevki Duymaz (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
 Doç. Dr. Nevzat Keleş (Dicle Üniversitesi)
 Doç. Dr. Semiha Altıer (Çanakkale 18 Mart Üniversitesi)
 Doç. Dr. Serhat Küçük (Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi)
 Doç. Dr. Şerife Ağarı (Karabük Üniversitesi)
 Doç. Dr. İsmail Taş (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
 Dr. Öğr. Üyesi Ferdi Gökbuğa (Karabük Üniversitesi)
 Dr. Öğr. Üyesi Zafer Topak (Karabük Üniversitesi)

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Mehmet Dalkılıç - Kayseri Üni.	Dr. Öğr. Üyesi Halil İbrahim Arpa - Çankırı
Prof. Dr. Ersin Müezzinoğlu - Karabük Üni.	Karatekin Üni.
Prof. Dr. Şerif Demir - Kastamonu Üni.	Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Ötenkaya - Zonguldak Bülent
Prof. Dr. Recep Karacakaya - İstanbul Medeniyet Üni.	Ecevit Üni.
Doç. Dr. Nevzat Keleş - Bingöl Üni.	Dr. Öğr. Üyesi Fatih Sarıkaya - Bandırma Onyedi
Doç. Dr. Burak Kocaoğlu - Osmaniye Korkut Ata Üni.	Eylül Üni.
Doç. Dr. Şükrü Maden - Karabük Üni.	Dr. Öğr. Üyesi Serhat Sipahi - Karabük Üni.
Doç. Dr. İlhan Gök - Gümüşhane Üni.	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ünal - Bartın Üni.
Dr. Öğr. Üyesi Ferdi Gökbuğa - Karabük Üni.	Dr. Öğr. Üyesi Ömer Özdemir - Karabük Üni.
Dr. Öğr. Üyesi Emrah Işık - Batman Üni.	

Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez.

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler ve yasal sorumluluklar yazarlara aittir.

The articles and photos that has been sent to the journal for publication may not be returned even if they are not published.

The responsibility of all the ideas and legal responsibilities in the articles published in this journal belongs to their authors.

Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi Hakem Kurulu
(Hakem Listesi İsme ve Unvana Göre Sıralanmıştır.)

Prof. Dr. A. Azmi Bilgin
 Prof. Dr. Abdildacan Akmataliyev
 Prof. Dr. Abdullah Uçman
 Prof. Dr. Abdülkadir Emeksiz
 Prof. Dr. Abdülmecid Canatak
 Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam
 Prof. Dr. Abid Nazar Mahdum
 Prof. Dr. Ahmet Ali Bayhan
 Prof. Dr. Ahmet Çaycı
 Prof. Dr. Ahmet Efiloğlu
 Prof. Dr. Ahmet Sait Candan
 Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan
 Prof. Dr. Ali Baş
 Prof. Dr. Ali Çağatay Kılınç
 Prof. Dr. Ali Özçağlar
 Prof. Dr. Ali Şükrü Çoruk
 Prof. Dr. Almaz Ulvi
 Prof. Dr. Alsu Kamaliev
 Prof. Dr. Asuman Baldıran
 Prof. Dr. A. Şevki Duymaz
 Prof. Dr. Barış Sarıköse
 Prof. Dr. Bayram Durbilmez
 Prof. Dr. Bilal Gökkır
 Prof. Dr. Cengiz Gökşen
 Prof. Dr. Ceval Kaya
 Prof. Dr. Cevat Başaran
 Prof. Dr. Duran Aydınöz
 Prof. Dr. Elfine Sibgatullina
 Prof. Dr. Enis Şahin
 Prof. Dr. Ergün Recepoğlu
 Prof. Dr. Erhan Öztepe
 Prof. Dr. Erol Öztürk
 Prof. Dr. Fatih Aydın
 Prof. Dr. Fatma Açık
 Prof. Dr. Fikret Turan
 Prof. Dr. Filiz Meşeci Giorgetti
 Prof. Dr. İ. Gülsel Sev
 Prof. Dr. Gürer Gülsevin
 Prof. Dr. Güzin Kantürk Yiğit
 Prof. Dr. H.C. İbrahim Atalay
 Prof. Dr. Halit Çal
 Prof. Dr. Handan İnci
 Prof. Dr. Hanifi Vural
 Prof. Dr. Hikmet Koraş
 Prof. Dr. İbrahim Hakkul
 Prof. Dr. İldar Yunusov
 Prof. Dr. İlyas Gökhan
 Prof. Dr. İsmail Çalışkan
 Prof. Dr. İsmail Güleç
 Prof. Dr. İsmail Kıvrım
 Prof. Dr. İsmail Parlatır
 Prof. Dr. Kasımcan Sadikov
 Prof. Dr. Kâzım Yetiş

Prof. Dr. Kemal Yavuz
 Prof. Dr. Kürşat Yıldırım
 Prof. Dr. Laylo Raupova
 Prof. Dr. M. Ertekin Doksanaltı
 Prof. Dr. Mehmet Karayaman
 Prof. Dr. Mehmet Münir Dedeoğlu
 Prof. Dr. Mehmet Tekin
 Prof. Dr. Mehmet Tekocak
 Prof. Dr. Mehmet Turgut Berbercan
 Prof. Dr. Metin Özarslan
 Prof. Dr. Muhammet Nur Doğan
 Prof. Dr. Muhammet Yelten
 Prof. Dr. Muharrem Dayanç
 Prof. Dr. Muna Yüceol Özezen
 Prof. Dr. Murat Ağarı
 Prof. Dr. Murat Elmalı
 Prof. Dr. Musa Duman
 Prof. Dr. Musa Kadioğlu
 Prof. Dr. Mustafa Ertürk
 Prof. Dr. Mustafa Hizmetli
 Prof. Dr. Mustafa Murat Öntüğü
 Prof. Dr. Mustafa Özkan
 Prof. Dr. Mustafa Sağdıç
 Prof. Dr. Mücahit Coşkun
 Prof. Dr. Nadir İlhan
 Prof. Dr. Necmettin Gökkır
 Prof. Dr. Nevzat Özkan
 Prof. Dr. Nilay Çorağan
 Prof. Dr. Nurgün Koç
 Prof. Dr. Nurşen Özkul Fındık
 Prof. Dr. Orhan Doğan
 Prof. Dr. Orhan Yavuz
 Prof. Dr. Osman Çepni
 Prof. Dr. Ömer Kara
 Prof. Dr. Önal Kaya
 Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu
 Prof. Dr. Ramazan Altınay
 Prof. Dr. Recep Karacakaya
 Prof. Dr. Remzi Duran
 Prof. Dr. Ruhi Ersoy
 Prof. Dr. Selahattin Tolkun
 Prof. Dr. Sema Doğan
 Prof. Dr. Sema Özher Koç
 Prof. Dr. Seyfullah Kara
 Prof. Dr. Shuhrat Sirojiddinov
 Prof. Dr. Sinan Yılmaz
 Prof. Dr. Şerif Ali Bozkaplan
 Prof. Dr. Şerife Akpınar
 Prof. Dr. Şuayip Karakaş
 Prof. Dr. Tanju Oral Seyhan
 Prof. Dr. Turhan Çetin
 Prof. Dr. Uğur Gürsu
 Prof. Dr. Ülkü Eser Ünal

Prof. Dr. Ünal Özdemir
 Prof. Dr. Vahit Türk
 Prof. Dr. Vedat Keleş
 Prof. Dr. Yakup Karasoy
 Prof. Dr. Yakup Poyraz
 Prof. Dr. Yılmaz Kurt
 Prof. Dr. Yunus Kaplan
 Prof. Dr. Zeki Taştan
 Prof. Dr. Zeki Tekin
 Prof. Dr. Zeynep Yasa Yaman
 Prof. Dr. Zuhâl Kültürâl
 Doç. Dr. Abdullah Murad Tilavov
 Doç. Dr. Ashfak Ahmad Khan
 Doç. Dr. Aynura Kadırmancetova
 Doç. Dr. Ayşe Budak
 Doç. Dr. Başak Burcu Tekin
 Doç. Dr. Ebrahim Khodayar
 Doç. Dr. Emre Er
 Doç. Dr. Erdoğan Arslan
 Doç. Dr. Ersin Çelikbaş
 Doç. Dr. Ertuğ Can
 Doç. Dr. Ertuğ Ergürer
 Doç. Dr. Farida Karimova
 Doç. Dr. Fatma Bağdatlı Çam
 Doç. Dr. Fatma Betül Kurnaz Adıbatmaz
 Doç. Dr. Gündet Varinlioğlu
 Doç. Dr. Hakan Türkkan
 Doç. Dr. Halim Güner
 Doç. Dr. Haluk Sağlamtimur
 Doç. Dr. İsmail Taş
 Doç. Dr. Kadir Şahin
 Doç. Dr. Mahmut Polatcan
 Doç. Dr. Marufcan Yuldaşev
 Doç. Dr. Meerim Kolbayeva
 Doç. Dr. Mehmet Gedizli
 Doç. Dr. Mevlüt Eliüşük
 Doç. Dr. Muhammed Alim Labib
 Doç. Dr. Muhammed Oral
 Doç. Dr. Muhammed Abay
 Doç. Dr. Murat Çınar
 Doç. Dr. Murat Sultan Özkan
 Doç. Dr. Mustafa Altun
 Doç. Dr. Müge Akbağ
 Doç. Dr. Nedim Özdemir
 Doç. Dr. Nevzat Keleş
 Doç. Dr. Nurzina İysayeva
 Doç. Dr. Osman Cüme
 Doç. Dr. Ömer Yağmur
 Doç. Dr. Ömür Dünya Çakmaklı
 Doç. Dr. Öznur Yazıcı
 Doç. Dr. Ramazan Cansoy
 Doç. Dr. Saidbek Boltabayev
 Doç. Dr. Semiha Altier
 Doç. Dr. Selçuk Atay
 Doç. Dr. Selma Turhan Sarıköse
 Doç. Dr. Serhat Küçük

Doç. Dr. Serkan Koşar
 Doç. Dr. Sevda Coskun
 Doç. Dr. Sherzodkhon Mahmudov
 Doç. Dr. Sirderyahan Utanova
 Doç. Dr. Solmaz Bunulday
 Doç. Dr. Şahin Yıldırım
 Doç. Dr. Şerife Ağar
 Doç. Dr. Tahir Bilirli
 Doç. Dr. Toralı Kızır
 Doç. Dr. Tuna Akçay
 Doç. Dr. Türker Kurt
 Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Yakşı
 Dr. Öğr. Üyesi Abidin Karasu
 Dr. Öğr. Üyesi Aslı Zengin
 Dr. Öğr. Üyesi Cemil İrdem
 Dr. Öğr. Üyesi Cüneyt Öz
 Dr. Öğr. Üyesi Didem Akyıldız Ay
 Dr. Öğr. Üyesi Emel Terzioğlu Barış
 Dr. Öğr. Üyesi Fahri Dağ
 Dr. Öğr. Üyesi Ferdi Gökbuğa
 Dr. Öğr. Üyesi Gülden Özkallı Ekmen
 Dr. Öğr. Üyesi Gülenaz Selçuk
 Dr. Öğr. Üyesi Hasan Eşici
 Dr. Öğr. Üyesi İsmail Yücedağ
 Dr. Öğr. Üyesi Kadir Yılmaz
 Dr. Öğr. Üyesi Kasım Oyarçın
 Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Görür
 Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Uluçay
 Dr. Öğr. Üyesi Ömür Çoban
 Dr. Öğr. Üyesi Özcan Tabaklar
 Dr. Öğr. Üyesi Özkan Öztürk
 Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Şamil Tatık
 Dr. Öğr. Üyesi Sami Ağaoğlu
 Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Turan
 Dr. Öğr. Üyesi Selim Gök
 Dr. Öğr. Üyesi Sohaib K.M. Abujayyab
 Dr. Öğr. Üyesi Volkan Yıldız
 Dr. Öğr. Üyesi Yalçın Karaca
 Dr. Öğr. Üyesi Yaşar Serkal Yıldırım
 Dr. Öğr. Üyesi Zafer Topak
 Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Kurnaz

EDİTÖRDEN;

Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi Aralık 2025'te dördüncü sayısı ile yayın hayatına devam etmektedir. Dergimiz hakemli ve uluslararası indeksli bir dergi olarak Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki defa yayımlanmaktadır. Dergide daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış sosyal ve beşeri bilimler alanındaki özgün makalelere yer verilmektedir.

Aralık 2025'te derginin sayısında Muhittin Kapaşahin - Mohamed Shaaban Abdelhamid'in "*Selçuklulardan Memlükler'e Geçiş Sürecinde Anadolu Kökenli Bir Askerî-Elit Aile: Hatîroğulları*"; Hakan Türkkan - Recep Arslan'ın "*Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Çocuklar (İtalyan Çocuklar Örneği)*"; Tahir Bilirli'nin "*Tanzimat Döneminde Taşrada Aile Politikaları: İmar Meclisi Raporlarına Göre Rumeli'de Evlilik ve Nikah (1845-1846)*"; Murat Çınar'ın "*Mers-el-Kébir Baskını'nın Coğrafi ve Jeopolitik Analizi*"; Asım Aydın - Mustafa Canlı'nın "*Between Family And Duty: Shakespeare's Henry IV, Part 1, As A Reflection Of The Medieval English Dynasty Disputes*"; Selma Turhan Sarıköse - Barış Sarıköse'nin "*Osmanlı Hapishanelerinde Çiçek ve Frengi Hastalıklarına Karşı Alınan Önlemler*"; Umut Depe'nin "*İttihatçı-İtilafçı Kutuplaşmasına Karşı Bir Uzlaş Denemesi: "Miralay Sadık Bey ve Yeni Çıkan Fırka Münasebetleriyle Şanlı Türkler, Kahraman Osmanlılar"* ve William G. Millward'un "*Al-Yaqubi's Sources and the Question of Shi'a Partiality*" adlı makalesinin Murat Ağarı tarafından yapılan "*Ya'kûbî'nin Kaynakları ve Şiî Tarafgirliği Sorunu*" başlıklı çevirisine yer verilmiştir.

Gelecek sayılarda sosyal ve beşeri bilimler alanında özgün makaleler yayınlanmaya devam edecektir. Yazarlarımıza ve emeği geçen hakemlere teşekkür ederiz.

Editör
Prof. Dr. Barış Sarıköse
Aralık 2025
Karabük

MÜELLİF ULUSLARARASI SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER DERGİSİ

Cilt / Sayı: 2-4

İÇİNDEKİLER

Muhittin KAPANŞAHİN - Mohamed Shaaban ABDELHAMİD: Selçuklulardan Memlûkler’e Geçiş Sürecinde Anadolu Kökenli Bir Askerî-Elit Aile: Hatîroğulları

Hakan TÜRKKAN - Recep ARSLAN: Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Çocuklar (İtalyan Çocuklar Örneği)

Tahir BİLİRLİ: Tanzimat Döneminde Taşrada Aile Politikaları: İmar Meclisi Raporlarına Göre Rumeli’de Evlilik ve Nikah (1845-1846)

Murat ÇINAR: Mers-el-Kébir Baskını’nın Coğrafi ve Jeopolitik Analizi

Asım AYDIN - Mustafa CANLI: Between Family And Duty: Shakespeare’s *Henry IV, Part 1*, As A Reflection Of The Medieval English Dynasty Disputes

Selma TURHAN SARIKÖSE - Barış SARIKÖSE: Osmanlı Hapishanelerinde Çiçek ve Frengi Hastalıklarına Karşı Alınan Önlemler

Umut DEPE: İttihatçı-İtilafçı Kutuplaşmasına Karşı Bir Uzlaş Denemesi: “Miralay Sadık Bey ve Yeni Çıkan Fırka Münasebetleriyle Şanlı Türkler, Kahraman Osmanlılar”

William G. MİLWARD: “Ya’kûbî’nin Kaynakları ve Şîî Tarafgirliği Sorunu”, (Çeviren: M. AĞARI)

SELÇUKLULARDAN MEMLÜKLER'E GEÇİŞ SÜRECİNDE ANADOLU KÖKENLİ BİR ASKERÎ-ELİT AİLE: HATİROĞULLARI*

A MILITARY-ELITE FAMILY OF ANATOLIAN ORIGIN DURING THE TRANSITION FROM THE SELJUKS TO THE MAMLUKS: THE HATIROĞULLARI

Muhittin KAPANŞAHİN** - Mohamed Shaaban ABDELHAMID***

Öz

Hatiroğulları ailesi, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'daki siyasal çözülme ve artan İlhanlı baskısı sonucunda ortaya çıkan toplumsal ve askerî hareketliliğin dikkate değer örneklerinden biridir. Şerafeddin b. el-Hatîr'in ortadan kaldırılmasıyla hızlanan siyasî tasfiye süreci, ailenin bazı mensuplarını Suriye ve Mısır'daki Memlûk Sultanlığına yöneltmiş; bu durum Anadolu merkezli bir emîr ailesinin bölgesel güç dengeleri içinde yeniden konumlanmasına zemin hazırlamıştır.

Memlûk hizmetine giren aile üyeleri, Anadolu'da edindikleri askerî ve idarî tecrübeyi farklı görev alanlarında değerlendirme imkânı bulmuş ve özellikle sınır bölgelerindeki görevleriyle yeni siyasî düzene uyum sağlamışlardır. Bu süreç, doğrudan bir idarî gelenek aktarımından ziyade, Anadolu kökenli kadroların Memlûk yapısı içine esnek bir biçimde entegre edilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Aile bireylerinin biyografileri, dönemin çok katmanlı sadakat ilişkileri ve değişken ittifak yapıları içinde bu uyum mekanizmalarının pratik işleyişine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Bununla birlikte, Hatiroğulları ailesinin Elbistan Savaşı sonrasındaki konumu, Memlûk Devleti içindeki faaliyetleri ve bu faaliyetlerin Doğu Akdeniz'in siyasî dengelerine yansımaları hakkında kapsamlı bir araştırma henüz mevcut değildir. Bu çalışma, ailenin Anadolu'daki siyasî kimliğinden Memlûk hâkimiyeti altındaki yeniden konumlanışına uzanan tarihsel süreci çok boyutlu bir yaklaşımla inceleyerek XIII. ve XIV. yüzyıllarda bölgesel güç ilişkilerindeki yerini bilimsel bir çerçevede ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hatiroğulları, Selçuklular, Memlûkler, Mısır, Anadolu.

Abstract

The Hatiroğulları family represents a notable example of the social and military mobility that emerged in Anatolia during the second half of the thirteenth century amid political fragmentation and increasing Ilkhanid pressure. The political purge accelerated by the elimination of Şerafeddin b. al-Hatîr prompted several family members to move toward the Mamluk Sultanate in Syria and Egypt, enabling the regional repositioning of an Anatolian-based amirial household within shifting power structures.

Family members who entered Mamluk service were able to apply the military and administrative experience they had acquired in Anatolia across various areas of responsibility, particularly in frontier assignments where they adapted to the new political order. This process did not constitute a direct transfer of Seljuk administrative tradition; rather, it reflected the flexible integration of Anatolian-origin cadres into the Mamluk administrative and military framework.

Bu makale 20.10.2025 tarihinde dergimize gönderilmiş; 25.10.2025 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 10.11.2025 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

* Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN danışmanlığında hazırlanan "Memlûk Devleti'ne Anadolu'dan Gelenler ve Etkileri (648-923 /1250-1517)" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

Makaleye atıf şekli; Muhittin Kapanşahin - Mohamed Shaaban Abdelhamid, "Selçuklulardan Memlûkler'e Geçiş Sürecinde Anadolu Kökenli Bir Askerî-Elit Aile: Hatiroğulları", *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 4, (Aralık 2025), s. 1-15.

** Prof. Dr., Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: muhittinkapansahin@karabuk.edu.tr, Orcid: 0000-0001-9582-1685.

*** Öğr. Gör. Dr., Kayseri Üniversitesi, Develi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Kayseri, E-mail: mshaabanahmed@kayseri.edu.tr, Orcid: 0000-0002-3889-7226.

Their individual biographies offer significant insights into how mechanisms of adaptation functioned within the multilayered loyalties and shifting alliances of the period.

Despite this, no comprehensive study exists on the family's position after the Battle of Elbistan, their activities within the Mamluk state, or the impact of these activities on the political dynamics of the Eastern Mediterranean. This study seeks to examine, through a multidimensional approach, the family's trajectory from its political identity in Anatolia to its repositioning under Mamluk rule, thereby situating its role within the regional power relations of the thirteenth and fourteenth centuries.

Key Words: Hatiroğlu, Seljuks, Mamluks, Egypt, Anatolia.

Giriş

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu coğrafyası, Moğol istilasının yol açtığı siyasi sarsıntılarla derin bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönemde Selçuklu Devleti'nin idari yapısında etkin görevler üstlenen ailelerden biri de Hatiroğulları (İbnü'l-Hatîr ailesi) olmuştur. Bu aile, Anadolu Selçuklu yönetiminde önemli askerî ve bürokratik mevkilere ulaşmış; özellikle Beylerbeyi Şerafeddin Hatiroğlu döneminde Moğol tahakkümüne karşı yürütülen direnişin başlıca aktörlerinden biri hâline gelmiştir. Onların faaliyetleri, yalnızca bir hanedanın mücadelesi değil, aynı zamanda XIII. yüzyıl Anadolu'sunda bağımsızlık arayışının kurumsal bir ifadesi olarak değerlendirilmektedir¹.

Selçuklu devlet düzeninin çözülmesiyle birlikte Hatiroğlu ailesinin bir kısmı siyasi tasfiye sürecine maruz kalmış; Elbistan Savaşı (1276) sonrasında Şerafeddin'in öldürülmesi üzerine ailenin bazı kolları Mısır ve Suriye'deki Memlük Sultanlığı'na sığınmıştır. Bu göç, yalnızca bir iltica hareketi değil, aynı zamanda Anadolu'daki askerî-bürokratik tecrübenin Mısır ve Şam'a aktarılmasının da başlangıcı olmuştur. Ancak bu ikinci safha -ailenin Memlük dünyasındaki faaliyeti- bugüne dek tarih yazımında yeterince ele alınmamıştır.

Oysa İbnü'l-Hatîr ailesinin Mısır ve Suriye'deki varlığı, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Doğu Akdeniz'in siyasi dengelerini etkileyecek ölçüde önemlidir. Memlük idari yapısına dâhil olan bu aile mensupları, hem askerî komutanlık hem de idari görevlerde yer alarak, Anadolu kökenli unsurların Mısır merkezli yeni düzene entegrasyonunda köprü işlevi görmüşlerdir. Böylece, Moğol istilasının ardından şekillenen Anadolu-Memlük etkileşim ağının önemli taşıyıcılarından biri olmuşlardır².

Bununla birlikte, Elbistan Savaşı sonrasındaki dönemde bu ailenin serüveni ve Memlük Devleti içerisindeki rolleri üzerine kapsamlı bir araştırma henüz yapılmamıştır. Bu çalışma, Hatiroğulları ailesinin Anadolu'daki siyasi kimliğinden Memlük dünyasındaki yeniden konumlanışına kadar uzanan tarihsel süreci çok boyutlu bir yaklaşımla ele alarak XIII. ve XIV. yüzyıllarda Orta Doğu'daki güç dengelerinin oluşumundaki tarihî rollerini bilimsel bir çerçevede ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Moğol Hâkimiyeti ve Hatiroğulları Direnişi

1243 Köseadağ Savaşı, Anadolu Selçuklu Devleti için siyasi egemenliğin fiilen sona erdiği bir dönüm noktası olmuştur. Bu yenilgiyle birlikte Anadolu, Moğol İlhanlı hâkimiyetine girmiş; Selçuklu sultanları görünürde tahtta bırakılmışsa da, gerçek yönetim Moğol valileri ve onların tayin ettiği yerli işbirlikçiler aracılığıyla yürütülmüştür. Artan vergiler, zorunlu işe yükümlülükleri, keyfi idari uygulamalar ve merkezî otoritenin zayıflığı, özellikle Türkmen ve yerel emîrler arasında huzursuzluğu derinleştirmiştir. Bu karmaşık ortamda Anadolu'nun köklü ailelerinden biri olan Hatiroğulları (İbnü'l-Hatîr ailesi) öne çıkmıştır. Zencan kökenli bu aile,

¹ Melek Göksu, *Şerafeddin Hatiroğlu ve Moğollara Karşı İsyanı*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2000.

² Mohamed Shaaban Abdelhamid, *Memlük Devleti'ne Anadolu'dan Gelenler ve Etkileri (648-923 /1250-1517)*, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Kayseri, 2025.

Moğol istilasından sonra Anadolu'ya yerleşmiş, Selçuklu idarî teşkilatına dâhil olmuş ve kısa sürede devletin en güçlü hanedan dışı unsurlarından biri hâline gelmiştir. Ailenin en meşhur mensubu olan Beylerbeyi Şerafeddin Mesud Hatîroğlu, XIII. yüzyıl Anadolu'sunda Moğol tahakkümüne karşı en geniş çaplı direnişi başlatmıştır³.

Hatîroğlu Şerafeddin'in soyu, Zencanlı Hatîrüddin Zekerîyya'ya dayandırılır. Babası ve kardeşleri Selçuklu idaresinde yüksek memuriyetlerde bulunmuş, bu durum ailenin devlet içindeki nüfuzunu pekiştirmiştir. Şerafeddin, IV. Kılıç Arslan döneminde hızla yükselmiş, 1260'lı yıllarda Beylerbeyi (Emîrî'l-ümerâ) unvanını alarak ordunun başkomutanlığına denk bir mevkie ulaşmıştır⁴. Ailenin Anadolu'ya geliş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, büyük ihtimalle Moğol istilasından hemen sonraki döneme rastlar. Bu nedenle Hatîroğulları hem yeni düzenin parçası olmuş hem de zamanla bu düzene muhalefet eden bir direniş odağına dönüşmüştür.

1256'dan itibaren Muineddin Süleyman Pervane'nin artan siyasî etkisi, Selçuklu devlet teşkilatında belirgin bir kadro dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Pervane, güven duyduğu şahısları kilit mevkilere yerleştirirken Şerafeddin Hatîroğlu'nu da beylerbeyi olarak görevlendirmiş ve böylece iki isim arasında başlangıçta güçlü bir idarî ittifak ortaya çıkmıştır. Pervane'nin Niğde ve çevresini Hatîroğlu'na iktâ olarak tahsis etmesi, onun bölgedeki Türkmen unsurlar üzerinde doğrudan nüfuz kurmasına imkân tanımıştır. Ancak dönemin sonuna doğru IV. Kılıç Arslan'ın zehirlenerek ölümü, aralarındaki iş birliğini derinden zedeleyen ilk kırılma noktası olmuştur. Kaynaklar bu suikastın sorumluluğu konusunda farklı rivayetler aktarır; bazıları Hatîroğlu ile kardeşi Ziyaeddin'i suç ortaklığıyla ilişkilendirirken, diğerleri olayın tamamen Pervane tarafından planlandığını ileri sürmektedir⁵.

1260'lı yılların ortalarından itibaren Moğol valilerinin keyfî yönetim anlayışı Anadolu'da derinleşen bir sosyo-ekonomik çöküşü tetikledi. Artan vergi yükleri, hukuk düzeninin zayıflaması ve baskıcı idare anlayışı, özellikle Türkmen kitleleri ve yerel güç odakları arasında tepkinin örgütlü bir direnişe dönüşmesine zemin hazırladı. Bu ortamda Şerafeddin Hatîroğlu, sahip olduğu askerî kapasite ve toplumsal taban sayesinde söz konusu hoşnutsuzluğu siyasî bir harekete dönüştürebilen önde gelen aktörlerden biri olarak öne çıktı. Hatîroğlu'na göre Anadolu'da Moğol tahakkümünden kurtuluş, yalnızca Memlûk desteğiyle mümkün olabilirdi. 1260 Aynicâlût zaferi sonrasında İslam dünyasında sembolik bir otorite kazanan Sultan Baybars, Anadolu'daki geniş halk kesimleri tarafından “İslam'ın hamisi” ve Moğol yayılmasına karşı en güvenilir güç olarak görülmekteydi⁶. Hatîroğlu'nun Baybars'a gönderdiği mektuplarda onu “doğunun ve batının sultanı, iki kıblenin yöneticisi, dünyanın ve dinin direği. ...Saltanatımızın alayı İslam padişahı...” olarak yüceltmesi, bu inancın açık göstergesidir⁷. Ancak Pervane, iktidar konumunu güvence altına almak için Moğol idaresiyle olan ilişkilerini sürdürmeyi tercih edince, iki eski müttefik arasındaki siyasal ayrışma kaçınılmaz biçimde derinleşmiştir⁸.

1274 yılında Pervane ile Şerafeddin Hatîroğlu'nun ortak girişimiyle Sultan Baybars'a Anadolu'ya gelmesi yönünde davet gönderilmiş olsa da, Pervane, İlhanlı Hükümdarı Abaka Han'ın baskısı karşısında geri adım atmış ve süreci bilinçli olarak geciktirmeye çalışmıştır. 1276 yılına gelindiğinde ise Pervane, Selçuklu Melikesi Selçuk Hatun'u İlhanlı Emîri Argun ile evlendirmek üzere Tebriz'e gitmiş, Müslüman bir hükümdar ailesine mensup bir prensesin Budist bir şehzade ile izdivaca zorlanması Anadolu'da derin bir rahatsızlık uyandırmıştır. Toplumda hem dinî hem de siyasî duyarlılıkları harekete geçiren bu olay, Hatîroğlu'nun isyan yönündeki kararlılığını pekiştiren kritik bir dönüm noktası olmuştur⁹. Aynı dönemde Sultan Baybars'ın Anadolu'ya ilerlediğine dair gerçeğe dayanmayan bir haber kasıtlı olarak dolaşıma sokulmuş, Şerafeddin Hatîroğlu da bu bilgiyi doğru kabul ederek Kayseri'deki Moğol garnizonuna saldırı düzenlemek suretiyle isyanı fiilen başlatmıştır. Ancak daha sonra ortaya çıktığı üzere bu söylenti,

³ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Öztürk Mürsel), TTK, Ankara, 2000, s. 74.

⁴ İbn Bîbî, *el-Evamirü'l-Ala'yye Fi'l-Umuri'l-Ala'yye (Selçuk Name)*, (çev. Öztürk Mürsel), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1996, s. 2/75.

⁵ Ahmed Eflakî, *Menâkıbü'l-Arifin*, (çev. Yazıcı Tahsin), Hürriyet Yay., İstanbul, 1973, s. 1/45.

⁶ Kâzım Yaşar Koprman, “Baybars I”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.5, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, s. 5/221-223.

⁷ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 81.

⁸ Mehmet Emin Şen-Galip Bingöl, “Anadolu'da Moğol Tahakkümüne Karşı Aykırı Bir Ses: Beylerbeyi Hatîroğlu Şerafeddin”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. II, (2022), s. 385.

⁹ Nejat Kaymaz, *Pervane Muinu'd-din Süleyman*, DTCF, Ankara, 1970, s. 146.

Pervane'nin yönlendirmesiyle Taceddin Giv ve Sinaneddin tarafından bilinçli olarak yayılmış bir siyasî tuzaktan ibaretti. Baybars'tan beklenen askerî desteğin gelmemesi üzerine Hatîroğlu hareketi kısa sürede dış desteğinden yoksun kalmış ve yalnızlığa sürüklenmiştir¹⁰.

İsyanın ilk safhasında Kayseri halkı ile çevredeki Türkmen unsurlar Şerafeddin Hatîroğlu'nun etrafında toplanmış, şehirde konuşlu Moğol kuvvetleri geri çekilmek zorunda bırakılmıştır. Karamanoğulları başta olmak üzere bazı Türkmen beylerinin de desteğiyle hareket kısa sürede bölgesel bir direniş niteliği kazanmıştır. Ancak Pervane'nin Tebriz'den dönüşünün ardından İlhanlı ordusunun Anadolu'ya sevk edilmesi güç dengelerini tersine çevirmiştir. Sultan Baybars'tan beklenen askerî yardımın gerçekleşmemesi üzerine Hatîroğlu stratejik bir geri çekilmeye yönelmiş, Niğde–Ulukışla hattındaki kalelere sığınmayı planlamışsa da, yakın çevresinden bir müttefikin ihaneti sonucu yakalanarak Pervane'ye teslim edilmiştir.¹¹ Ekim 1276'da Abaka Han'ın emri üzerine idam edilen Şerafeddin Hatîroğlu'nun kardeşi Ziyaeddin ise Anadolu'da tutunamayarak Şam'da bulunan Sultan Baybars'ın himayesine sığınmıştır¹². Bu gelişmeyle birlikte Hatîroğulları ailesi Anadolu'daki siyasî varlığını tamamen yitirmiş görünse de, pek dile getirilmeyen önemli bir gerçek vardır: Ailenin Memlûk Devleti'ne sığınan kolu, ilerleyen yıllarda hem askerî hem de siyasî açıdan dikkate değer bir etkinlik kazanmış ve bölgesel güç dengelerinde rol oynamaya devam etmiştir.

Hatîroğlu ailesinin tarihsel konumu, tek boyutlu bir isyan hareketiyle sınırlandırılmayacak ölçüde çok yönlü bir önem taşımaktadır. Siyasal açıdan aile, Anadolu Selçuklu yönetiminde yüksek devlet görevlerine yükselmiş ve Moğol hâkimiyetine karşı merkezi düzeyde ilk ciddi direniş örgütleyen aktör olarak öne çıkmıştır. Toplumsal düzlemde ise Şerafeddin Hatîroğlu'nun öncülük ettiği hareket, Anadolu'daki Türkmen unsurların dağınık tepkilerini ortak bir hedef doğrultusunda bir araya getirerek ilk kez “örgütlü siyasal direnç” niteliği kazanmış; bireysel yahut aşiretsel çıkarların ötesinde “vatan müdafası” ve “siyasal bağımsızlık” söylemleriyle toplumsal bir taban oluşturmuştur¹³. Tarihsel miras bakımından değerlendirildiğinde Hatîroğlu isyanı, sonuç itibarıyla başarısızlıkla bastırılmış olsa da Anadolu'daki Moğol egemenliğine karşı geliştirilen ilk kapsamlı ve organize direniş hareketi olarak dikkat çeker. Bu yönüyle, yalnızca kendi döneminin siyasal şartlarını etkilemekle kalmamış, aynı zamanda ilerleyen yıllarda görülen Türkmen merkezli başkaldırlara düşünsel ve stratejik bir zemin de hazırlamıştır.

Şerafeddin b. el-Hatîr'in ortadan kaldırılması ve kardeşiyle ailesinin bir kısmının Mısır ve Bilâdü's-Şâm'daki Memlûk topraklarına sığınmak zorunda kalmasına rağmen, bölgedeki siyasî dengeleri belirleyen Memlûk–İlhanlı rekabeti sona ermemiştir. Nitekim 674/1275 yılında Fırat Nehri üzerinde yer alan stratejik Birecik Kalesi'nin kuşatılması, iki güç arasındaki mücadelenin devam ettiğinin açık bir göstergesi olmuştur. Bu tarihe gelinceye kadar Muînüddin Pervâne, İlhanlı otoritesine bağlı bir siyaset izlemeyi sürdürmüştü ve onların direktiflerine sadakatle uymuştu. Dolayısıyla Şerafeddin Hatîroğlu'nun ortadan kaldırılması, Memlûk–Moğol mücadelesini sonlandırmamış, aksine güç rekabetinin Anadolu ve Suriye coğrafyasında daha karmaşık bir hâl almasına zemin hazırlamıştır¹⁴.

Ertesi yıl, 675/1276'da meydana gelen ünlü Elbistan Savaşı, Memlûk–İlhanlı mücadelesinin seyrini köklü biçimde değiştiren stratejik bir dönüm noktası olmuştur. Sultan Baybars komutasındaki Memlûk ordusu, Anadolu'ya sevk edilen İlhanlı kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratarak büyük ölçüde imha etmiş ve ardından Kayseri'ye girerek şehri fiilen kontrol altına almıştır. Bu gelişme üzerine Memlûk yönetimi, Anadolu'nun kendi nüfuz sahasına dâhil olduğunu ilan etmiş ve kendisini bölgedeki Müslüman unsurların hamisi konumunda göstermiştir. Elbistan'daki yenilgi, yalnızca Moğollar açısından askerî bir hezimet olmakla kalmamış; Anadolu

¹⁰ Şen-Bingöl, “a.g.m.”, s. 388-89.

¹¹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l*, s. 81, 82.

¹² Anonim, *Selçuknâme*, (çev. Halil İbrahim Gök, Fahrettin Coşkun), Atıf Yay., Ankara, 2014, s. 48.

¹³ Şen-Bingöl, “a.g.m.”, s. 389.

¹⁴ İbnü'l-Furât Nâsîrüddîn Muhammed b. Abdurrahîm, *Târîhu'd-Düveli ve'l-Mülûk (El-Ma'Rûf Bi-Târîh İbnü'l-Furât)*, 1936, s. 5/42; İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir* (Merkezî't-Tibâati'l-Hadîse, 1983), s. 124; Faruk Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, TTK, Ankara, 2022, s. 40-41.

Selçuklu Devleti'nin siyasî konumunu daha da zayıflatırken Memlûklerin bölgesel güç olarak yükselişini pekiştirmiştir¹⁵.

Elbistan'daki ağır yenilginin ardından büyük bir prestij kaybına uğrayan İlhanlı Hükümdarı Abaka Han, bu mağlubiyetin intikamını almak amacıyla 50 bin kişilik büyük bir ordu hazırlayarak Anadolu'ya sefer düzenlemiştir. Bu sırada Sultan Baybars Şam'a geri çekildiği için Memlûk kuvvetleri Anadolu'da aktif bir direniş sergileyememiştir. Abaka Han, Anadolu'ya ulaştığında Muînüddin Pervâne'nin Baybars ile gizli yazışmalar yürüttüğünü öğrenmiş, bunu ihanet kabul ederek onu tutuklatmış ve idam ettirmiştir. Böylece, 16 yıl boyunca Anadolu'da Moğollar adına siyasal güç ve nüfuz sahibi olan Pervâne dönemi sona ermiştir. Abaka Han, Elbistan yenilgisinin sorumluluğunu bölge halkına yükleyerek Kayseri'de geniş çaplı bir katliam gerçekleştirmiş, şehir yağmalanmış, aralarında çok sayıda âlim, fakih ve kadınların da bulunduğu binlerce kişi öldürülmüştür. Ardından Memlûk hâkimiyetini desteklediği düşünülen Tokat halkına da ağır bir misillemede bulunmuş, şehir tahrip edilmiş ve halk cezalandırılmıştır. Bu süreç, Anadolu'nun Moğol idaresi altında yaşadığı en sert ve yıkıcı dönemlerden biri olarak kayıtlara geçmiştir¹⁶.

Memlûkler Devlet'inde Hatîroğulları'nın Yükselişi ve Devlet Yapısına Entegrasyonu

Sultan Zâhir Baybars döneminde Memlûk topraklarına sığınan isimler arasında, Pervâne Muînüddîn Süleyman'ın en yakın çevresinde yer alan ve onun kâtibi ile nâibi olarak görev yapan Ziyâeddîn b. el-Hatîr de bulunmuştur. Bu durum, Hatîroğlu ailesinin Anadolu'daki siyasî etkinliği sona ermiş olsa da, ailenin Memlûkler nezdinde önemini koruduğunu ve özellikle Pervâne ailesiyle olan bağlantılarının Mısır'da da etkili olmaya devam ettiğini göstermektedir¹⁷. Dikkat çekici olan husus, Ziyâeddîn Mahmud b. el-Hatîr'in Memlûk otoritesine sığınan üç oğlunun aslında kısa süre önce Sultan Zâhir Baybars'a karşı Elbistan Savaşı'nda Moğolları desteklemiş olmalarıdır. Bu üç kardeş, 1277 yılında gerçekleşen söz konusu savaş öncesinde Emîr Muînüddîn Pervâne ile işbirliği içinde hareket ederek İlhanlılar safında yer almışlardır. Ancak savaşın Memlûk zaferiyle sonuçlanması üzerine esir düşmüşlerdir. Aynı yıl içinde Pervâne'nin öldürülmesi ve Sultan Baybars'ın Kayseri üzerinde yaklaşık bir ay boyunca hüküm sürmesi, bu üç kardeşi içinde bulundukları siyasî şartları yeniden değerlendirmeye zorlamış; nihayetinde Memlûk Devleti'nin himayesine girerek onun otoritesini tanımak durumunda kalmışlardır.

Dikkat çeken önemli bir ayrıntı ise şudur: Elbistan Savaşı'nda Emîr Ziyâeddîn b. el-Hatîr Memlûk ordusu safında yer alarak savaşmış ve bu mücadelede şehit düşmüştür; buna karşılık aynı savaşta oğulları Moğol cephesinde İlhanlı ordusuna destek vermiş ve Memlûkler tarafından esir alınmıştır. Bu durum, Hatîroğulları ailesinin Elbistan Savaşı sırasında yaşadığı siyasî parçalanmayı ve dönemin karmaşık ittifak ilişkilerini açık biçimde gözler önüne sermektedir¹⁸. Bu tabloyu dikkate alan Sultan Zâhir Baybars, Elbistan Savaşı'nda Moğolların safında yer aldıkları hâlde Emîr Ziyâeddîn'in oğullarını daha sonra affetmiştir. Hatîroğulları ailesinin Memlûk Devleti ile kurduğu ilişkiler bakımından dikkat çeken bir başka örnek ise Ziyâeddîn'in kardeşi Emîr Şerefeddîn b. el-Hatîr'in (ö. 676/1277) oğullarından Emîr Şerefeddîn Ehad b. Şerefeddîn Mesud b. el-Hatîr'dir. Babasının idam edilmesinin ardından siyasî baskılar nedeniyle Memlûk topraklarına sığınan Emîr Ehad, Sultan Baybars tarafından sıcak bir şekilde karşılanmış ve kendisine ilk etapta Emîr-i 'Aşere rütbesi verilmiştir. Ancak Memlûk hiyerarşisindeki yükselişi sınırlı kalmış; on üç yıl boyunca Şam'da Emîr-i Tablhâne seviyesinin üzerine çıkamamıştır. Buna rağmen aktif bir askerî rol üstlenen Emîr Şerefeddîn Ehad, Şam'da bulunduğu süre zarfında Memlûklerin Moğollar, Ermeniler ve Haçlı güçlerine karşı yürüttüğü tüm büyük seferlere iştirak

¹⁵ Ebû'l-Fazl Muhyiddîn Abdullah İbn Abdüzzâhir, *er-Ravdu'z-zâhir fî sîreti'l-meliki'z-Zâhir*, Riyad, 1976, s. 456, 462.

¹⁶ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-meliki'z-Zâhir*, s. 183.

¹⁷ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-meliki'z-Zâhir*, s. 161-63.

¹⁸ Ebû Bekr ed-Devâdârî ve Bedrüddîn el-'Aynî, Ziyâeddîn b. el-Hatîr'in üç oğlunun Moğollarla birlikte Bustân Muharebesi'ne katıldığını ve Memlûkler tarafından esir alındığını belirtirken, el-Yûnînî onların bu muharebede Sultan ez-Zâhir Baybars'ın zaferinden sonra ona katıldıklarını kaydeder. Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-Zamân* (Dârul-Kitâbi'l-İslâmî, 1992), 3/180-181.

etmiş ve genç yaşta 691/1292 yılında Sultan Eşref Halil b. Kalavun'un Güney Anadolu'da Rûm Kalesi'ni¹⁹ fethi sırasında şehit düşmüştür²⁰.

Kayda değer bir şekilde, Sultan Eşref Halil b. Kalavun'un Emîr Şerefeddîn Ehad el-Hatîrî er-Rûmî'ye özel bir yakınlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Sultan, onu yalnızca sıradan bir Memlük emîri olarak görmemiş, aynı zamanda kişisel çevresine dâhil ettiği seçkin isimlerden biri kabul etmiştir. Kaynakların aktardığına göre Emîr Şerefeddîn, Sultan'ın meclislerinde serbestçe konuşabilen nadir emîrlerden biri olup, kimi zaman diğer emîrlerle ilgili nükteli sözler söyleyerek Sultan'ı güldürürdü. Bu durum, onun Sultan nezdinde sahip olduğu ayrıcalıklı konuma işaret etmekte olup, bu samimi muamele Sultan'ın çevresindeki diğer emîrlerden hiç kimseye tanınmamış bir imtiyaz olarak değerlendirilmektedir²¹.

Emîr Şerefeddîn Ehad b. Mesud el-Hatîrî şehit düştüğünde Şam'da bıraktığı iki oğlundan söz edilmektedir: Emîr Bedreddîn Mesud ve Emîr Şerefeddîn Mahmud. Bu iki isim, Hatîroğulları ailesinin Memlük topraklarındaki varlığını sürdüren ikinci kuşağı temsil etmişlerdir²². Bu iki kardeş, Miladi XIII. yüzyılın sonları ile XIV. yüzyılın ilk yarısında Memlük Devleti'nin hem Şam hem de Kahire merkezli askerî teşkilatında çeşitli görevler üstlenmişlerdir. Onların biyografileri takip edildiğinde, Anadolu kökenli bu emîr ailesinin sonraki kuşaklarının da Memlük devlet yapısına kademeli biçimde entegre olduğu açıkça görülmektedir. Ailenin bazı mensupları Memlük askerî hiyerarşisinde en üst düzey komutanlık payelerinden biri olan Emîr-i Mie Mukaddem-i Elf rütbesine kadar yükselirken, diğer bazı üyeleri Emîr-i Arbaîn (kırk süvari kumandanı-Tablhâne), Emîr-i İşrîn (yirmi süvari kumandanı) veya Emîr-i 'Aşere (on süvari kumandanı) gibi daha alt seviyedeki emîrlik görevlerinde bulunmuşlardır. Bu durum, Hatîroğulları ailesinin Memlük askerî aristokrasisi içerisinde etkili bir konum edindiğini göstermektedir.

Bu isimler arasında özellikle öne çıkan şahsiyetlerden biri, Emîr Bedreddîn Mesud b. Şerefeddîn Ehad b. Şerefeddîn Mesud b. el-Hatîr er-Rûmî (683-754/1284-1353)'dir. Memlük kaynakları onun, Mısır ve Şam merkezli Memlük Devleti'nde en üst düzey askerî ve idarî makamlara kadar yükseldiğini kaydeder. Kariyer seyri ve siyasî nüfuzu bakımından Bedreddîn Mesud, büyükbabası Anadolu Emîrî'l-Ümerâ'sı Şerefeddîn Mesud b. el-Hatîr (ö. 1277) ile mukayese edilebilecek ölçüde dikkat çekici bir figürdür. Şam'da çocukluk yıllarından itibaren babasının silah arkadaşları (hoşdaşlar) tarafından himaye edilip yetiştirilen Bedreddîn Mesud, iyi bir askerî eğitim aldıktan sonra 713/1313 yılında Emîr-i 'Aşere (on süvari kumandanı) rütbesine ulaşmıştır. Şam Emîri ve Naibi Seyfeddin Tengiz el-Hüsâmî²³, genç yaşında yeteneği ve karakteriyle temayüz eden Bedreddîn Mesud'u himayesine almış ve bir süre sonra ona Hacıblik (protokol ve saray teşrifat sorumluluğu) görevini tevdi etmiştir. Bu görevlendirme, onun Memlük hiyerarşisindeki yükselişinin başlangıcı niteliğindedir. Bu görev, Şam Nâibi'nin huzuruna kimlerin kabul edileceğine karar verme yetkisini içeren ve aynı zamanda emîrler ile askerler arasındaki ihtilafları çözmek gibi önemli sorumluluklar taşıyan etkili bir makam idi. Bedreddîn Mesud'un idarî ve askerî kabiliyeti kısa sürede dikkat çekmiş olmalıdır ki, bir süre sonra Mısır'a görevle gönderildiğinde Sultan Nâsır Muhammed b. Kalavun'un takdirini kazanmış ve Sultan tarafından kendisine "Emîr-i Tablhâne" rütbesi tevcih edilmiştir. Bu unvanın verilmesi aynı zamanda onun iktâlarının Mısır'a nakledildiğini göstermektedir. Ardından Bedreddîn Mesud, saray teşrifat düzeninde önemli bir mevki olan Büyük Hacıb Seyfeddin Elmas el-Hacıb'in ikinci yardımcılığına atanmıştır. Ancak 733/1332 yılında Seyfeddin Elmas'ın Sultan Nâsır Muhammed'e karşı bir suikast girişimine karıştığı iddiasıyla tutuklanmasının ardından, Sultan,

¹⁹ el-Cezîre bölgesinde, Fırat Nehri'nin kenarında yükselen bir tepe üzerine inşa edilen Rumkale, Antep'in 50 km kuzeydoğusunda ve Urfa'nın 50 km batısında yer alır. Bu kale, Küçük Ermenistan'ın patrikhanesine ev sahipliği yapmış, 1292 yılında el-Eşref Halil b. Kalavun tarafından fethedilmiştir. Kalenin fethi, otuz mancınla bir ay süren kuşatmanın ardından gerçekleşmiş ve fethedildikten sonra "Kal'atu'l-Muslimîn" adıyla anılmaya başlanmıştır. H. Basri Karadeniz, "XVI. Yüzyılda Rumkale", *Belleten*, S. 234, (1998), s. 430-431.

²⁰ ez-Zehabî Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2003, s. 52/120-121.

²¹ Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, s. 2/226.

²² Ebü's-Safâ Salâhüddin Halil b. İzziddin Aybeg b. Abdillâh Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, (ed. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa), Dârü'l-Hayât-Turâs, 2000, s. 10/13.

²³ Safedî, *A'yânu'l-asr ve a'vânu'n-nasr*, Dârü'l-Fikrî'l-Mu'âsir, 1998, s. 5/419.

Bedreddîn Mesud el-Hatîr'nin liyakatine güvenerek onu Hacibü'l-Huccâb (Büyük Hacib) makamına yükseltmiştir. Bu terfî, onun Memlûk saray hiyerarşisinde hızla yükseldiğinin açık bir göstergesidir²⁴. Bu yükseliş, Bedreddîn b. el-Hatîr'in Emîr-i Mie Mukaddem-i Elf rütbesine ulaştığını ve böylece Mısır ve Şam'daki en büyük askerî iktâlardan birine sahip olduğunu göstermektedir. Hacibü'l-Huccâb (Büyük Hacib) unvanı ise yalnızca idarî bir görev olmayıp, sahibine Sultan Nâsır Muhammed b. Kalavun ile doğrudan temas kurma ve saray çevresindeki siyasî karar süreçlerine etki etme imkânı sağlamıştır. Zira büyük haciblik makamı, kimi dönemlerde boş kalan Nâibu's-Saltana (Saltanat Naibi) görev alanıyla kısmen örtüşerek fiilî anlamda devlet yönetiminde ikinci konuma karşılık gelebilmekteydi. Bu nedenle Bedreddîn Mesud, söz konusu rütbeye yükselmesinin ardından Memlûk Devleti hiyerarşisinde sultandan sonra gelen en nüfuzlu isimlerden biri hâline gelmiş ve bu güçlü konumunu yedi yıl boyunca başarıyla muhafaza etmiştir²⁵.

Memlûk askerî teşkilatında Emîr Bedreddîn b. el-Hatîr'in üstlendiği vazifeler dikkate alındığında, onun uzun yıllar boyunca Emîr-i Mie Mukaddem-i Elf rütbesinde kalması ve aynı dönemde hem Hacibü'l-Huccâb hem de Nâibu's-Saltana gibi son derece nüfuzlu görevleri yürütmesi, kendisine duyulan yüksek güvenin açık bir göstergesidir. Bu güven ortamı yalnızca sultanın şahsî takdirine değil, aynı zamanda Memlûk aristokrasisinin ileri gelenlerinin ona atfettiği itibara da dayanmaktaydı. Nitekim çağdaşı ünlü tarihçi Safedî (ö. 764/1363) eserlerinde Bedreddîn Mesud hakkında şu ifadeleri kullanır: "*Onu sultan da halk da severdi; emîrler, şeyhler ve hâssakîler ona saygı gösterirdi; büyük emîrler dahi onun hizmetinde yürürdü.*"²⁶ Bu değerlendirme, Bedreddîn'in Memlûk sarayında sahip olduğu siyasî ve toplumsal saygınlığın derecesini göstermesi bakımından önemlidir. Aynı kanaat, dönemin önemli Memlûk tarihçilerinden Ebû Bekir İbnü'd-Devâdârî tarafından da teyit edilir. İbnü'd-Devâdârî, Bedreddîn Mesud'u adaleti esas alan, mazlumları koruyan, zulmedenlere karşı tavizsiz davranan ve adalet ilkesini her şeyin üzerinde tutan bir devlet adamı olarak tanıtmaktadır. Bu tanımlamalar, onun askerî kudretinin yanı sıra ahlakî otoritesi ve hukukî hassasiyetiyle de temayüz etmiş bir lider olduğunu ortaya koymaktadır²⁷.

Emîr Bedreddîn Mesud'un kariyeri incelendiğinde, onun Şam Nâibi Seyfeddin Tengiz el-Hüsâmî'nin desteklediği önde gelen isimlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Tengiz'in 740/1340 yılında Sultan Nâsır Muhammed'e karşı darbe girişiminde bulunması ve başarısız olup öldürülmesi üzerine saray dengeleri değişmiş, buna rağmen Bedreddîn Mesud saray çevresinde güvenilir bir devlet adamı olarak görülmeye devam etmiştir. Nitekim Sultan Nâsır Muhammed, Tengiz'in muhalifleriyle bağlantılı olmasına rağmen Bedreddîn Mesud'a olan güvenini sürdürmüş ve onu Gazze Nâibliği görevine atamıştır. Bedreddîn Mesud, Sultan Nâsır Muhammed'in ölümünden sonra Memlûk sarayında art arda yaşanan siyasi krizlere, taht kavgalarına ve emîrler arası çekişmelere rağmen Gazze'deki görevini korumayı başarmış; bu durum onun Memlûk siyasetinde güçlü bir meşruiyete ve istikrarlı nüfuza sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, daha sonra Kahire'ye geri çağrılarak yeniden Hacibü'l-Huccâb görevine atanmıştır. İbn Tağrıberdî bu durumu şöyle anlatır: "*Görev süresi uzun sürmedi, çünkü emîrler arasında fikir ayrılığı ve sultanların tahttan indirilmesi söz konusuydu. Bu nedenle tekrar Gazze Naibliği'ne gönderildi, ardından bu görevden alınıp Şam'da Emîr-i mie mukaddem-i elf olarak atandı. Daha sonra üçüncü kez Gazze Naibi olarak atandı ve orada birkaç yıl kaldı. Sonrasında yine bu görevden alınıp Şam'a Emîr olarak gönderildi. Ardından Trablusşam Naibliği'ni*

²⁴ Hacibü'l-Huccâb veya Büyük Haciblik: Memlûk Devleti'nde bir makam olup, bu görevi üstlenen kişi, eyaletlerde nâibü's-sultân (sultanın vekili) makamına denk bir pozisyona sahipti. Sultan, bu kişiye başvurur ve ona talimat verirdi. Hacibü'l-Huccâb, sultanın huzuruna kimlerin kabul edileceğine ya da kimlerin geri çekileceğine karar verme yetkisine sahipti. Aynı zamanda askerî birliklerin denetiminden sorumluydu ve emîrler ile askerler arasındaki anlaşmazlıklara dair davalara bakardı. Bazı durumlarda, bu anlaşmazlıkların çözümü için nâibü's-sultâna başvurulurdu. Muhammed Ahmed Dehmân, *Mu' Cemü'l-Elfâzî 'l-Târîhiyye Fî'l-Asri'l-Memlûkî*, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, Beyrut, 1990, s. 59.

²⁵ Cemaluddin İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mulûkî Mısır ve'l-Kâhire*, el-Hey'etü'l-Âmme li-Kusûri's-Sekâfe, 2007, s. 10/292.

²⁶ Safedî, *A'yânu'l-asr ve a'vânu'n-nasr*, s. 9/371.

²⁷ Ebû Bekr b. Abdullâh b. Aybek İbnü'd-Devâdârî, *Kenzu'd-durer ve câmi'u'l-gurer*, C. 8, (ed. İsa el-Bâbî el-Halebî v.d), 1982, s. 371.

üstlendi, ancak burada da görev süresi uzun sürmedi ve görevden alındı. Son olarak yine Şam'a döndü ve orada vefat etti.”²⁸

Emîr Bedreddîn Mesud'un, özellikle Sultan Kâmil Şaban b. Muhammed b. Kalavun'un (ö. 747/1346) hükümdarlığı döneminde Mısır'daki siyasî gelişmeler üzerinde kayda değer bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklara göre Sultan Kâmil Şaban, zulme dayalı yönetimi, kötü ahlâkı ve hem emîrlerin hem de halkın kanını döken uygulamalarıyla tanınmıştı. Bu durum üzerine, başta Emîr Bedreddîn Mesud olmak üzere Şam'daki önde gelen Memlûk emîrleri ona karşı isyan ettiler. Sultan'ın tahttan indirilmesi ve hapsedilmesinden birkaç hafta önce emîrler, ona şu ifadeleri içeren bir mesaj göndermişlerdir: “*Sen, emîrlerin rızası olmaksızın zorla tahtı ele geçirdin ve saltanat makamına layık değilsin. Biz artık sana itaat etmiyoruz; sen de bize itaat etmiyorsun. Bu nedenle tahtı terk etmen ve yerine başka birinin geçmesi en doğru olanıdır.*”²⁹ Sonuç olarak Sultan Kâmil Şaban tahttan indirilmiş ve birkaç ay sonra hapisnede hayatını kaybetmiştir. Bu gelişme, Emîr Bedreddîn Mesud'un söz konusu dönemde Memlûk siyasetinde sahip olduğu etkin konumu ve nüfuzu açık biçimde ortaya koyan önemli bir kanıt niteliğindedir.

Tarihçi ve edebiyatçı Salahaddin Safedî (ö. 764/1363), Memlûk aristokrasisiyle yakın ilişkileri bulunan biri olarak, Emîr Bedreddîn b. el-Hatîr, kardeşi Emîr Şerefeddîn b. el-Hatîr ve onların torunlarından Nasıruddîn Muhammed hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır. Safedî'nin bu aileye dair verdiği bilgiler özellikle kıymetlidir; zira kendisi söz konusu dönemde Şam'da yaşamış ve Emîr Nasıruddîn Muhammed b. Bedreddîn Mesud'un evliliğinde bizzat aracılık etmiş, dolayısıyla aileyi yakından tanıma imkânı bulmuştur. Safedî, Bedreddîn Mesud'u şöhreti geniş bir coğrafyaya yayılmış, güzel ahlâklı ve soylu bir Memlûk emîri olarak niteler. Onun Memlûk hiyerarşisindeki konumuna dair bilgi verirken, Gazze'den Şam'a nakledildiği sırada “*emîrlerin bin kişilik birliklerinin en kıdemlisi*” olduğunu kaydeder³⁰. Bu ifade, Mısır'da Emîr-i Mie Mukaddem-i Elf rütbesine sahip yaklaşık 24-25 emîr bulunduğunu, buna karşılık Şam'daki sayının daha az olduğunu ve bu emîrlerin iktidar gücü ve nüfuz bakımından birbirleriyle eşit olmadığını göstermektedir. Emîrler arasındaki hiyerarşi, kıdem, yaş, askerî tecrübe ve üstlendikleri yüksek görevler (haciblik, silahdarlık, nâiblik vb.) gibi ölçütlere göre belirlenirdi. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, Emîr Bedreddîn Mesud b. el-Hatîr, XIV. yüzyılın ortalarında Şam'ın en itibarlı ve etkili emîrlerinden biri olarak öne çıkmıştır³¹.

Bu nedenle Emîr Bedreddîn Mesud, zaman zaman Şam Nâibliği görevine tayin edilmiştir. Şam Nâibliği, Memlûk idarî hiyerarşisinde Mısır'daki sultandan sonra gelen en yüksek ikinci makam olup, yalnızca seçkin ve siyasî-askerî tecrübesi kanıtlanmış emîrlere tevdi edilirdi. Bedreddîn Mesud'un bu makama getirilmesi, onun Memlûk Devleti içindeki uzun hizmet süresini, Mısır ve Şam'daki görevlerinde sergilediği idarî başarıyı ve sahip olduğu güçlü nüfuzu yansıtmaktadır. Nitekim Sultan Sâlih b. Muhammed b. Kalavun, 754/1353 yılında Şam'ı ziyaret ettiğinde Bedreddîn Mesud'a özel bir yakınlık göstermiştir. Kaynakların aktardığına göre bu ilginin sebebi, Bedreddîn Mesud'un “*titizliği, Nâsirî döneminden itibaren saray ve devlet terminolojisine olan hâkimiyeti ve eski hizmet kıdemî*” idi³². Sultan Sâlih, bu takdirini göstermek üzere ona bin dinar değerinde ihsanda bulunmuştur³³.

Bedreddîn Mesud, Memlûk Devleti'nde üstlendiği yüksek askerî ve idarî makamlara rağmen, tevazu sahibi kişiliği, sağlam ahlâkı ve hem emîrlerle hem âlimlerle hem de halkla kurduğu dengeli ve mutedil ilişkileri sayesinde geniş bir çevrede saygı ve sevgi kazanmıştır. Onu yalnızca siyasî ve askerî bir figür olarak görmek eksik olacaktır; zira ilimle olan yakın ilgisi ve özellikle hadis ilmine duyduğu özel merak kaynaklarda açıkça vurgulanmaktadır. Nitekim Mısır'da bulunduğu yıllarda dönemin önde gelen hadis âlimlerinden Takıyyüddin İbn Dakîk el-İd el-Mısırî (ö. 702/1301)'den ders almış, hadis rivayeti ve ilmiyle meşgul olmuş, edindiği bilgiyi çevresindeki öğrenciler ve devlet çevresinden bazı kişilerle paylaşmıştır. Bu yönüyle Bedreddîn

²⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, s. 10/293.

²⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, s. 10/135-136.

³⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, s. 5/417.

³¹ Safedî, *A'yânu'l-asr ve a'vânu'n-nasr*, s. 5/417.

³² Safedî, *A'yânu'l-asr ve a'vânu'n-nasr*, s. 5/421.

³³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, s. 10/274.

Mesud, askerî erk sahibi bir emîr olmasının yanında ilim meclislerine katılan, âlimlere hürmet gösteren ve ilmi faaliyeti teşvik eden seçkin Memlûk emîrlerinden biri olarak temayüz etmiştir³⁴.

Safedî, Anadolu kökenli Hatîroğulları ailesine yakın biri olarak kaleme aldığı değerlendirmelerde, Emîr Bedreddîn Mesud'un ömrünün son döneminde Şam'a yerleştiği sırada çevresiyle kurduğu insani ilişkilerle öne çıktığını belirtir. Onu "*dostluğa ve kardeşliğe değer veren, cömertliğiyle tanınan ve arkadaşlarına karşı son derece vefakâr bir şahsiyet*" olarak tanımlar³⁵. Safedî'nin ifadelerine göre Bedreddîn Mesud'un evi, zor durumda kalanların sığındığı bir yer hâline gelmiş; kapısı yardım arayanlar için daima açık olmuş, ihtiyaç sahipleri ona güvenle başvurmuştur. Kendisine başvuranları geri çevirmemesi ve ikram ve infakta cömertliğiyle tanınması, onun hem toplum nezdindeki itibarı hem de ahlâkî şahsiyeti hakkında önemli bir tanıklık niteliği taşımaktadır.

Safedî, Şam'da Dîvânü'l-İnşâ reisliği görevini yürüttüğü döneme ait bazı kayıtlarında, Emîr Bedreddîn Mesud'un 750/1349 yılında Trablusşam Nâibliği görevinde bulunduğu sırada Şam'daki Memlûk emîrleriyle kurduğu yazışma ilişkisinden de söz eder. Safedî'nin aktardığına göre, dönemin emîrleri Bedreddîn Mesud'a gönderdikleri mektuplarda kendilerine takdim ettiği hediyeler ve gösterdiği yakın ilgi için teşekkürlerini ifade etmişlerdir. Bu belgeler, Bedreddîn Mesud'un yalnızca idarî otoritesiyle değil, aynı zamanda kurduğu kişisel ilişkiler ve geliştirdiği siyasî nezaket diliyle de Memlûk emîrleri arasında geniş bir saygınlık kazandığını göstermektedir³⁶.

Hiç kuşkusuz, uzun bir siyasî kariyere ve kayda değer bir servete sahip olan Emîr Bedreddîn Mesud b. el-Hatîr'in, dönemin geleneklerine uygun şekilde çeşitli dini, sosyal veya mimari eserler inşa ettirdiği ya da bazı önemli mülklere sahip olduğu düşünülebilir. Nitekim Memlûk tarihçilerinden el-Makrîzî, el-Hitât adlı eserinde Bedreddîn Mesud'un özellikle Kahire'de Büyük Haciblik görevini yürüttüğü yıllarda sahip olduğu bazı yapı ve malikânelere değinmektedir. Makrîzî'nin verdiği bilgilere göre Bedreddîn Mesud, Fatımîler döneminde inşa edilmiş, daha sonra Eyyûbî hanedanına mensup bazı kişiler tarafından satın alınmış olan "*Kasrû'l-Hicâziyye*" adlı görkemli sarayı mülk edinmiştir³⁷. Bu sarayın Bedreddîn Mesud tarafından Kahire'de Büyük Haciblik makamındayken satın alındığı kaydedilmektedir. Makrîzî ayrıca onun Kahire'de "*el-Kâfûrî*" olarak bilinen bölgede geniş bir konuta da sahip olduğunu belirtir. Bu kayıtlar, Bedreddîn Mesud'un yalnızca askerî ve siyasî etkisiyle değil, aynı zamanda Memlûk seçkinleri arasında sahip olduğu toplumsal statüsü ve ekonomik gücüyle de dikkat çeken bir emîr olduğunu ortaya koymaktadır³⁸.

Emîr Bedreddîn Mesud'un, Kahire'nin kuzeyindeki Sûfiyye Kabristanı civarında bir türbe inşa ettirdiği de kaynaklarda belirtilmektedir. Memlûk dönemi Kahire'sinin önde gelen tarihçilerinden el-Makrîzî, el-Hitât adlı eserinde bu türbenin mimarî niteliğine özel bir vurgu yapar ve yapıyı büyük bir takdirle anmıştır. Makrîzî, türbe ile yanına inşa edilen minareyi överek şu ifadeyi kullanır: "*Emîr Mesud b. Hatîr, Sûfiyye Türbesi'nin bitişiğinde bir türbe yaptırdı ve buraya benzersiz güzellikte taş bir minare ekledi. Bu minare günümüzde hâlâ ayakta durmaktadır.*"³⁹ Bu değerlendirme, Bedreddîn Mesud'un yalnızca askerî ve idarî başarılarıyla değil, mimari faaliyetleriyle de Memlûk döneminde hatırı sayılır bir iz bıraktığını göstermektedir. Ayrıca Makrîzî'nin 15. yüzyılın ortalarında vefat ettiği dikkate alındığında, onun bu ifadelerinin Bedreddîn Mesud'un inşa ettirdiği yapının tarihsel sürekliliğine dair güvenilir bir tanıklık niteliğinde olduğu söylenebilir.

Emîr Bedreddîn Mesud Memlûk Devleti'nde son derece yüksek bir konuma ulaşmış olsa da, kardeşi Emîr Şerefeddîn Mahmud'un (ö. 749/1348) hayatı da onunla yakından bağlantılıdır. Şerefeddîn Mahmud, kardeşi gibi Şam'da görev yapmış ve Emîr-i 'Aşere rütbesine

³⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, s. 5/421.

³⁵ Safedî, *A'yânu'l-asr ve a'vânu'n-nasr*, s. 5/418.

³⁶ es-Safedî, bu mektuplardan ikisini Dimaşk Nâibi adına yazdığını ve bunları o dönemde Trablusşam Nâibi olan Emîr Bedrûddîn Mes'ûd b. el-Hatîr'e gönderdiğini belirtir. Bu sebeple onu bolca övgüyle anar ve vefatından sonra, onun erdemlerini ve başarılarını sıralayan bir mersiye yazar. bk. Safedî, *A'yânu'l-Asr ve a'Vânu'n-Nasr*, s. 5/422-426.

³⁷ Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve 'l-i'tibâr bi zikri'l-hitat ve 'l-âsâr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, s. 3/130.

³⁸ Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve 'l-i'tibâr bi zikri'l-hitat ve 'l-âsâr*, s. 3/103.

³⁹ Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve 'l-i'tibâr bi zikri'l-hitat ve 'l-âsâr*, s. 4/361.

yükselmiştir. Şam'daki nüfuzu zamanla artmış ve Şam Nâibi Seyfeddîn Tengiz el-Hüsâmî tarafından vakıfları denetlemekle görevli “Şâd” (müfettiş) olarak atanmıştır. Bazı Memlûk tarihçilerine göre Şerefeddîn Mahmud, idarî alanda etkin rol üstlenmiş, bir dönem vezire yardımcı olan Nâzirü’l-Devle görevinde bulunmuştur. Ardından Şam’da saray teşkilatı ve emlâk işlerinden sorumlu Nâzirü’l-Büyût makamına getirilerek hem idarî hem de malî işlerde yetkili isimlerden biri hâline gelmiştir. Bu durum, Hatîroğulları ailesinin yalnızca askerî değil, idarî ve siyasal etkisini de Memlûk Devleti içerisinde sürdürdüğünü göstermektedir⁴⁰.

Emîr Bedreddîn Mesud’un Mısır’da Hacibü’l-Huccâb makamına yükselerek fiilen Nâibu’s-Saltana düzeyinde nüfuz sahibi olmasının ardından, Sultan Nâsır Muhammed b. Kalavun’dan kardeşi Emîr Şerefeddîn Mahmud b. el-Hatîr’in ve ailesinin Şam’dan Mısır’a getirilmesini talep ettiği anlaşılmaktadır. Sultan bu isteği kabul etmiş ve Şerefeddîn Mahmud 734/1334 yılında Mısır’a ulaştığında kendisine “Emîr-i Tablhâne” rütbesi verilmiştir. Ardından Şerefeddîn Mahmud, Memlûk saray teşkilatında kardeşi Emîr Bedreddîn Mesud’un yönetimi altında İkinci Haciblik görevine atanarak devlet protokolünde önemli bir konuma yükselmiştir. Bu atama, Hatîroğulları ailesinin Memlûk yönetim yapısında giderek güçlenen etkisini göstermektedir⁴¹.

Dikkat çekici bir husus olarak, Emîr Seyfeddîn Tengiz el-Hüsâmî, hem Emîr Bedreddîn Mesud hem de kardeşi Emîr Şerefeddîn Mahmud üzerinde önemli etkisi olan ve onların Memlûk hiyerarşisinde yükselmesine katkı sağlayan bir isim olmasına rağmen, 740/1340 yılında Sultan Nâsır Muhammed b. Kalavun’a karşı isyan ettiğinde karşısında bu iki kardeşten birini bulmuştur. Sultan Nâsır Muhammed, Tengiz’in isyanını bastırmak üzere Mısır’dan büyük bir ordu sevk etmiş; bu ordunun komutanları arasında o dönemde Emîr-i Tablhâne ve aynı zamanda İkinci Hacib görevini üstlenen Emîr Şerefeddîn Mahmud b. el-Hatîr de yer almıştır. Görevlendirilen Memlûk kuvvetleri isyanı kısa sürede bastırmış, Emîr Tengiz yakalanarak idam edilmiştir. Bu olay, Memlûk siyasetinde kişisel sadakatten ziyade devlete bağlılığın esas olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir⁴².

Sultan Nâsır Muhammed’in ölümünün ardından Memlûk idaresinde yaşanan yeniden yapılanma sürecinde, Emîr Bedreddîn Mesud Gazze Nâibliği görevine atanmış, bununla bağlantılı olarak kardeşi Emîr Şerefeddîn Mahmud da Şam’da ikinci Haciblik görevine getirilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra, 741/1341 yılında Şerefeddîn Mahmud’un görev yeri değiştirilmiş ve Safed’e nakledilmiştir. Bedreddîn Mesud’un son kez Mısır’da Hacibü’l-Huccâb (Büyük Hacib) görevine dönmesi üzerine, Emîr Şerefeddîn Mahmud da onunla birlikte Mısır’a gelmiş ve yeniden İkinci Hacib olarak görevlendirilmiştir. Bununla birlikte kariyer çizgileri zamanla farklılaşmış; Bedreddîn Mesud Gazze, Trablus, Halep ve Şam’da çeşitli üst düzey idarî görevler üstlenirken, Şerefeddîn Mahmud Mısır’da kalarak saray çevresindeki idarî görevlerini sürdürmüştür. Nihayet 749/1348 yılında Mısır’da meydana gelen büyük veba salgınında Şerefeddîn Mahmud hayatını kaybetmiş; bu salgın sırasında çoğu Memlûk askeri, çocukları ve bazı akrabaları da vefat etmiştir. Bu süreç, Hatîroğulları ailesinin Memlûk hizmetindeki ikinci kuşağının trajik kayıplar yaşadığı bir dönem olarak kayda geçmiştir⁴³.

Tarihçi Cemâleddin İbn Tağrıberdî, eserlerinde Emîr Şerefeddîn Mahmud b. el-Hatîr’in mimari faaliyetlerinden biri olarak Kahire’nin kuzeyindeki Hüseyniyye Mahallesi’nde büyük bir cami inşa ettirdiğini belirtir. İbn Tağrıberdî’ye göre bu cami, Emîr Şerefeddîn Mahmud’un sadece askerî ve idarî rolüyle değil, aynı zamanda sosyal ve dinî hayata yaptığı katkılarla da öne çıktığını göstermektedir⁴⁴. Söz konusu Hüseyniyye Mahallesi, Memlûk döneminde stratejik ve sosyal açıdan önemli yerleşim alanlarından biriydi. Özellikle Sultan Zâhir Baybars döneminin başlarında Kahire’nin Memlûk başkenti olarak yeniden imar edilmesi sürecinin bir parçası olarak önem kazanmış, Memlûk askerî elitinin ikamet etmeyi tercih ettiği seçkin bir merkez haline gelmişti.

⁴⁰ Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma’rifeti düveli’l-mülûk*, s. 3/95.

⁴¹ Safedî, *A’yânü’l-asr ve a’vânü’n-nasr*, s. 5/365; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu’z-zâhire fî mulûki Mısır ve’l-Kâhire*, s. 10/242.

⁴² Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma’rifeti düveli’l-mülûk*, s. 2/291.

⁴³ Şihâbüddin Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü’l-kâmine fî ‘ayani’l-mieti’s-sâmine*, Meclis Dairetü’l Me’ârifî’l-Hindîyye, 1972, s. 6/80.

⁴⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu’z-zâhire fî mulûki Mısır ve’l-Kâhire*, s. 10/242.

Bu bağlamda, Emîr Şerefeddîn Mahmud'un burada bir cami inşa ettirmesi, onun Memlûk toplumsal yapısı içinde sahip olduğu yüksek statünün ve siyasi konumunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

el-Hatîr ailesinin Memlûk Devleti'ndeki etkinliği yalnızca ilk kuşakla sınırlı kalmamış, sonraki nesillerde de devam etmiştir. Tarihî kaynakların özellikle üzerinde durduğu isimlerden biri de Emîr Nâsiruddîn Muhammed b. Emîr Bedreddîn Mesud el-Hâcib'dir. 726/1326 yılında Şam'da doğan Nâsiruddîn Muhammed, çocukluk ve gençlik yıllarını babası Bedreddîn Mesud ve amcası Şerefeddîn Mahmud'un himayesinde geçirmiştir. Aile 733-741/1333-1340 yılları arasında Mısır'a taşındığında o da onlarla birlikte Kahire'de yaşamış, ardından babasının tekrar Şam'a dönmesi üzerine Şam'da Emîr-i 'Aşere (on süvari emîri) rütbesiyle görevlendirilmiştir. Babası Emîr Bedreddîn Mesud'un 754/1353'te vefatının ardından, Nâsiruddîn Muhammed'in Memlûk hiyerarşisindeki yükselişi sürmüştür ve Emîr-i Tablhâne rütbesine terfi etmiştir. Ailenin yakın dostu olan ünlü tarihçi Salahaddin Safedî, Nâsiruddîn Muhammed'i kişiliği itibarıyla gururlu, hırslı ve kendisini büyük görevlere layık gören biri olarak tanımlar. Safedî'ye göre o, tıpkı babası gibi Büyük Hacıblik veya Şam ya da Mısır nâibliği gibi üst düzey devlet makamlarına ulaşmayı hedefleyen yüksek bir siyasî hırsa sahipti. Öte yandan babası Bedreddîn Mesud'un ona duyduğu sevgi ve güven kayıtlara geçmiş; onu en zeki evlatlarından biri saydığı, devlet işlerinde ve siyasî görüşmelerde sık sık yanında bulundurduğu aktarılmıştır⁴⁵.

Bu sebeple Emîr Nâsiruddîn Muhammed'in maiyeti oldukça ihtişamlıydı; şehirde adeta bir hükümdar oğlunu andıran bir görkemle, hizmetkârları ve korumalarıyla birlikte ilerlerdi. Bu gösterişli görünümünün arkasında, kendisine tahsis edilen yüksek gelirli iktâların yanı sıra, babası Emîr Bedreddîn Mesud'un Memlûk Devleti'nde uzun yıllar boyunca yürüttüğü yüksek görevler sonucunda kazandığı büyük servetin payı büyüktür. Bununla birlikte kaynaklar, Nâsiruddîn Muhammed'in Emîr-i Tablhâne unvanının üstüne çıkamadığını kaydeder. Babasının ölümünün ardından yalnızca dokuz yıl daha yaşamış olması ve 763/1362'de otuz yedi yaşında vefat etmesi, bu durumun en önemli gerekçesidir⁴⁶.

Görünmektedir ki Emîr-i mie mukaddem-i elf rütbesine kadar yükselmiş olan Emîr Bedreddîn Mesud el-Hatîrî gibi yüksek dereceli Memlûk emîrleri, ailelerine siyasî ve sosyal ayrıcalıklar kazandırma imkânına sahip olmuşlardır. Nitekim onun oğlu Emîr Nâsiruddîn Muhammed de babasının ardından Memlûk hiyerarşisinde dikkate değer bir konum elde etmiştir. Salahaddin Safedî, bu aileyi yakından tanıyan bir müellif olarak, Emîr Nâsiruddîn Muhammed'in Şam'da çocuklarına yüksek gelirli iktâlar tahsis ettirdiğini özellikle vurgular. Ayrıca Emîr Muhammed'in, Sultan Hüsâmeddin Lâçin döneminde Nâibu's-Saltana olarak görev yapan Emîr Seyfeddin Menkûtemür'ün (ö. 698/1299) torunu ile evlilik bağı kurmuş olması, ona Memlûk aristokrasisi içinde güçlü bir toplumsal meşruiyet sağlamıştır. Bu evlilik ittifakı, el-Hatîr ailesinin hem Mısır hem de Şam'daki askerî-siyasal elit tabakaya entegrasyonunu hızlandırmış; ayrıca Memlûk devlet düzeninde hâkim olan askerî aristokrasi bilincinin, kapalı toplumsal yapı ve içe dönük evlilik politikalarıyla nasıl korunduğunu da açıkça göstermiştir⁴⁷.

Bu dört örnekten hareketle, el-Hatîr ailesinin Memlûk Devleti'nin askerî ve idarî yapılanmasında yaklaşık seksen yılı aşkın bir süre boyunca etkin bir rol üstlendiği açıkça görülmektedir. Tarihî kaynakların dikkatle üzerinde durduğu bu aileye mensup dört önemli isim şunlardır:

- 1- Ailenin ilk temsilcisi olarak öne çıkan Emîr Şerefeddîn Ehad b. Şerefeddîn Mesud b. el-Hatîr, Memlûk ordusunda Emîr-i Tablhâne rütbesine sahipken, 691/1292 yılında Güney Anadolu'daki Rûm Kalesi'nin fethi sırasında şehit düşmüştür. Ailenin Memlûk hizmetine bağlılığını gösteren ilk örnek olması bakımından kayda değerdir.
- 2- Onun oğullarından biri olan Emîr Bedreddîn Mesud (ö. 754/1353), ailenin Memlûk hiyerarşisindeki en etkili ve en yüksek makamlara ulaşmış üyesidir. Emîr-i Mie Mukaddem-i Elf (bin kişilik askerî birliğin komutanı) ve Hacıbü'l-Huccâb (Büyük Hacıb)

⁴⁵ Safedî, *A'yânu'l-asr ve a'vânu'n-nasr*, ss. 5/259-260.

⁴⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi 'ayani'l-mietî's-sâmine*, s. 6/6.

⁴⁷ Safedî, *A'yânu'l-asr ve a'vânu'n-nasr*, ss. 5/259-262.

rütbelerine yükselmiş; ayrıca Gazze, Trablusşam ve Şam gibi önemli merkezlerde nâiblik görevleri yürütmüştür.

- 3- Bedreddîn Mesud'un kardeşi Emîr Şerefeddîn Mahmud (ö. 749/1348) ise Mısır merkezî idaresinde kariyer yapmış, uzun yıllar boyunca Emîr-i Tablhâne ve İkinci Hacib unvanlarıyla görev almış, saray teşkilatında etkili bir isim olmuştur.
- 4- Ailenin üçüncü kuşağını temsil eden Emîr Nâsiruddîn Muhammed b. Bedreddîn Mesud (ö. 763/1362), Şam'da Emîr-i Tablhâne olarak görev yapmış ve babasının ardından aile nüfuzunu sürdürmüştür.

Bu dört Emîrin biyografik çizgileri dikkate alındığında, özellikle Sultan Nâsir Muhammed b. Kalavun dönemi Memlûk yönetiminin, el-Hatîr ailesini devlet teşkilatının askerî ve idarî yapısına hızla entegre ettiği görülmektedir. Aile mensuplarının kısa sürede üst düzey görevlere yükseltilmesi, onların devletin kalıcı unsurları arasında değerlendirildiklerini açıkça ortaya koymaktadır. el-Hatîr ailesi üyeleri Memlûk düzeninde elde ettikleri siyasi himaye, idarî terfî imkânları ve geniş iktâ gelirleri sayesinde ne yabancı olarak görülmüşler ne de vatan hasreti yaşamışlardır. Bu durum, yalnızca biyografik kayıtlarında değil, aynı zamanda kurdukları vakıflar ve özellikle Kahire başta olmak üzere inşa ettikleri mimari eserler aracılığıyla da somut biçimde izlenebilmektedir.

Bu çerçevede, aile büyüklerinden biri olan ve 676/1277 yılında Elbistan Savaşı'nda şehit düşen Emîr Ziyâeddîn Mahmûd b. el-Hatîr yeniden hatırlanmalıdır. Sultan Zâhir Baybars döneminde Memlûk ordusuna katılan Ziyâeddîn, el-Hatîr ailesinin Memlûklerle ilk resmî temaslarını sağlayan isimlerden biridir. Nitekim tarihî kayıtlar onun, savaşta şehit düşmesinden bir yıl önce, Niğde ve Kayseri çevresinde Moğollara karşı isyan eden kardeşi Emîr Şerefeddîn Mesud b. el-Hatîr'e destek sağlamak amacıyla Memlûk yönetiminden yardım talep ettiğini göstermektedir. Bu girişim, el-Hatîr ailesinin Memlûk Devleti ile kurduğu siyasî ilişkinin askerî dayanışma temelli ve karşılıklı çıkar esasına dayalı bir mahiyet taşıdığını ortaya koymaktadır.

Sonuç

Elbistan Savaşı (676/1277) sonrasında Anadolu'daki siyasî dengeler köklü biçimde değişmiş, Hatîroğulları (İbnü'l-Hatîr ailesi) için de yeni bir tarihî dönem başlamıştır. Ailenin önde gelen mensuplarından bir kısmı, Moğol baskısından kaçarak Mısır ve Suriye'deki Memlûk Sultanlığı'na sığınmış ve burada askerî, idarî ve diplomatik görevlerde yeniden öne çıkmıştır. Bu göç, yalnızca bir sığınma hareketi değil, aynı zamanda Anadolu kökenli unsurların Memlûk devlet sistemine entegre olduğu yeni bir tarihî sürecin başlangıcı olmuştur.

Memlûk sultanları, özellikle Zâhir Baybars ve Nâsir Muhammed b. Kalavun dönemlerinde, Hatîroğulları ailesine büyük önem vermişlerdir. Ailenin mensupları, kısa sürede Memlûk idarî yapısına uyum sağlayarak Emîrü'l-Ümerâ, Hacibü'l-Huccâb, Nâibu's-Saltana ve çeşitli naiblikler gibi en yüksek askerî ve idarî makamlara yükselmişlerdir. Bu durum, Memlûk yönetiminin Anadolu kökenli emîrleri yalnızca askerî güç olarak değil, aynı zamanda idarî istikrarı sağlayan bir elit sınıf olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Ailenin öne çıkan üyelerinden Emîr Bedreddîn Mesud b. el-Hatîr, Emîr Şerefeddîn Mahmud ve Emîr Nâsiruddîn Muhammed gibi şahsiyetler, hem Mısır'da hem Şam'da üstlendikleri görevlerle Memlûk Devleti'nin merkezî idaresine katkı sağlamışlardır. Onların uzun yıllar boyunca haciblik, naiblik ve emîrlik gibi görevlerde bulunmaları, sultanların onlara duyduğu güvenin en açık göstergesidir. Bu güven, yalnızca liyakatten değil aynı zamanda Anadolu'dan getirdikleri askerî disiplin, siyasî tecrübe ve İslamî meşruiyet anlayışından da kaynaklanmıştır.

Sonuç olarak Hatîroğulları ailesi, Elbistan Savaşı sonrasında Anadolu'dan ayrılmalarına rağmen, Memlûk dünyasında yeniden güç kazanmış ve XIII.-XIV. yüzyıllarda Doğu Akdeniz'in siyasî yapısında belirleyici bir konuma ulaşmıştır. Bu aile, hem Anadolu ile Mısır arasında kültürel ve idarî bir köprü işlevi görmüş, hem de Memlûk Devleti'nin istikrarına katkıda bulunmuştur. Onların hikâyesi, Moğol istilasının ardından ortaya çıkan yeni İslamî güç

dengelerinde, göçün ve yeniden yapılanmanın nasıl bir tarihî fırsata dönüştüğünün dikkat çekici bir örneğidir.

Kaynakça

- Ahmed Eflakî, *Menâkıbü'l-Arifin*, (çev. Yazıcı Tahsin), Hürriyet Yay., İstanbul, 1973.
- Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev. Öztürk Mürsel), TTK, Ankara, 2000.
- Anonim, *Selçuknâme*, (çev. Halil İbrahim Gök, Fahrettin Coşkuner), Atıf Yay., Ankara, 2014.
- Ez-Zehabî Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2003.
- Göksu, Melek, *Şerefeddin Hatîroğlu ve Moğollara Karşı İsyanı*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2000.
- İbn Abdüzzâhir Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullah, *er-Ravdu'z-zâhir fî sîreti'l-meliki'z-Zâhir*, Riyad, 1976.
- İbn Bîbî, *el-Evamirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye (Selçuk Name)*, (çev. Öztürk Mürsel), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1996.
- İbnü'd-Devâdârî Ebû Bekr b. Abdullâh b. Aybek, *Kenzu'd-durer ve câmi'u'l-gurer*, ed. İsa el-Bâbî el-Halebî v.d, 1982.
- İbnü'l-Furât Nâsirüddîn Muhammed B. Abdurrahîm, *Târîhu'd-düveli ve'l-mülûk (el-ma'rûf bi-Târîh İbnü'l-Furât)*, 1936.
- İbn Hacer El-Askalânî Şihâbüddîn Ahmed b. Ali, *ed-Dürerü'l-kâmine fî 'ayani'l-mieti's-sâmine*, Meclis Dairetü'l Me'ârifî'l-Hindiyeye, 1972.
- İbn Şeddâd, *Târîhu'l-meliki'z-Zâhir*, Merkezü't-Tıbbâti'l-Hadîse, 1983.
- İbn Tağrıberdî Cemaluddin, *en-Nücûmu'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, el-Hey'etü'l-'Âmme li-Kusûri's-Sekâfe, 2007.
- Karadeniz, H. Basri, "XVI. Yüzyılda Rumkale", *Belleten*, C. 234, (1998), s. 430-31.
- Kaymaz, Nejat, *Pervane Muinu'd-din Süleyman*, DTCF, Ankara, 1970.
- Koprıman, Kâzım Yaşar, "Baybars I", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1992, s. 221-23.
- Muhammed Ahmed Dehmân, *Mu'cemu'l-elfâzî't-târîhiyye fî'l-asri'l-Memlûkî*, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, Beyrut, 1990.
- Mohamed Shaaban Abdelhamid, *Memlûk Devleti'ne Anadolu'dan gelenler ve etkileri (648-923 /1250-1517)*, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Kayseri, 2025.
- Sümer, Faruk, *Anadolu'da Moğollar*, TTK, Ankara, 2022.
- Şen, Mehmet Emin-Galip Bingöl, "Anadolu'da Moğol Tahakkümüne Karşı Aykırı Bir Ses: Beylerbeyi Hatîroğlu Şerafeddin", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. II, (2022), s. 381-92.
- Safedî, *A'yânu'l-asr ve a'vânu'n-nasr*, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 1998.
- Safedî Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfî bi'l- vefeyât*, ed. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Turâs, 2000.
- Takıyyüddin Ahmed b. Alî El-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- , *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Yûnînî, *Zeylû mir'âti'z-zamân*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1992.

Extended Abstract

This study examines the transition of the Hatîroğulları family, members of the Seljuk elite, to the Mamluk State following their political purge during the Mongol pressure and political disintegration process in Anatolia in the second half of the 13th century, as well as their integration into this new order. The family is one of the most prominent examples of Anatolian cadres flexibly integrating into the Mamluk military and administrative structure.

Originally from Zencan, the Hatîroğulları rose rapidly in the Anatolian Seljuk administrative organization after the Mongol invasion and became one of the most powerful non-dynastic elements. The prominent figure of the family, Beylerbeyi Şerafeddin Mesud Hatîroğlu, initially collaborated with Pervane Muineddin Süleyman but eventually became the leader of an independence-seeking resistance against Mongol domination.

Şerafeddin Hatîroğlu saw salvation from Mongol oppression in the support of the Mamluk Sultan Baybars and started a rebellion in Kayseri in 1276. However, the rebellion was suppressed due to the delayed arrival of the expected support from Baybars and Pervane's political maneuvers; Şerafeddin was executed in 1276.

The Battle of Elbistan in 1277 was a strategic turning point that changed the fate of the family. After the battle, the Mamluks took control of Kayseri, but Baybars' withdrawal led to increased Mongol pressure in Anatolia and a great massacre in Kayseri. This process forced the surviving members of the family to migrate to Egypt and Syria.

The family's move to Mamluk lands was not merely an act of exile, but rather the transfer of their military-bureaucratic experience in Anatolia to Cairo and Damascus. The Mamluk sultans (particularly Sultan Baybars and the Kalavun dynasty) did not view the family as "foreigners," but rather integrated them into the state system.

Ziyaeddin, brother of Sharaf al-Din, sought refuge with the Mamluks while in Pervane's inner circle. Interestingly, despite his sons fighting on the Mongol side in the Battle of Elbistan and being taken prisoner, they were pardoned by Sultan Baybars and incorporated into the system.

Ehad, the son of Şerafeddin Mesud, sought refuge with the Mamluks after his father's execution, entered the inner circle of Sultan Eşref Halil b. Kalavun, and was martyred during the conquest of Rumkale in 1292.

The family's most illustrious period in the Mamluk system was experienced with the second-generation representative, Emir Bedreddin Mesud. Bedreddin Mesud is proof that a family of Anatolian origin could rise to the top of the Mamluk military aristocracy.

Bedreddin Mesud attained the rank of "Emir-i Mie Mukaddem-i Elf" (Commander of Thousands), and also held the most crucial positions in the state, such as "Hacibü'l-Huccâb" (Grand Chamberlain) and Deputy Sultan.

During the reign of Sultan Nâsır Muhammed and subsequent sultans, despite political crises, he remained a stable force, holding positions such as the governorship of Gaza, Tripoli, and Damascus.

Bedreddin's brother, Şerefeddin Mahmud, also held high-level administrative and financial positions such as "Second Hacib" and "Nâzirü'l-Büyût."

The Hatîroğulları left their mark on Mamluk society not only through their military identities but also through the works they commissioned and the social relationships they established.

Bedreddin Mesud had an aesthetically valuable tomb and minaret built near the Sufi Cemetery in Cairo. His brother Şerefeddin Mahmud had a large mosque built in the Husayniyya neighborhood of Cairo.

The renowned historian of the period, Safedî, knew the family well; he described Bedreddin Mesud as a generous, fair, and scholarly individual who was devoted to councils of learning.

In the third generation, Emir Nâsiruddîn Muhammed inherited his father's legacy, became influential in Damascus, and strengthened his ties with the Mamluk elite through marriage.

The Hatîroğulları family is a micro-historical example of how the political elite who broke away from Anatolia after the Mongol invasion repositioned themselves in the Mamluk geography. For approximately eighty years, members of the family served at the highest levels of the Mamluk state apparatus, acting as a "bridge" in the cultural and administrative interaction between Anatolia and the Egypt-Syria corridor.

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE YABANCI ÇOCUKLAR (İTALYAN ÇOCUKLAR ÖRNEĞİ)

FOREIGN CHILDREN IN THE OTTOMAN EMPIRE IN LIGHT OF ARCHIVE DOCUMENTS (EXAMPLE OF ITALIAN CHILDREN)

Hakan TÜRKKAN* - Recep ARSLAN**

Öz

Osmanlı Devleti farklı din, mezhep ve ulustan toplulukları bünyesinde barındırmıştır. Bununla birlikte ecnebi olarak ifade edilen yabancı devlet vatandaşları da Osmanlı ülkesinde çeşitli nedenlerle bulunmuştur. Özellikle 19. yüzyıl ve sonrasında yabancı ülke vatandaşlarının Osmanlı topraklarına gelişinde siyasi, diplomatik, askerî, ticari hatta kültürel sebep ve vesileler yoğunlaşmıştır.

İtalyanlar zaman zaman Osmanlı Devleti ile ilişkileri gerginleşse de ticari, diplomatik, dini ve siyasi maksatlarla Osmanlı Devleti'nde bulunmuşlardır. Ayrıca kimi zaman Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerden bazı kimselerin ve ailelerinin İtalya vatandaşlığına geçtikleri fakat Osmanlı topraklarında yaşadıkları görülür.

Bu çalışmanın konusunu Osmanlı topraklarında yaşayan İtalyan vatandaşlarının çocukları teşkil etmektedir. Çalışmada İtalyan asıllı veya tabiiyetli çocukların gerek münferiden gerekse aileleriyle birlikte Osmanlı topraklarında yaşadıkları dönemlerde yaşadıkları hayattan arşiv belgelerine yansımış olan hususlar incelenecektir. Çocukların tabiiyet yani vatandaşlık meseleleri, Osmanlı ülkesinde yer değiştirmeleri ve sebepleri, geçim, işleriyle çocuklara yönelik yardımlar ele alınacaktır. Yine mühim bir mesele olan çocukların eğitimleri meselesi Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İtalyan, Yaşam, Aile, Çocuk.

Abstract

The Ottoman Empire included communities of different religions, sects and nations. However, citizens of foreign states, referred to as foreigners, also stayed in the Ottoman Empire for various reasons. Especially in the 19th century and later, political, diplomatic, military, commercial and even cultural reasons intensified in the arrival of foreign nationals to Ottoman lands. Italians lived in the Ottoman Empire for commercial, diplomatic, religious and political purposes, although relations with the Ottoman Empire became strained from time to time. In addition, it is sometimes seen that some non-Muslim Ottoman subjects and their families acquired Italian citizenship but lived on Ottoman territory. The subject of this study is the children of Italian citizens living in Ottoman lands. In this study, the issues reflected in the archive documents regarding the lives of children of Italian origin or citizenship, both individually and with their families, during the period when they lived in Ottoman lands will be examined. Issues of children's nationality, their displacement within the Ottoman Empire and its reasons, their livelihood, subsistence and aid for children will be discussed. Another important issue, the education of children, was evaluated within the framework of the conditions of the Ottoman Empire.

Key Words: Ottoman, Italian, Life, Family, Child.

Bu makale 01.08.2025 tarihinde dergimize gönderilmiş; 05.08.2025 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 28.10.2025 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atıf şekli; Hakan Türkkân - Recep Arslan, "Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Çocuklar (İtalyan Çocuklar Örneği)", *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 4, (Aralık 2025), s. 16-36.

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: hakanturkkan@karabuk.edu.tr, Orcid: 0000-0002-2681-6230.

** Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: receparslan@karabuk.edu.tr, Orcid: 0000-0003-4389-692X.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu içinde çeşitli ırk ve dinlere mensup toplulukları bünyesinde barındırmıştır. Bunlar imparatorluğun bir unsuru olarak mevcut düzen içerisinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bunun yanı sıra Osmanlı tebaasından olmayan fakat çeşitli sebeplerle Osmanlı topraklarında yaşamakta olan yabancı devlet tebaasına da rastlanmaktadır. Bunların bir kısmının diplomatik görevlerle Osmanlı topraklarında bulunduğu görülürken bir kısmının ticaret maksadıyla Osmanlı coğrafyasına geldikleri anlaşılmaktadır.

İtalyanlar da gerek Anadolu gerekse İstanbul başta olmak üzere Osmanlı-Türk coğrafyasına gelmişlerdir. İtalya bir Akdeniz ülkesi olmasından dolayı Türkiye ile komşu olan bir ülkedir ve bu bağlamda Türk-İtalyan ilişkilerinin başlangıcı Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeye başladıkları XI. yüzyıl dönemlerine kadar götürülebilir. İlk Türk denizcisi olan Çaka Bey'in Adalar Denizi'nde yürüttüğü faaliyetlerle başlayan ilişkiler Selçuklu ve Osmanlılar döneminde ticari ve askerî faaliyetlerle devam etmiştir. Türk-İtalyan ilişkileri XVI. yüzyıldan sonra kültürel alanda da gelişmiştir. XVII. yüzyıldan itibaren Türk-İtalyan ilişkileri Venedik ve Ceneviz gibi İtalya devletlerinin faaliyetleri nedeniyle zaman zaman gerginleşmiştir. Venedik ve Ceneviz devletlerinin ortadan kalkmasından sonra 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı'na kadar Türk-İtalyan ilişkilerinin düşük seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Kırım Savaşı sırasında İtalyan devletlerinden Piemonte Krallığı İngiltere ve Fransa'nın desteğini kazanmak amacıyla Osmanlı Devleti ile müttefik olmuştur. Bu ittifak Türk-İtalyan ilişkileri açısından yeni bir başlangıç olsa da ilişkiler bir süre sonra bozulmuştur. 20 Eylül 1870'ten sonra İtalyan birliği sağlanmış ve İtalyanların Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarına yönelik sömürgecilik faaliyetlerine girişmeleri Türk-İtalyan ilişkilerinin daha fazla bozulmasına neden olmuş, Birinci Dünya Savaşı sırasında da ilişkilerdeki gerginlik devam etmiştir. Bununla birlikte iki ülke arasındaki ticari, diplomatik ve kültürel ilişkiler devam etmiştir¹.

Yabancı bir ülkeye gelerek yaşamlarının bir kısmını ya da geri kalan kısmını geçirmek yetişkinler açısından olduğu kadar elbette çocuklar açısından da önemli bir durumdur. Bu bağlamda çocukların bulundukları yabancı ülkelere karşılaştıkları iyi ya da kötü tecrübelerin gerek uluslararası ilişkiler anlamında gerekse sosyal tarih anlamında önemli ip uçları vermesi beklenir. Osmanlı Devleti topraklarına ecnebi olarak ifade edilen yabancı ülke vatandaşları elbette her dönemde çeşitli amaçlarla gelmişlerdir. Bunlar zaman zaman yoğunluk da göstermiştir. 19. yüzyıl ve sonrası bu anlamda Osmanlı ve Türkiye topraklarına yabancıların kısa ya da uzun süreli yaşamak amacıyla sıklıkla geldikleri bir dönemi ifade eder. Özellikle Avrupa ülkelerinden gelenler Türkler açısından ecnebi olarak sınıflandırılan kesimi teşkil etmektedir. İngiltere, Almanya, Fransa, Rusya ve çalışmanın konusunu teşkil edecek olan İtalya gibi ülkelere gelenler bu anlamda mühimdir. Öyle ki bu ülkelerin vatandaşları Osmanlı topraklarına diplomatik veya ticari amaçlarla geldikleri gibi istihbarat ve misyonerlik maksadıyla da gelmişler ve eğitimden sağlığa pek çok sahada varlık göstermişlerdir. Osmanlı Devleti çoğunlukla Osmanlı topraklarında fesat çıkarmaya ve Osmanlı tebaasının devletle olan münasebetini kendi lehlerine bozmak amacı taşıyan bu faaliyetleri gözlemiş ve gerektiğinde engelleme yoluna gitmiştir. Bu bağlamda çocuklar meselenin görülmeyen bir yönü durumundadır. Osmanlı topraklarında hangi sebeple olursa olsun yaşamış olan yabancıların çocuklarının Osmanlı topraklarında nasıl bir yaşam sürdükleri, devletle ve halkla olan münasebetleri bir soru işaretidir. Çalışmada çeşitli sebeplerle Osmanlı topraklarında yaşamakta olan İtalya Devleti tebaasına mensup kimselerin çocuklarının Osmanlı topraklarındaki yaşayışları Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Cumhuriyet döneminin ilk yılları itibariyle arşiv belgelerine dayalı olarak ele alınacaktır. Çalışma arşiv belgelerine dayanarak sözü edilen münasebetlere dair ip uçları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin yabancı çocuklara hususiyle İtalyan çocuklara yönelik tutumu ele alınacaktır. Başta eğitim meselesi olmak üzere İtalyan çocukların Osmanlı Devleti'nde yaşadıkları esnada karşılaştıkları seyahat, çalışma, geçim, iâşe ve yardım, asayiş ve sıhhiye gibi konular incelenmeye ve bu suretle Osmanlı makamlarının faaliyetleri ortaya konmaya

¹ Cantemur Türkan, "Türkiye -İtalya İlişkileri (1930-1950)", *Tarih ve Medeniyetler Tarihi* 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, (10-15.09.2007), C.II Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2012, s. 779-714.

çalışılmıştır. Eğitim konusunda Osmanlı makamlarının tutumlarının yanı sıra çalışmanın konusu olan İtalya Devleti'nin tutumu da çalışmanın mühim bir konusunu teşkil etmektedir. Bu noktada İtalya Devleti'nin İtalyan çocuklarının eğitimi meselesini diplomatik bir araç olarak kendi çıkarları doğrultusunda kullanıp kullanmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tabiiyet-Vatandaşlık Meselesi

Tabiiyet, “*Tebaa*” kelimesinden türemiş olup tebaa ise bir kimse veya devletin emri altında olan kişi veya toplulukları ifade etmektedir². Başka bir tanıma göre ise tabiiyet kişiyi bir millete veya devlete bağlayan siyasi ve hukuki bir bağ anlamına gelmektedir. Bu yönüyle benzer hatta aynı anlamı taşıdığı tartışmalı olmakla birlikte vatandaşlık kavramı zaman zaman tabiiyet yerine de kullanılmıştır³. Vatandaşlık tabiiyetten farklı olarak bir devletin ahalisi anlamına gelen⁴ aynı zamanda dinamik bir kavram olarak bir devlet çatısı altında eşit hak ve yükümlülükler sahip olan kişileri ifade etmektedir. Bu yönüyle vatandaşlık, kişilere birtakım haklar kazandıran ve yükümlülüklerle sorumlu kılan hukuki bir statü olduğundan *tebaa* ve *tabiiyet* kavramlarıyla farklılık arz eder⁵.

Osmanlı Devleti'nde tebaa kavramının sınırları 1800'lerin ortalarına kadar İslam hukukuna uygun olarak yorumlanmıştır. İslam hukukunda insanların tümü tebaa olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte vatandaş-yabancı ayırımı dini esaslara göre Müslim ve gayrimüslim olarak sınıflandırılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde tabiiyet konusunda herhangi bir kanuni düzenleme yapılmamıştır. Osmanlı Devleti'nde tabiiyet konusunda yapılan ilk kanuni düzenleme 1869 yılında “*Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi*”dir. Osmanlı Tabiiyet Kanunu, 1851 tarihli Fransız Vatandaşlık Kanunu örnek alınmak suretiyle hazırlanmıştır. Bu itibarla Osmanlı Devleti'nin ilk tabiiyet kanunuyla İslam hukuk ve anlayışının dışına çıkmış ve Fransa'dan örnek alınan vatandaşlık sistemi esas alınmaya başlamıştır⁶. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler kapitülasyonlardan faydalanmak maksadıyla ve sırf menfaat sağlamak için kolayca ve gelişigüzel bir surette yabancı devletlerin vatandaşlığına geçebilmişler ve ihtiyaç duyduklarında yabancı devlet vatandaşlığını Osmanlı Devleti'nde kullanabilmişlerdir. Bu durumun kontrolden çıkması üzerine sözü edilen 1869 tarihli tabiiyet kanunu yürürlüğe konmuştur. Kanunnameye göre çocukların vatandaşlığını belirleme hususunda kan bağı esas kabul edilmiştir. Ancak zaman zaman doğum yeri de çocuğun tabiiyeti konusunda esas alınmıştır. Çocukların vatandaşlık statüleriyle ilgili olarak 1869 tarihli Tabiiyeti-i Osmaniye Kanunnamesinin birinci maddesinde; “*Valideyni veyahut yalnız validi tabiiyeti Devlet-i Aliyye'de bulunduğu halde tevellüd eden eşhas, Devlet-i Aliyye tebaasından mâduttur*” ifadesi yer almaktadır. Buna göre anne ve babası veya yalnızca babası Osmanlı tebaası olan çocuklar Osmanlı Devleti tebaasından kabul edilmişlerdir. Söz konusu madde ile Osmanlı topraklarında doğup doğmadıklarına bakılmaksızın ve kan bağı esas alınmak suretiyle anne ve babası veya yalnızca babası Osmanlı tabiiyetinde olan çocuklar Osmanlı vatandaşı kabul edilmişlerdir. Bu bağlamda eğer çocuğun annesi başka bir ülke tebaasından ise babasının Osmanlı tebaasına mensup olması çocuğun da hukuken Osmanlı tebaası sayılması için yeterli görülmüştür⁷.

Konuyla ilgili belgelerde gerek Osmanlı Devleti gerekse İtalya Devleti için “*tebaa* ve *tabiiyet*” ifadeleri kullanılmaktadır. Bu bakımdan çalışma boyunca vatandaşlık kavramı yerine çoğunlukla tebaa ve tabiiyet kavramları tercih edilecektir. Ancak Cumhuriyet dönemine ait olay ve belgeler söz konusu olduğunda vatandaşlık kavramı da kullanılacaktır.

Çalışmanın konusunu teşkil eden İtalya Devleti tebaasından olan aileler ve çocuklarının Osmanlı Devleti ile münasebetlerinde karşılaşılan ilk mesele tabiiyet ve buna bağlı hususlar olmuştur. Bu bağlamda İtalya tebaasından kimselerin Osmanlı topraklarına geldiklerinde Osmanlı tabiiyetine başka bir ifadeyle Osmanlı vatandaşlığına geçmek istemeleri veya tam tersi Osmanlı

² Abdullah Yeğin, vd., *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, Türedav Yay., İstanbul, 1997, s. 950.

³ Gülşen Ulukaya, “1869 Osmanlı Tabiiyet Kanunu ve Büyük Devletlerin Bu Kanuna Bakışı”, *Anlambilim MTÜ Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, (2022), s. 137.

⁴ Abdullah Yeğin, vd., *a.g.e.*, s. 1031.

⁵ Nazlı Töre, “Değişen Dünyada Vatandaşlık”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, S. 10, (2017), s. 554.

⁶ Ulukaya, “a.g.m.”, s. 137-139.

⁷ Ali Aslan Topçuoğlu, “İslam Hukukunda ve 1869 Tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesinde Çocukların Vatandaşlık Durumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 62, (2019), s. 1824.

tabiiyetinde bulunan kimselerin İtalya Devleti tabiiyetine geçmek istemeleri söz konusudur. Bu noktada ifade edilmesi gereken hususlardan biri de İtalya tebaası olarak ifade edilen bazı kişilerin aslen İtalyan değil Ermeni veya Yahudi asıllı olduklarıdır. Çalışma sırasında Ermeni veya Yahudi asıllı olanlar ile aslen İtalyan olanlar da belirtilecektir. Ancak aslen İtalyan olmasalar da tabiiyet olarak İtalya Devleti'ne mensup olanlar ve onların çocukları da İtalyan Çocuklar olarak zikredilecektir.

Gerek aslen İtalyan gerekse İtalya Devleti tebaası olup Ermeni veya Yahudi asıllı olan kimseler ve çocuklarının tabiiyet yani vatandaşlık konusunda Osmanlı makamlarından birtakım taleplerde bulundukları görülür. Bu talepler çoğunlukla İtalya tabiiyetinin kabul edilmesi ya da Osmanlı tabiiyetine geçmeye yöneliktir.

1889 yılında Tekfurdağı İtalya Konsolosluğu'nun tercümanı David Tefosi öldükten sonra çocukları Jozef ve Leon kendilerinin İtalya vatandaşı olduklarının kabul edilmesini istemiştir. Fakat aslen Yahudi olan bu kimselerin İtalya vatandaşı oldukları konusunda tereddüt oluşmuştur. Fakat Osmanlı makamlarının bu konuda elde ettiği bilgi ve belgeler bu kimselerin Avusturya vatandaşı olduklarını işaret etmiştir. Ayrıca yerel makamlardan edinilen bilgiler bu kişilerin İtalya Konsolosluğu tercümanlığında hizmet ettiklerini doğrulamış, yerli memurlar ve Musevi Mahallesi muhtarı tarafından verilen bilgilerde de David ve oğullarının İtalya tebaasından tanınmakta oldukları bilgisi verilmiştir. Bu nedenle sözü edilen kimselerin İtalya tebaası olarak tanınması yoluna gidilmiştir⁸.

1890 yılına ait bir örnekte ise yine Musevi cemaatine mensup olan Haim isimli bir şahıs İtalya vatandaşlığından Osmanlı tabiiyetine geçmiştir. Ancak çocukları halen İtalya vatandaşı olarak kaldıklarından çocuklarının da Osmanlı tabiiyetine kabul edilmeleri için Tabiiyet Müdürlüğü'ne başvurmuştur⁹.

Osmanlı vatandaşı olup Berlin'de ikamet eden Covanni ve Meyoton ise İtalyan vatandaşlığına geçmek için Osmanlı makamlarına müracaat etmişlerdir. Talepleri kabul edilmiş olmakla birlikte çocuklarının 20 yaşına kadar "*Terk-i tabiiyet*" etmelerine yani Osmanlı tabiiyetinden İtalya tabiiyetine geçmesine izin verilmeyerek haklarında Osmanlı tebaası muamelesi yapılacağı bildirilmiştir¹⁰. Osmanlı Devleti'nin çocuklar konusunda böyle bir karar vermesinin dönemin tabiiyet kanunlarına dayandığı ve çocuklar konusundaki hassasiyete işaret ettiği düşünülebilir.

1894 yılında Bingazi'de Fransız Konsolosluğu'nun gözetiminde bulunan Katolik Kilisesi'nde görevli olan İtalyan tebaasından rahip ve rahibelerin Zenci çocukları esir olarak Napoli'ye kaçırdıkları ve Avrupalılara sattıkları anlaşılmıştır. Cozab isimli rahibin, bölgedeki Katolik Kilisesi'nin hâmesi durumundaki Fransızlar tarafından da bu konuda uyarılması dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti kaçırıldıkları bilinen üç zenci çocuğun kurtarılmasına çalışmıştır. 18 Temmuz 1309/30 Temmuz 1893 tarihinde Bingazi Meclis-i İdaresi adı geçen rahibin uzaklaştırılmasını talep etmiştir¹¹. Bu uzaklaştırmanın görevden uzaklaştırma mı yoksa Osmanlı topraklarından uzaklaştırma mı olduğu konusunda netlik olmamakla birlikte Osmanlı topraklarından uzaklaştırma olma ihtimali de bulunmaktadır.

Trablusgarp Savaşı yıllarında İtalyanlar Derne ve Bingazi'den yüzlerce insanı İtalya'ya sürmüştür. Bu nedenle pek çok kadın ve çocuk sefaletе düşmüş olduğundan Osmanlı Devleti bu durumu durdurmak ve karşılık vermek ihtiyacı duymuştur. Bu itibarla karşılık olarak Türkiye'deki İtalyanların da "*mukabele-i bi'l-misl*" yani misliyle karşılık verilerek sürülmesi düşünülmüştür. Bunun yanı sıra bu seçenek elde tutularak İtalyanların Derne ve Bingazi halkına yönelik tutumlarının sınırlandırılması veya durdurulması düşünülmüştür¹². Bu bağlamda Kale-i Sultaniye civarında bulunan İtalyanların sınır dışı edilmeleri gündeme gelmiştir. Bununla birlikte dönemin Dahiliye Nezareti, İtalyan tebaası kadın ve çocukların Osmanlı topraklarını terk edip

⁸ BOA, HR.TH., 234-103, Tarih: M.08.11.1889.

⁹ BOA, HR.TH., 104-28., Tarih: M.26.11.1890.

¹⁰ BOA, HR.TH., 247-1, Tarih: M.20.09.1900.

¹¹ BOA, DH.MKT., 162-33, Tarih: H.21.07.1311.

¹² MSB Askerî Tarih Arşivi, 110-9-1-5/24-100-16.

etmemek konusunda serbest bırakılmalarına karar vermiştir. Bu karara istinaden Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı kadınlar ve çocuklar dışındakilerin sınır dışı edilmelerini sağlamıştır. Sınır dışı edilmek istemeyen bazı İtalyan tebaası ise Osmanlı tabiiyetine geçmek istemişlerdir. Buna bağlı olarak Osmanlı tabiiyetine geçip kalanların fi'l-asl / aslen İtalyan olmadıkları, Kale-i Sultaniye'de doğup büyümüş ahaliden aynı zamanda Musevi cemaatinden oldukları ifade edilmiştir. Bunların da dört kişiden ibaret oldukları verilen rakamlar arasındadır. Bunların daha önce İtalya vatandaşlığına geçmiş olmakla birlikte “*..Kâr-u kisblerinden*” yani işinden gücünden, kazanç ve ekmeklerinden olmamak gibi insanî bir bakış açısı ile ve bu durumda olanlarla ilgili net bir emir bulunmadığından sınır dışı edilmeyerek Osmanlı tabiiyetine geçmeleri sağlanmaya çalışılmıştır¹³. Buna bağlı olarak 1912 yılı dolaylarında İtalyan vatandaşı olan ancak Musevi cemaatine mensup Jozef İskanti, eşi ve çocukları Andre, Frederik ve Manoil ve kardeşi dilekçe vererek Osmanlı tabiiyetine geçmek istemişlerdir. Talepleri kabul edilmiş ve sicil defterine kayıtları yapılmıştır¹⁴.

Osmanlı sınırlarında 1912 yılında İtalya Bandıralı Çitta Milano adındaki bir vapurda Cebeli Lübnan ahalisinden¹⁵ Virden Kari isimindeki bir kişinin karısı İstilahod Kari tarafından bir erkek çocuk dünyaya getirilmiş ve çocuğa Morino ismi verilmiştir. Çocuğun doğum belgesi İtalya Hariciye Nezareti tarafından Roma Sefareti'ne gönderilmiş ve Osmanlı makamlarına ulaştırılmıştır.¹⁶

İtalya vatandaşı olup Osmanlı topraklarında doğmuş olan çocukların Sicill-i Nüfusa bir yıl içinde kaydettirilmeleri yoluna gidilmiştir. Hasköy'de Piri Paşa Mahallesi'nde İtalya vatandaşı ve Yahudi olan Yakop isimli bir kişinin bir buçuk yaşındaki bir çocuğu vefat etmiştir. Vefat eden çocuğun devlete ve karantina kurumuna haber vermeksizin defnedilmesi üzerine bu konuda soruşturma başlatılmıştır. Konuyla ilgili yapılan araştırmalarda Yahudilerin doğum ve ölüm kayıtlarının düzenli tutulmadığı anlaşılmıştır. Sözü edilen kişinin İtalya vatandaşı olması bu konuda Osmanlı makamlarının bilgilendirilmesinde biraz daha gevşek davranıldığı sonucunu doğurmaktadır. Meselenin bir başka yönü ise bir yıl içinde doğum kaydının yaptırılması zorunlu olmasına rağmen kethüda ve cemaat başlarının doğum kaydı için alabilecekleri 20 para harç yerine çok fazla para talep etmeleridir. Bu durum doğum ve ölüm kayıtlarının tam olarak tutulmaması sonucunu doğurmuştur.

Birinci Dünya Savaşı dönemine gelindiğinde 1916 yılında ise Kudüs'te yaşayan İtalyanlara diğer düşman devletler tebaasına uygulanan muamelenin uygulanacağı ve ikametleri uygun görülmeyenlerin ise sürgün edilmesi kararı alınmıştır. Ancak konsolosluğun da araya girmesiyle daha önce olduğu gibi kadın, çocuk ve yaşlıların bu karardan istisna tutulması söz konusu olmuştur¹⁷. Bu örneklerden de anlaşılabileceği üzere Osmanlı Devleti makamları İtalyanların savaş halinde ve kasıtlı olarak yaptıkları ülkeden sürme hareketine karşılık sahip olduğu topraklardaki İtalyan tebaasının kadın ve çocuklarını düşünerek hareket etmiştir. Ancak aynı şekilde karşılık gördüğü söylenemez.

Yine 1916 yılında bazı aileler çocuklarıyla birlikte Osmanlı tabiiyetine geçmeye çalışmışlardır. Örneğin İzmir'de ikamet etmekte olan İtalyan tebaasından Konstantin Karasu, çocuklarıyla birlikte Osmanlı tabiiyetine geçme talebinde bulunmuştur.¹⁸ Buna karşılık Türkiye'de yaşamakta olan bazı Yahudi ailelerin çocuklarıyla birlikte İtalyan vatandaşlığına geçmeye çalıştıkları görülür. Yeni Türk Devleti kurulduktan sonra ve Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında da tabiiyet/vatandaşlık hususunda çeşitli taleplere rastlanır. Eylül 1923 tarihli belgede, Adana'da ikamet eden Vitali Hayim Yabis ile eşi ve çocuklarının İtalyan pasaportu aldıkları ve kendilerinin de İtalyan uyruklu olduklarını iddia ettiklerine dair bilgiler mevcuttur. Bu kişilerin Türkiye vatandaşı ve İzmir nüfusuna kayıtlı oldukları ifade edilerek “*temin-i mütekaide*” yani bir tür emeklilik maksadıyla İtalyan pasaportu alıp İtalyan vatandaşlığı iddiasında bulundukları ifade edilir. Verilen bilgilerden de anlaşılabileceği üzere sözü edilen Vitali Hayim ve eşi Luna ile sekiz

¹³ MSB Askerî Tarih Arşivi, 110-9-1-5/24-100.7, Osmanlı İtalyan Harbi, Tarih: M.20.12.1911.

¹⁴ MSB Askerî Tarih Arşivi, 110-9-1-5/5-22-552, Osmanlı İtalyan Harbi (1911-1912), Tarih: M.09.06.1912.

¹⁵ BOA, DH.MKT., 166-31, Tarih: H.02.05.1311.

¹⁶ BOA, DH.SN.THR, 42-3, Tarih: H.07.05.1331.

¹⁷ BOA, DH.EUM.5.Şb., 23-7, Tarih: H.06.06.1334.

¹⁸ BOA, DH.EUM.ECB, 4-41, Tarih: 14.06.1334.

yaşındaki oğlu David'in 1920'li yıllarda İtalyan vatandaşlığına geçmeye çalışmalarında İtalya Devleti vatandaşlığının avantajlarının etkili olması muhtemeldir¹⁹.

İzinsiz tabiiyet değiştirilmesi meselesi de söz konusudur. Bu durumunda dönemin tabiiyet kanunu gereğince vatandaşlıktan çıkarılmaları söz konusu olmuştur. 1936 yılında gerçekleşen bir olayda, çocuklarıyla birlikte dört kişilik bir aile olarak Rodos'tan İzmir'e gelmiş olan aslen Türk ancak İtalyan vatandaşı olan İbrahim ve çocukları 3529 Sayılı Kanunun 23. Maddesi gereğince 31 Mart 1941 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığından çıkartılmışlardır. Bu ailenin vatandaşlıktan çıkartılmasında yabancı devlet emellerine hizmet etmeleri sebep olarak gösterilmiştir²⁰.

Belirtilmiş olan belgelerde verilen bilgilere dayanarak gerek Osmanlı Devleti döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde tabiiyet/vatandaşlık konusunda gerçekçi bir tutum izlendiği görülür. Öyle ki tabiiyetten çıkarmak gerektiğinde kadın ve çocukların gözetilerek gerektiğinde Osmanlı topraklarında kalmalarına izin verilmesi yoluna gidilmiştir. Hatta Osmanlı tabiiyetinden çıkarılması düşünülen İtalya tebaası ve Musevi asıllı kimselerin Osmanlı topraklarındaki işlerinin ve geçimlerinin göz önünde bulundurulması hassas bir politika izlendiği anlamına gelmektedir.

Seyahat ve Yer Değiştirme Meselesi

İtalya vatandaşı ailelerin ve çocuklarının Osmanlı topraklarında çeşitli nedenlerle seyahat ettiklerine ve yer değiştirdiklerine şahit olunmaktadır. Bu seyahatler münferittir ve kitlesel bir yönü yoktur. Bununla birlikte İtalya vatandaşlarının Osmanlı topraklarında bir şehirden başka bir şehre gitmelerinde diplomatik veya şahsi nedenler söz konusu olabilmektedir. İtalyanların Osmanlı Devleti sınırlarında seyahat etmek için Osmanlı makamlarını bilgilendirmeleri veya gerekli durumlarda mürur tezkiresi türünden belgeler almaları söz konusudur.

1899 yılında İtalya vatandaşı olup Tekfurdağı'nda ikamet eden Hayrebet Malakyanov isimli kişinin eşi Nazke ve oğlu Moss'un İstanbul'a gelmek için izin istedikleri ve bunun için İtalya Konsolosluğu'na başvurdukları görülür. Söz konusu kişilerle ilgili inceleme yapılmış ve İtalya vatandaşı oldukları anlaşıncı kendilerine mürur tezkiresi verilmiştir²¹.

1910 yılında İtalyan Sefareti'nin iltimasıyla üst düzey bir İtalyan heyet eş ve çocuklarıyla Hazine-i Hümayuna bir ziyarette bulunmuşlardır. Sözü edilen heyette bulunan kişilerin görevleri ve isimleri şu şekildedir.

- İtalyan Meclis-i Mebusan azasından/üyesinden Komandor Fani ve oğlu.
- İtalyan Meclis-i Mebusan azasından/üyesinden ve oğlu.
- Ayandan Profesör Dorante ve oğlu.
- Hükümet memurlarından Doktor Antoro Lori.
- Hükümet memurlarından Komander Penilli.
- Dersaadet Konsolosu Şövalye Cayelli, üç oğlu ve kızı.
- Konsolosluk memurlarından Mösyö Luri, Mösyö İlyo, Adriyano Pavori ve Antonyo ...
- İtalyan ileri gelenlerinden Büyük Komander Tini ve Doktor Albertini.
- Doktor Miçelli ve kızı²².

1915 yılında ise Bandırma'da misafir olarak bulunan İtalya vatandaşı 60 yaşında bir İtalyan kadın ve 12 yaşındaki oğlu Dersaadet'e gitmek talebinde bulunmuştur²³. Başka bir örnekte ise İtalya vatandaşı olan Asfasya isimli bir şahsın seyahat için izin istediği görülür. İtalya vatandaşı olan bu şahsın çocuklarının Haydarpaşa'daki Alman mektebinde okudukları ve çocuklarını İstanbul'dan Mudanya'ya geçirmek için izin istediği görülür²⁴. 1917 yılına ait bir belgede ise Laze kızı Boğaç ve çocuklarının Konya'daki esir karargâhından İstanbul'daki kocası Victor'un yanına gitmek istediği görülür. Onların İstanbul'a gitmek istemelerindeki sebebini ise geçimlerini sağlayacak bir gelirleri olmamasından dolayı geçim sıkıntısı çekmeleri olarak ifade

¹⁹ CCA, 30-18-1-, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 29.09.1923.

²⁰ CCA, 94-31-10/30-18-12, Kararlar Daire Başkanlığı (1928), Tarih: 16.04.1941.

²¹ BOA, HR.TH., 230-73, Tarih: M.27.07.1899.

²² BOA, TS.MA.E., 337-84, Tarih: H.01.03.1328.

²³ BOA, DH.EUM. 5. Şb., 18-37, Tarih: H.26.12.1333.

²⁴ BOA, DH.EUM.5.Şb., 112-23, Tarih: H.09.11.1335.

edilmiştir²⁵. 1918 tarihli bir belgede ise Şile'den Dersaadet'e yani İstanbul'a gelmek isteyen İtalya vatandaşı Mariya Lora ile iki çocuğuna yanlılıkla seyahat varakası verildiği ifade edilmiştir. Bu varakanın yanlılıkla verildiği ve İtalya'nın "*Düvel-i mehazir*"den yani sakıncalı devletlerden sayıldığı görülür. Bu sebeple İtalya vatandaşı kimselere seyahat belgesi verilmemesi yönünde yazışmalar gerçekleşmiştir²⁶.

Yine 1915 yılında Çatalcada Fortuna Çiftliği'nde çalışan İtalya vatandaşı Pietro Sopponi isimli şahsın eşi Miola Stopponi ile çocuklarının Ayastefanos'taki ikametine gitmek istedikleri görülür. Şahısların hava değişikliği için Çatalca'ya geldikleri ve evlerine geri dönmek için seyahat tezkiresi almaya çalıştıkları anlaşılmaktadır²⁷. 1916 yılında ise İtalya tebaasından Romanica isimli biri ile çocukları Darıca'ya giderken kimlik belgeleri bulunmadığı için Gebze'de tutuklanarak karakola götürülmüşlerdir²⁸. Verilen örneklerden hareketle Osmanlı makamlarının şahısların iyi hallerini dikkate aldığı ve seyahat etmelerinde veya şehir değiştirmelerinde sakıncalı bir durum olup olmadığıyla ilgilendiği görülür. Trablusgarp Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı dönemlerinin ise askerî ve diplomatik açıdan son derece gergin dönemler olmasından dolayı İtalyan tebaalı kimselerin seyahat etmeleri ve yer değiştirmelerinde de daha temkinli davranıldığı anlaşılmaktadır.

İtalyan Aileler ve Çocuklarına Yönelik Geçim, İaşe ve Yardım Faaliyetleri

İtalya vatandaşı olup Osmanlı topraklarında ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırlarında ikamet etmiş olan aslen İtalyan olan ya da Ermeni ve Rum veya Yahudi asıllı olup İtalyan tebaası olan aileler ve çocukları kimi zaman geçim sıkıntısı yaşamışlardır. Bu durumda ya geçimlerini temin edebilecekleri ve yardım alabilecekleri bir yakınlarının yanına başka bir şehre gitmeye çalışmışlar veya Osmanlı Devleti makamlarından yardım talebinde bulunmuşlardır. Bu konuda sunulabilecek kayda değer bazı vakalar mevcuttur.

1911 yılında Trablusgarp'ta açılmış olan İtalyan mekteplerinde okuyan çocukların bir kısmının fakir olması nedeniyle bu çocukların eğitimi için kitap, risale ve eğitim öğretim gereçlerinin ücretsiz verilmesi yoluna gidilmiştir²⁹.

İtalya Devleti himayesinde işletilen yetimhaneler de zaman zaman iaşe sıkıntısı yaşamış ve bu sıkıntının nasıl giderileceği konusu gündeme gelmiştir. Bu bağlamda 1912 yılında İtalyan kurumlarından olup kapatılmış olan yetimhanelerle İşkodra'da bulunan ve Salezyan rahipleri tarafından idare edilen yetimhanelerdeki yetimlerin iaşe sıkıntısı doğmuştur. Osmanlı makamları bu sıkıntının giderilmesi konusunda tedbirler düşünmüştür³⁰. Sözü edilen yetimhanelerde görev yapan rahipler ve bazı görevliler kimi zaman Osmanlı Devleti aleyhine faaliyette bulunmuşlar ve yetimhanelerinde tuttukları çocuklar üzerinde misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Buna rağmen Osmanlı makamlarının söz konusu yetimhanelerde yaşanan iaşe sıkıntısını çözmeye çalışması dikkate değer bir husustur.

1917 dolaylarında kocası Konya esir karargâhında doktor olan Laze'nin maişeti yetmediği ve geçim sıkıntısı yaşadığı için çocuklarıyla birlikte İstanbul'dan kocasının yanına gitmeye çalıştığı görülür. Bunların bakacak kimseleri ve geçinecek gelirleri bulunmaması nedeniyle doktor olan eşinin yanına gitmeye çalıştığı görülür. Bu kimselerin devletçe herhangi bir kötü halleri görülmediği ve taleplerinin yerine getirilmesi talep edilmiştir³¹. Bundan da anlaşılmaktadır ki Türkler kişilerin ırk veya dinlerini göz önünde tutarak peşin hükümler vermek yerine hangi din veya ırktan olursa olsun iyi hallerine göre çoğunlukla lehlerinde hareket etmeye çalışmışlardır.

İtalyan tebaasından olup fakir ve yardıma muhtaç vaziyette olan bazı kimseler konusunda Osmanlı makamları ile İtalya'nın Osmanlı topraklarındaki temsilciliklerinin iletişime geçtikleri de görülür. Örneğin 1914 yılında İtalya tabiiyetinde bulunan Remo Vaccaro isimli şahsın fakir

²⁵ BOA, DH. EUM. 5.Şb., 49-24, Tarih: H.10.02.1336.

²⁶ BOA, DH.EUM. 5.Şb., 62-6, Tarih: H.28.08.1336.

²⁷ BOA, HR.SYS., 2129-27, Tarih: M.19.09.1915.

²⁸ BOA, HR.SYS., 2130-23, Tarih: H.19.01.1916.

²⁹ BOA, MF.İBT, 324-41, Tarih: H.21.05.1329.

³⁰ BOA, BEO, 1071-305303, Tarih: H.27.08.1330.

³¹ BOA, DH. EUM.5.Şb., 49-24, Tarih: H.10.02.1336.

aynı zamanda yetim olduğu beyan edilmiş ve kendisine yardım edilmesi istenmiştir. Böyle bir bilginin İtalya Sefareti tarafından Osmanlı makamları ile paylaşılması bu konuda bir adım atılması yönünde beklentiden kaynaklanmaktadır³².

Osmanlı Devleti'nde görev yapmış olan İtalyanların İtalya'da olan eş ve çocuklarının hukuklarının gerektiğinde Osmanlı makamları tarafından gözetildiği anlaşılmaktadır. Öyle ki İtalya vatandaşı olup hırsızlık suçu nedeniyle hapishaneye düşmüş olan Antonyo Toskano'nun hapislane-i umumi hastanesinde öldüğü ve geride bir kız bir erkek olmak üzere iki çocuğu sahipsiz kalmıştır. Zabtiye tarafından kançılaryasına bilgi verilmiş ve oradan gönderilen Katolik ruhani heyet tarafından Katolik usullerine göre cenazesi defnedilmiştir. Bu suretle ölen İtalyan vatandaşı şahsın çocukları da İtalyan yetkililere teslim edilmiştir³³. Yine İtalyan tabiiyetinde olan Üsküdar Bimarhanesi/Hastanesi Sertabibi iken vefat eden Doktor Moncerni Lui'nin İtalya'nın Milano şehrindeki eşi ve iki küçük çocuğuna mülkiye tekaüd sandığından maaş bağlandığı görülür. Hatta Madam Moncerni fakir durumda olduğu için belgelerin tasdiki için gerekli olan harcı bile ödeyemez duruma düşmüştür. Bu nedenle tasdik-i harcın bile "*Lutfen ve merhameten mezkûr vekaletnamenin meccanen tasdikine himmet buyurulması*" yani belgelerin harç alınmaksızın tasdik edilmesi talep edilmiştir³⁴. Osmanlı makamlarının İtalyan tebaası olan hatta Osmanlı topraklarında bile yaşamayan bu ailenin ve çocuklarının mağduriyet yaşamaması amacıyla her türlü kanuni yolu denemeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Belgelerde yer alan bilgilerden anlaşıldığına göre Osmanlı makamlarının İtalyan aileler ve çocuklarının geçim sıkıntısı yaşamaları halinde mağduriyetin giderilmesi yolunda iyi niyetli bir tavır ve politika sergilediği açıkça anlaşılmaktadır. Gerek Osmanlı döneminde gerekse Türkiye Cumhuriyeti döneminde bu anlayışın aynı şekilde devam ettiği görülür.

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına ait çeşitli bilgi ve belgeler ışığında İtalyan tebaasına mensup ailelere, hasta veya çocuklara bireysel veya toplu olarak bazı yardımlarda bulunulduğu görülür. Bu bağlamda İtalya Sefareti ile Türk makamları arasında, yetim ve dul aylıklarının ödenmesi konusunda, 25 Teşrin-i Evvel 1341 tarihinde gerçekleşmiş olan haberleşmeler örnek verilebilir. Buna göre vefat eden Giovanni Znotti isimli kişinin ödenmemiş olan bir miktar maaşının ailesine ödenmesi gündeme gelmiştir. Verilen örnek yardımdan ziyade hak edilmiş bir ücretin ödenmesi olmakla birlikte dul ve yetimlerin haklarının iadesinin sağlanması açısından mühimdir³⁵.

Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin Kızılay aracılığı ile İtalyan çocuk ve hastalara çeşitli yardımlarda bulunulmuştur. 1941 yılında yapılan bu yardımların hangi sebeple yapıldığına dair net bir bilgi yoktur. Kızılay'ın bu yardımıyla Türkiye, Rodos'ta bulunan hasta ve çocuklara 5.000 liralık gıda yardımı yapmıştır.

5.840 kilo pirinç,

2.200 kilo Zeytinyağı,

1.500 kilo şeker

2.000 kilo balık

60 adet (canlı hayavan) keçiden oluşan bu yardım gerekli resmî işlemleri tamamlandıktan sonra Marmaris Limanı'ndan Rodos'a sevk edilmiş ve İtalyan Kızılhaçı'na teslim edilmiştir.³⁶

Osmanlı Topraklarındaki İtalyan Çocuklara Yönelik Eğitim Faaliyetleri

İtalyan tebaası çocukların Osmanlı topraklarında bulundukları esnada eğitimleri mühim konulardan biridir. Eğitim faaliyetlerinin hem İtalya Devleti açısından hem de Osmanlı Devleti ve Osmanlı topraklarında yaşayan İtalyan çocuklar açısından dikkat çekici yönleri mevcuttur.

³² BOA, HR.SFR.04, 878-69, Tarih: M.26.08.1914.

³³ BOA, BEO, 1170-87710, Tarih: H.14.03.1316.

³⁴ BOA, HR.UHM., 286-29, Tarih: M.15.03.1893.

³⁵ BOA, HR.İM., 169-67, Tarih: M.17.12.1925.

³⁶ CCA, 30-10/178-234-21, Tarih: 17.03.1941.

Eğitim konusu İtalyanların kendi tebaası dışında Osmanlı gayrimüslim ve Müslüman ahalisi açısından da önem arz etmektedir.

İtalyanların Osmanlı topraklarında eğitim maksadıyla bulunan bazı grupları vardır. Karmelitan Cemiyeti, bir işçi derneği olan La Societa Operaia, Katolik Domicaine'ler, Conventüel Rahipleri, İvrea Rahipleri, Salesien Rahipleri ve Dante Alighieri Enstitüsü bu grupların başta gelen ve en çok bilinenleridir. 1870'li yıllarda İtalyan Birliği kuruluncaya kadar İtalyan çocuklar Osmanlı topraklarındaki Fransız okullarına devam etmişlerdir. Fakat İtalyan Birliği kurulduktan sonra İtalya Katolik okullar üzerinde söz sahibi olmaya çalışmış ve bunun için mücadele etmiştir. İtalyanlar yürüttükleri eğitim faaliyetleriyle İtalyancayı öğretmek ve yaygınlaştırmak ve Osmanlı topraklarında yaşayan İtalyan çocuklarını kendi kültürlerine uygun olarak yetiştirmek istemişlerdir³⁷. İtalyanların okullar konusunda vermiş olduğu mücadele aslında Fransızların okullar yoluyla elde etmiş olduğu nüfuzu önlemeye yöneliktir. Öyle ki Osmanlı topraklarında yeterli sayıda İtalyan okulu olmaması nedeniyle Osmanlı topraklarında doğup büyüyen İtalyan çocuklar İtalyanca yerine Fransızca öğrenmeye başlamışlardır. İtalyancanın İtalyanlar tarafından bile öğrenilmemeye başlaması nedeniyle İtalyanlar kendi dil ve kültürlerini aktarmak ve geliştirmek için dil kurslarıyla geniş kitlelere ulaşmaya ve Osmanlı topraklarında daha fazla okul açmaya çalışmışlardır³⁸. Bu amaçla İtalyancanın okullarda ders programlarına konulması için çaba göstermişler ve bu sayede Mekitarist Ermeni Mektebi ve İzmir'de bulunan Rum Mektebi'nde İtalyanca resmen ders olarak okutulmaya başlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İtalyan Hükümeti okullara büyük miktarlarda para ayırmıştır. Buna bağlı olarak başta İzmir olmak üzere Osmanlı topraklarında bulunan İtalyan okullarının sayısı artmış ve bu okullar daha nitelikli hale gelmeye başlamıştır³⁹.

İlknur Polat, 1861-1912 yılları arasında açılmış olan on altı tane İtalyan okulunun tespit edilmiş olduğunu ifade etmiştir. Buna göre sözü edilen tarihler arasındaki İtalyan okulları kronolojik sıra ile şu şekilde sıralanabilir:

1861 İtalyan Erkek Okulu

1863 İtalyan Okulu (Hatay'da karma okul)

1864 Kurs

1870 İtalyan Kız Okulu (Ağahamamı'nda anaokulu ve ilkokul)

1880 İtalyan Okulu (Büyükdere'de karma ilkokul)

1881 Bakırköy İtalyan Okulu (karma ilkokul)

1884, İtalyan İlkokulu (Yedikule'de karma okul)

1885 İtalyan Erkek Okulu (Beyoğlu'nda ilkokul ve Teknik Ticaret Okulu)

1889 Kurs

(?) St. Maria Kilise Okulu

1893 Sacre Coeur İtalyan Kız Okulu (Yeşilköy)

1902 İtalyan Erkek Okulu (Büyükdere'de ilkokul)

1903 Giustiniani Okulu (Galata)

1906 San-Pietro İtalyan Kız Okulu (İtalyan Hastanesi merkez binasında)

1910 İtalyan Lisesi (Beyoğlu)

1912 İtalyan Kız Okulu (Kadıköy'de bütün öğrencileri erkek)⁴⁰.

³⁷ Halil Özeçoğlu, "Modernleşme Sürecinde İzmir'de İtalyanların Eğitimi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 16, (2008), s. 3-18.

³⁸ İlknur Polat, "Türk-İtalyan İlişkileri Çerçevesinde İtalyan Okulları", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 1 S. 4, (1989), s. 563-575.

³⁹ Özeçoğlu, "a.g.m", s. 3-18.

⁴⁰ Polat, "a.g.m", s. 572-573.

İtalyan okulları çoğunlukla İstanbul'da toplanmıştır. Fakat İzmir ve Hatay'da da İtalyanların yoğun bir okullaşma faaliyeti mevcuttur. Bunun yanı sıra Beyrut, İskodra, Selanik, Dıraç, Bingazi, Derne, Humus ve Trablusgarp gibi şehirlerde de İtalyan okulları açılmıştır. Okul açılan bölge ve şehirler göz önünde bulundurulduğunda İtalya Devleti, kolonilerinin bulunduğu veya ekonomik, siyasi ve dini yönden önemli gördüğü yerlerde okullar açmaya çalışmıştır. Örneğin Beyrut'ta ticari faydalarından dolayı okul açarken Trablusgarp ve Bingazi gibi şehirlerde siyasi açıdan faydalanmak amacıyla okul açılması yoluna gidilmiştir. Bu okullara Robert Koleji örneğinde olduğu gibi Müslüman öğrencilerin alınmasına dair net bir şey söylenemez⁴¹. Ancak gerek Müslüman gerekse gayrimüslimlerin çocuklarını İtalyan okullarının da içinde bulunduğu yabancı okullara göndermeye çalıştıkları ancak Osmanlı makamlarının bunu pek de hoş karşılamadığı anlaşılmaktadır.

Çeşitli sebeplerle Osmanlı topraklarında bulunmuş olan İtalyan tebaası veya İtalyan asıllı aileler ve çocuklarının eğitim meselesine dair münferit örnekler de mevcuttur.

Daha önce belirtildiği üzere İtalyanlar özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ve nüfuz mücadelesinin bir parçası olarak Osmanlı Devleti'nin pek çok şehrinde eğitim kurumları açmışlardır. Söz konusu eğitim kurumları öncelikle İtalya Devleti vatandaşı olan ailelerin çocuklarına yöneliktir. Ancak açıldığı bölgelerde bulunan Müslüman ya da gayrimüslim ahalinin çocuklarının bu okullara alınmaları özellikle teşvik edilmiştir. 1860'lı yıllarda Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'un Beyoğlu semtinde de bir İtalyan mektebi açılmıştır⁴². Yine Büyükdere'de sağır kız çocukları için bir İtalyan mektebi açılmış hatta mektebin genişletilmesi ve çocukların jimnastik yapabilecekleri aynı zamanda teneffüs mahalli olarak kullanılabilecek bir yerin yapılması için girişimlerde bulunulmuştur.⁴³

İtalya Devleti Osmanlı topraklarında bulunan İtalya vatandaşı çocukların eğitimi için 1904 yılında İzmir'de bir İtalyan mektebi açmak için ruhsat alma girişiminde bulunmuştur. Bu konuda İtalyan Sefareti'nin talebiyle Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararıyla söz konusu mektebin İslam mahallesinde ya da sakıncalı bir yerde yapılmayacağından emin olunması istenmiştir. Yapılacak olan İtalyan kız mektebinde yalnızca İtalyan çocukların okutulması istendiğinden okulun yapılacağı bölgede ne kadar İtalyan vatandaşı ve bunların ne kadar çocuğunun bulunduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda okulun Hristiyan mahallesinde yapılacağı anlaşılmıştır. Ayrıca bölgede 5.000 İtalyan nüfusun yaşadığı ve bunların 350 dolayında çocuğunun bulunduğu tespit edilmiştir⁴⁴. İzmir'de 1924 yılında da bir İtalyan yetimhanesi mevcut olup söz konusu yetimhanenin kapatılması gündeme gelmiştir. Yetimhanede kalan çocukların tam sayısı ve İtalyan mı yoksa Osmanlı tebaası ya da başka bir yabancı ülke tebaasından çocuklar mı oldukları konusunda net bir bilgi yoktur. Ancak yetimhanenin kapanması sonrasında açıkta kalacak çocukların barınmaları konusunda devletten bir yardım beklendiği görülür⁴⁵. 1914 dolaylarında Konya Vilayeti'ne bağlı Antalya Sancağı'nda İtalyanlar tarafından bir okul açılmak istenmiş fakat Antalya'da ikamet eden İtalyanların sayısının az ve bunların tahsil çağında olan çocuklarının yalnızca altı tane olması sözü edilen okulun açılmamasına sebep olarak gösterilmiştir. Gerek İtalya'nın gerekse Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere çeşitli ülkelerin muhtelif Osmanlı şehirlerinde açtıkları okulların genellikle misyonerlik, istihbarat ya da Osmanlı vatandaşlarını fesada uğratarak devlete karşı kışkırtmak amacını taşıdığı görülür. Bu durum Osmanlı makamlarını sözü edilen okullara karşı temkinli davranmaya itmiştir. Osmanlı makamları aynı düşünce ile İtalyan mekteplerine karşı da temkinli olmuştur. Bu yüzden gerek Müslüman gerekse gayrimüslim Osmanlı tebaası çocuklarının İtalyan mektebine gitmelerini hoş karşılamamış hatta engellemeye çalışmıştır. Bu itibarla Osmanlı makamları Müslüman çocukların sözü edilen İtalyan mekteplerine gitmelerini menetmiştir. Osmanlı tebaası olan Hristiyanların çocuklarının gitmelerini de hoş karşılamayarak onların İtalyan mektebine devamlarının ruhani reisleri aracılığıyla engellenmesi istenmiştir⁴⁶. Ayrıca söz konusu okullarda eğitim gören

⁴¹ Polat, "a.g.m", s. 573.

⁴² BOA, HR.MKT, 356-23, Tarih: 03.05.1277.

⁴³ BOA, BEO, 690-51691, Tarih: 18.04.1313.

⁴⁴ BOA, Y.EE.KP, 22-2171, Tarih: 05.07.1322; BOA, Y.EE.KP, 22-2176, Tarih: 08.07.1322.

⁴⁵ BOA?, HR.İM., 241-112, Tarih: M. 28.06.1924.

⁴⁶ BOA, DH.İ.D., 154-10, Tarih: 14.05.1332.

çocukları sıkı bir takip altında tutmuştur. Örneğin, İşkodra'daki İtalyan mektebinde eğitim gören Katolik mezhebine mensup talebelerden Levik Kalik adındaki çocuğun eşyaları arasında beş tane muzır yani zararlı kitap bulunmuş ve bu konuda inceleme başlatılmıştır⁴⁷.

İtalyanlar çeşitli Balkan şehirlerinde okullar açarak eğitim müesseselerini yaygınlaştırmayı amaçlamışlardır. Bu amaçla İşkodra, Makedonya, Avlonya, Yanya, Draç, Üsküp, Pravişte, Preveze, Tekfurdağı ve Dedeoğlu gibi şehirlerde İtalyan okulları açılmıştır. Sözü edilen okullarda İtalyan uyruklu öğrenciler bir yana aslında bölgenin özellikle Müslüman çocuklarını bu okullarda tahsil görmeye teşvik etmişlerdir. Bu minvalde İtalya Devleti Makedonya'da Cizvit teşkilatı sayesinde Katolik misyonerlerinin kontrolünde bir okul açmıştır. Bu okul sayesinde İtalyan lisanını ve bölgedeki ahaliye İtalyan siyasi düşüncelerini yaymak amaçlanmıştır. Bu faaliyetlerde Müslüman ahalinin yanı sıra Hristiyan ahalinin çocukları da hedef alınmıştır. Osmanlı Devleti bu tür faaliyetlerden rahatsız olmuş ve tedbirler almanın yollarını aramıştır⁴⁸. İtalyanlar İşkodra'da da bir okul açarak İtalyan çocukların yanı sıra yerli Hristiyan çocukların eğitimlerine de müdahil olmuşlardır. İtalya Hükümeti bu okula her yıl 50 Fransız altını yardımda bulunmuştur. İtalyanların bu okulda ilim ve fen ile ilgili ciddi bir eğitim yapmadıkları gibi verdikleri yardım karşılığında İtalya Kralı'nın resminin asılmasını istemişlerdir. Ancak bu istek İşkodra ve Manastır'daki rahipler tarafından kesin bir dille reddedilmiştir. Bu yüzden İtalya Hükümeti İşkodra'da başka bir okul açarak "*Ulum-ı iptidaiye*" yani temel bilimler, müzik ve Avrupa lisanlarına yönelik eğitim vermeyi hedeflemişlerdir. Okula bir müdür ve üç öğretmen atanmış fakat İşkodra'daki rahipler bu okulu "*Mecusi mektebi*" olarak nitelendirmişler ve Hristiyanların çocuklarını bu mektebe göndermemelerini ve rahiplere itaat etmelerini istemişlerdir⁴⁹. Bundan da anlaşılacağı üzere İtalyan mekteplerine İtalyan tebaası ve İtalyan asıllı çocukların devamlarında bir mahzur görülmemiştir. Fakat Müslüman çocukların hatta Hristiyan çocukların bile bu okullarda okutulması sakıncalı görülmüştür. Bu konuda bizatihi bölgenin Hristiyan rahiplerinin çocukların gönderilmesine karşı çıkmaları İtalyanların bölgede hoş karşılanmadığı anlamına gelmektedir.

Yine İşkodra'da eğitim faaliyetinde bulunan bir İtalyan yetimhanesinin kapatılması gündeme gelmiştir. Söz konusu yetimhanede kalan 60 çocuğun nerede kalacakları, işe ve bakımlarının nasıl sağlanacağı sorusu gündeme gelmiş ve bu konudaki masrafların Osmanlı Devleti hazinesinden karşılanması talebinde bulunulmuştur⁵⁰. 1900'lü yılların başlarında İşkodra'da Mirdita Apati isimli biri bu sırada 500-600 lira harcayarak büyük bir okul binası yaptırmış ve bu okula Latin çocukları kaydederek İtalyanca eğitim vermiştir. Okulun yaklaşık 20 öğrencisinin bulunduğu ve resmî makamlardan ruhsat alınarak yaptırıldığı iddia edilmiştir. Fakat okulun yapımı ve açılması konusunda Osmanlı yerel makamlarına herhangi bir bilgi verilmediği anlaşılmaktadır⁵¹. 1904 yılında yine bir Balkan şehri olan Yanya Vilayeti'ne bağlı Avlonya'da açılmış olan İtalyan mektebine de Osmanlı tebaası olan Müslüman ve gayrimüslim ahalinin çocukları rağbet etmiştir. Maarif Nezareti Osmanlı tebaasına mensup çocukların gerek İtalyan gerekse diğer ecnebi okullara gönderilmemesi konusunda yerel makamların gerekli tedbirleri almamasından şikayetçi olmuştur. Bununla birlikte Avlonya'da bu okullara devam etmekte olan Rum çocukların devamları da yine Rum ruhani heyetleri tarafından yasaklanmıştır⁵². Osmanlı Devleti Draç şehrinde açılmak istenen bir İtalyan mektebinin Maarif Nizamnamesine uyması, Osmanlı tebaası Müslüman çocuklarını kabul etmemesi ve hususiyle Müslüman bir mahallede açılmaması şartını öne sürmüştür. Osmanlı tebaasının ecnebi mekteplere rağbet etmemesi için mevcut okulların iyileştirilmesi ve ecnebi mekteplerle rekabet edebilecek yeni okulların açılması gerektiği itiraf edilmiştir⁵³. İtalyanların Üsküp'te açtıkları okulun ise gizli yollardan açıldığı ve ruhsatsız olarak faaliyet gösterdiği Kosova Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden bildirilmiştir. Balkan şehirlerindeki diğer okullarda da görüldüğü üzere İtalyanlar Üsküp'te açmış oldukları okula da

⁴⁷ BOA, TFR-I-İŞ, 7-609, Tarih: H.12.06.1325.

⁴⁸ BOA, YPRK-BŞK, 13-82-0., Tarih: 30.12.05.

⁴⁹ BOA, Y.PRK.TKM., 14-43, Tarih: 15.06.1306.

⁵⁰ BOA, BEO, 4071-305303, Tarih: 27.08.1330.

⁵¹ BOA, DH.MKT, 777-35, Tarih: H.21.07.1321.

⁵² BOA, BEO, 2378-178290, Tarih: 14.05.1322; BOA, BEO, 2426-181878, Tarih: 01.08.1322.

⁵³ BOA, DH.MKT., 2735-69, Tarih: 18.01.1327.

Osmanlı tebaasından özellikle de gayrimüslim çocukların gönderilmelerini amaçlamışlardır⁵⁴. İtalyanlar 1895 yılında Pravişte şehrinde de bir okula sahip olup, burada zengin İtalyan çocukları okutulmuştur. Ruhsatsız olarak açılmış olan bu okulda eğitim öğretime ruhsat alınmaksızın başlandığı ve devam edildiği için okulun kapatılması hususunda Maarif Müdürlüğü talepte bulunmuştur⁵⁵. Preveze'de bulunan İtalyan mektepleri de diğer Balkan şehirlerinde olduğu şekilde Osmanlı tebaası Müslüman veya gayrimüslim çocukları okula kabul etmişlerdir. Osmanlı makamları bunu önlemek için diğer şehirlerde olduğu gibi Preveze'de tedbirler alma yoluna gitmiştir. Bu bağlamda Preveze'de ahalinin de yardımıyla kiralanan bir bina okul olarak kullanılmış, İstanbul'dan bir muallime yani kadın öğretmen tayin edilmiş ve Müslüman kız çocuklarının eğitimi bu okulda devam etmiştir⁵⁶. Tekfurdağı ve Dedeagaç gibi Balkan şehirlerinde bulunan okulların da Fransa ve İtalya arasında nüfuz mücadelesinin bir parçası haline geldikleri görülür.

İtalyanlar Akdeniz şehirlerine özel bir ilgi duymuştur. Bu ilgi hem ticari hem de stratejik hedeflerden kaynaklanmıştır. İtalyanlar bu nedenle Akdeniz şehirlerinde okullar açılmasını önemsemişlerdir. Bu anlamda Trablus şehri İtalyanların stratejik açıdan da önem verdikleri bir Osmanlı şehri olmuştur. Bu önemine binaen 1890'lı yıllarda Trablus'ta İtalyan çocuklarına mahsus olarak bir okul yapılması söz konusu olmuştur⁵⁷. 1905 yılı dolaylarında da Trablusgarp'ta İtalyan çocuklarına mahsus olmak üzere bir mektep ve mabet yapılması yönünde Osmanlı makamlarına başvuruda bulunulmuştur. Osmanlı makamlarının, İtalyanların şehirde başka bir müesseseleri olup olmadığı yönünde bilgi istediği görülür⁵⁸. Beyrut şehri de İtalyanların ilgi duydukları ve eğitim faaliyetinde bulundukları önemli şehirlerden birisi olmuştur. İtalyanların Beyrut'a olan ilgilerinin bir eseri olarak "*İtalyanlık Teşvikatı Cemaati*" olarak isimlendirilen bir kuruluş Beyrut'ta büyük bir İtalyan mektebi ile Sanayi-i Nazike mektebi açmıştır. Okulun eğitim işleri ile ilgilenecek olan personeli ile öğretmenlerinin Roma'dan Beyrut'a bizzat gittikleri ve sözü edilen okullarda tedrisatın yani eğitim öğretim faaliyetlerinin meccanen/karşılıksız olarak yürütülmesine karar verilmiştir. İtalyanların Beyrut'taki eğitim faaliyetlerinin aslında şarkta Fransız nüfuzuyla mücadele amacı taşıdığı ifade edilmiştir⁵⁹. Bölgede İtalya-Fransa arasında yaşanmakta olan nüfuz mücadelesi kimi zaman okulların iki devlet arasında paylaşılması veya mücadelede üstün gelen tarafa bırakılması şeklinde de tezahür etmiştir. Örneğin Bingazi Katolik ruhani heyetinin gözetiminde ve Fransız Konsolosluğu himayesinde bulunan Katolik mektebinde bulunan kız ve erkek çocukların, İtalya Konsolosluğu himayesinde açılacak olan okullara gönderilmesi söz konusu olmuştur⁶⁰. Osmanlı makamları okulların takibini yaparken söz konusu okullar hangi devletin himayesinde ise ona göre kayıt altına almayı tercih etmiştir⁶¹.

İtalyan vatandaşı bazı ailelerin çocuklarının Osmanlı Devleti'nde ikamet ettikleri şehirlerden başka şehirlere tahsil amacıyla geldikleri görülür. Bu konuyla ilgili belgelerde geçen isimlere bakıldığında çocukların Ermeni veya Yahudi asıllı oldukları anlaşılır. Hatta öyle ki İtalya vatandaşı Salomon Fernandes, Musevi çocuklar için bir okul açmak amacıyla izin talebinde bulunmuştur. Bu da İtalya tabiiyetinin Yahudilerde yaygın olduğunu göstermektedir⁶². Üsküp'te açılan İtalyan mekteplerinin kurucu ve idarecilerinin de Yahudi olmaları dikkat çekicidir. Üsküp'te 1903'te Musevi Marko Elbala tarafından bir İtalyan mektebi açılmış fakat kurucusunun Üsküp'ü terk etmesiyle yerine yine bir Musevi olan Romani Saborati isimli birinin okulu idareye devam ettiği görülür⁶³.

İtalyan tebaasına mensup olup Tekfurdağı (Tekirdağ)'nda yaşayan çocuklardan Mıgırdıç Malakyan'ın tahsil için İzmit Bahçecik'te bulunan okula gelmek istediği görülür. Tekfurdağı'nda bulunan İtalya Konsolosluğu ile yapılan yazışmalarda, adı geçen çocuğa mürur tezkiresi yani

⁵⁴ BOA, BEO, 2908-218034, Tarih: 23.07.1324.

⁵⁵ BOA, DH.MKT., 403-25, Tarih: 05.02.1313.

⁵⁶ BOA, DH.MKT, 1797-94, Tarih: H.2405-1308.

⁵⁷ BOA, YPRK. BŞK., 13-82, Tarih: H29.12.1305.

⁵⁸ BOA, İ.HUS., 129-24, Tarih: H.07.03.1323.

⁵⁹ BOA, YPRK.TKM., 14-43, Tarih: 15.06.1306.

⁶⁰ BOA, BEO, 1955-146605, Tarih: 25.08.1320.

⁶¹ BOA, BEO, 2937-220222, Tarih:13.09.1324.

⁶² BOA, MF.MKT., 93-59, Tarih: H.29.06.1304.

⁶³ BOA, MF.MKT, 968-79, L6., Tarih: H.02.11.1324.

seyahat izni verilmesi istendiği görülür⁶⁴. İtalya vatandaşı olup İskenderiye’de ikamet etmekte olan Yahudi asıllı bir çocuğun Kudüs’te bulunan mektebe tahsil için gitmeye çalıştıkları görülür. Çocuklar kendilerine İskenderiye’nin İtalya Konsolosluğu tarafından verilen pasaportları ile Yafa şehrine ulaştıklarında burada alıkonulmuşlardır. Bununla birlikte Osmanlı makamları çocukların tahsil için Kudüs’e ulaşmalarına engel olunmamasını istemiştir⁶⁵. İtalyan mekteplerinden mezun olmuş olan çocukların Osmanlı Devleti’nde bulunan resmî okullara kabul edilmesi yönünde taleplere de rastlanır. Örneğin İşkodra’da bulunan İtalyan mektebinden mezun olan Koç veledi Rokşeldber isimli çocuğun Mekteb-i Sultaniye’ye meccanen kabul edilmesi talep edilmiştir. Osmanlı makamları söz konusu talebin kabul edilmesinin siyaseten uygun olacağını düşünmüşlerdir⁶⁶. İtalyan çocuklarının Osmanlı topraklarına zaman zaman misafir olarak gelip eğitim faaliyetlerinde bulunduklarına dair örnekler de mevcuttur. Bunlardan en dikkate değer olanı 1909 yılında İtalyan kız ve erkek çocuklarından oluşan bir müzik grubunun İtalyan müzikleri ve operasından birkaç parçayı Türklere de dinletmek ve öğretmek amacıyla Osmanlı topraklarına gelmeleridir⁶⁷. İtalyanların çocuklardan oluşan bir müzik grubunun böyle bir faaliyette bulunması Osmanlı-İtalyan kültür alışverişine dair güzel bir örnektir. İtalyan kültürü ve dilinin Osmanlı ülkesinde yaygınlaştırılması çabasının bir ifadesi olarak da düşünülmelidir.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise 1924 yılı dolaylarında Feriköy’de Jüstinyani İtalyan Yetimhanesi bulunmaktadır. Yetimlere sanat öğretmek amacıyla kurulan bu yetimhanede 29 talebenin İtalyan tebaasına mensup olduğu, bunun yanı sıra Alman, Fransız, Ermeni ve Rum talebelerin de bulunduğu görülür. Öğretmenleri rahiplerden oluşan bu okulun hizmetlileri de erkektir. Bununla birlikte kadın öğretmenlerin tayini gündeme gelmiştir. Söz konusu yetimhanenin kapatılması gündeme gelmiş bu nedenle çocukların İtalyan Sefarethanesi’ne teslim edilmeleri yoluna gidileceği belirtilmiştir. Ancak eğitime devam etmelerine izin verilmesi durumunda yetimhanenin açılacağı ve faaliyetlerine devam edeceği bildirilmiştir⁶⁸. 1939 tarihli bir belgeden yola çıkılarak İtalyanların kendi tebaalarından olan bazı çocuklara Türkiye’de kanun ve nizamla aykırı olarak eğitim vermeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili olarak Dahiliye tezkerelerinde Papaz Polmin isimli bir şahsın Edirne Fahri Konsolosluğu’nda İtalyan vatandaşı olan 13 Yahudi ve Ermeni çocuğuna haftanın belirli gün ve saatlerinde eğitim verdiği bilgisi verilmektedir⁶⁹.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin ülkede bulunan İtalyan çocuklarına yönelik karşılıksız eğitim faaliyetinde bulunduğu görülür. 1933 yılında İtalya Demiryolu hizmetlilerinden fakir ailelerin çocuklarının eğitim masraflarının karşılanması yoluna gidilmiştir. Bu maksatla bir yarışma düzenlenmiş ve bu yarışmaya 3.500 çocuk katılmıştır. Yarışma sonucunda 2.225 çocuğun meccanen yani karşılıksız olarak gece okullarına kabul edilmesi kararlaştırılmıştır. Kabul edilecek öğrencilerin 875’i ilk tedris, 735’i orta tedris, 340’ı orta yüksek tedris, 275’i de Darü’l-Fünun ve Tedrisat-ı Aliye Enstitülerine gönderilmiştir⁷⁰.

İtalyan Çocuklarla İlgili Asayiş ve Sıhhiye Meselesi

Asayiş konusu söz konusu olduğunda çocukların da doğrudan ve dolaylı olarak etkilendikleri görülmektedir. Bu nedenle Osmanlı topraklarında bulunan İtalya tebaası çocukların da aileleriyle ya da münferit olarak bazı olaylarla karşılaşmaları söz konusudur. Bu tür olaylardan arşiv belgelerine yansımış olan bazı vakalar kayda değerdir.

Münferit olaylardan olmakla birlikte Osmanlı topraklarında kazaya uğrayan İtalya vatandaşı bir çocuğun bir Türk tarafından kurtarıldığı da görülür. 1870 yılında denize düşen Eduarto Toskano isimli küçük bir İtalyan çocuk Hüdavendigâr gemisinin kaptanı Ali Mustafa

⁶⁴ BOA, HR.SYS, 2793-9, Tarih: 17.10.1899.

⁶⁵ BOA, BEO, 1298-97345, Tarih: 07.12.1316; BOA, BEO,1316-98680, Tarih:19.01.1317.

⁶⁶ BOA, BEO, 2667-200007, Tarih: 17.07.1323.

⁶⁷ BOA, YEE., 43-62, Tarih: H.06.04.1327.

⁶⁸ CCA, 180-9-0 Genel, 26-139-31, Tarih:30.12.1923; CCA, 180-9-0,Tarih: 27.09.1924.

⁶⁹ CCA, 541/44171-210059, Tarih: 02.05.1939.

⁷⁰ CCA, 541-44122/209-173-26, Tarih: M.01.25.1933.

Ağa tarafından kurtarılmıştır. İtalyan makamları Ali Mustafa Ağa'ya cesareti ve gayretinden dolayı teşekkür etmiştir⁷¹.

Osmanlı topraklarında İtalya vatandaşı bazı ailelerin ve çocukların kasten zarar gördüğü münferit olaylara da rastlanır. 1897 yılında gerçekleşen Selanik'teki Donanma-yı Hümayun mürettebatından iki zabıt/subay İtalya vatandaşı Noan isimli kişiyi kendi evinde öldürerek çocuklarını da yaralamıştır. Sözü edilen iki zabıt "*Memuriyet-i aidesi*" yani kendi kurumu tarafından bir soruşturma yürütülmüş ve hapsedilmiştir. Bu iki zabıt "*Müddei-i umumi*" yani savcı önünde hazır bulunmaları gerekirken donanma kumandanının bu iki zabiti kurtarmaya çalıştığından ertesi gün gemilerine iade edilmişlerdir. İtalya Konsolosluğu Osmanlı makamlarıyla temasa geçerek zabıtların hak ettikleri cezaya çarptırılmalarını talep etmiş ve mesele Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından müzakere edilmiştir⁷².

Osmanlı tebaasından kimselerle Osmanlı topraklarında yaşamakta olan İtalya vatandaşı kimselerin çocukları arasındaki anlaşmazlıklar kimi zaman ailelerine de yansımıştır. Osmanlı tebaasından ...Rasbo isimli bir adamla İtalya vatandaşı Madidu isimli bir İtalyan kadın çocukları yüzünden davalık olmuşlardır. Yaşanan olayın hukuk-i adiyeden olması nedeniyle konunun Mehakim-i adiyeye ait olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca söz konusu iki çocuktan birinin İtalya vatandaşı olması nedeniyle Osmanlı mahkemelerinin çocukların hukuk-ı şahsiyesi ve usul-i tabiiyetlerine göre hareket etmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu itibarla Osmanlı Devleti'nin İtalya Devleti kanunlarını icra etmesi gerektiği aksi halde verilen hükmün "*Ve enlem yekün*" yani yok hükmünde olacağı düşüncesi ortaya konulmuştur⁷³.

Gelibolu'da ikamet eden İtalya Konsolos Vekili Mösyö Amelkari isimli şahsın iki oğlunun bir polisi darp ettikleri ve haddinden fazla zahire topladıkları Gelibolu Bidayet Mahkemesi Müddei-i Umumiliği'nden yani savcılık makamından bildirilmiştir. Aynı suçun adı geçen konsolos vekilinin oğulları tarafından mükerreren işlendiği anlaşılmaktadır⁷⁴.

İtalya vatandaşı olup Osmanlı Devleti sınırlarında yaşamakta olan bir ailenin Jack Samerelli isimli çocuklarının evinden kaçtığı ve iki yıldır da bulunamadığı konusunda bazı yazışmalar mevcuttur. Sözü edilen çocuğun bulunması amacıyla İtalya Hükümeti'nin girişimlerde bulunduğu ve bulunduğu takdirde Bursa ya da İstanbul'daki İtalya konsoloslukları ile irtibata geçilmesi talebinde bulunulmuştur.⁷⁵

Lapseki Telgraf Çavuşu İsmail Bey'in karısı Avusturya vatandaşı olup Osmanlı Devleti'ne geldikten sonra Müslüman olan kadın daha sonra kocasıyla anlaşamamış çocuklarını da alarak irtidat etmek yani Müslümanlıktan çıkmak istemiştir. Sözü edilen kadın bu amaçla İstanbul'da Avusturya Konsolosluğu'na çocukları ile birlikte gelmiştir. Fakat yanında getirdiği iki çocuktan birinin kendi çocuğu olmayıp İtalya Sefareti maiyetine memur Fernando'nun çocuğu olup kendisine teslim edildiği görülür⁷⁶.

1901 yılında Trablus ve Bingazi'nin İngiliz ve İtalya konsoloslarının eşleri ve çocukları ile gezintiden döndükleri sırada bir kale topçusunun saldırısına uğradıkları görülür. Bu konuda olayın tekrarlanmaması için gerekli tedbirlerin alınacağı ifade edilmiştir⁷⁷.

İtalyan tebaalı çocukların Osmanlı topraklarında sıhhi açıdan karşılaştıkları sorunlar da olmuştur. Bu kimi zaman bir kaza kimi zaman salgın hastalık olmuştur. Bu konuda belgelere yansıyan ve aşağıda belirtilecek olan somut örnekler dikkat çekicidir.

Söz konusu örneklerden birincisi Osmanlı tebaası bir Ermeni ile 17 yaşında İtalyan tebaalı bir genç kızla ilgilidir. İtalya vatandaşı ailelerin çocuklarının Osmanlı topraklarında Ermenilerle dostluk ilişkisi içinde oldukları genel olarak gözlemlenebilen bir durumdur. Zaten gerek Ermeni gerekse Yahudi unsurların İtalya vatandaşlığı alabildikleri bu konuda karşılaşılan pek çok belgede

⁷¹ BOA, HR.MKT., 694-16, Tarih: H.16.05.1287.

⁷² BOA, Y.A.HUS., 385-43, Tarih: H.08.01.1316; BOA, İ.HUS., 65-16, Tarih: H.08.01.1316.

⁷³ BOA, HR. TO., 505-30, Tarih: M.16.12.1869.

⁷⁴ BOA, DH.MKT., 2132-17, Tarih: H. 25.06.1315.

⁷⁵ BOA, DH.MKT., 2478-96, Tarih: H.11.01.1319.

⁷⁶ BOA, DH.MKT., 1242-25, Tarih: H.20.02.1326.

⁷⁷ BOA, DH.ŞFR, 259-50, Tarih: R.14.02.1317.

görülebilmektedir. 1922 yılında İstanbul Pangaltı’da, Kuyulubağ Sokağı’nda oturan ve motosiklet tamir ve ticaretiyle uğraşan Hayik veledi Karnik isimli bir Ermeni genç, İtalyan vatandaşı 17 yaşındaki Fransuva’yı motosikletine bindirmiş ve Zincirlikuyu’da kaza yapmıştır. Kaza sonucunda ağır yaralanmış olan İtalya vatandaşı Fransuva isimli kız Hamidiye Etfal Hastanesi’ne yatırılmıştır⁷⁸.

Arşiv belgelerine yansıyan başka bir örnekte ise salgın hastalığa yakalanmış olan ve bir İtalyan çocuğun Osmanlı makamları tarafından tedavi edildiği görülür. Osmanlı sınırlarına giren İtalya bandıralı bazı gemilerde veba olarak da ifade edilen salgın hastalı ortaya çıkmıştır. 1902 yılında İzmir’e gelen İtalya bandıralı bir gemide Sola Atorik isiminde 12 yaşında bir çocuk hastalanmıştır. Kasığındaki şişlik veba belirtisine benzetildiği için Karantina doktoru Mehmet ve Bakterioloji Kolağası Rıfat Bey gözetiminde karantinaya alınmıştır⁷⁹.

Tarihsiz bir belgede ise Transport Maritime Kumpanyası’nın İtalya isimli vapurunda İsrail adında bir erkek veremden ölmüş ve denize atılmıştır. İsrail’in eşi Mozalino ise Marsilya’da ölmüştür. Terekeleri yedi yaşındaki çocukları ve diğer mirasçıları arasında paylaştırılmıştır⁸⁰.

Sonuç

Türk-İtalyan ilişkileri Türklerin Anadolu’yu yurt edinmeleriyle şekillenmeye başlamış ve XI. yüzyıldan itibaren somut münasebetler görülmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti döneminde İtalyanların özellikle Venedik ve Ceneviz devletleri sayesinde Osmanlı topraklarında ticari faaliyetlerde bulunması iki toplum arasında sosyo-kültürel anlamda tanışmayı da beraberinde getirmiştir. Buna karşılık özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı-İtalyan ilişkileri gergin bir seyir izlemiştir. İtalya Devleti’nin Osmanlı topraklarındaki sömürgeci hedefleri bu gerginlikte önemli bir yer tutar.

Coğrafi şartların da müsait olması nedeniyle İtalyanlar Balkanlar, Anadolu ve Akdeniz bölgelerindeki pek çok Osmanlı şehrinde ticari, dini veya diplomatik nedenlerle yaşamışlardır. Bu nedenle İtalyan asıllı veya İtalyan asıllı olmayıp İtalyan tabiiyetinde olan aileler ve çocukları Osmanlı coğrafyasında bulunmuştur. Bu itibarla İtalyan çocukları ile ilgili olarak bir gündem oluşmuştur. İtalyan çocukların tabiiyetleri, iâşesi, eğitimleri, asayiş ve sıhhatleri söz konusu olduğunda Osmanlı makamları meseleleri iyi niyetli ve dikkatli bir biçimde takip etmiştir denilebilir.

Tabiiyet konusunda gerekli kanunlar çerçevesinde hareket edilmiş ve çocukların mümkünse belli bir yaşa kadar Osmanlı tabiiyetinde kalmaları sağlanmaya çalışılmıştır. Ailelerin ve çocukların Osmanlı topraklarındaki seyahatleri ve yer değiştirmeleri söz konusu olduğunda ise Trablusgarp Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı gibi iki ülke ilişkilerinin son derece gergin olduğu dönemlerde bile birtakım hassasiyetleri gözetenek kararlar alınmıştır. Bu anlamda örneğin seyahat izni isteyen bir aile ve çocuklarına yaklaşımda daha önce herhangi bir şekilde devlet aleyhine sakıncalı bir durumları yoksa genelde olumlu karar verilmeye çalışılmıştır. Meselenin başka bir yönü ise Osmanlı makamlarının çocuklar söz konusu olduğunda en zor şartlarda bile merhametli bir davranış sergilemesidir. Yine Trablusgarp Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı dönemlerinde İtalyanların Müslüman ahaliye yönelik sürgün ve göç ettirme hareketlerinden dolayı kadın ve çocukların da büyük sefaletlerle karşılaşması söz konusu olduğunda Osmanlı makamları misliyle karşılık verme kararı almıştır. Misliyle karşılık verme kararına rağmen Osmanlı makamlarının İtalyanların kadın ve çocuklarını istisna tutması ve onlara zarar verecek bir tutumdan çekinmesi dikkat çeken bir husustur.

Osmanlı topraklarının 19. yüzyıl ve sonrasında adeta bir nüfuz sahası haline geldiği ve İtalyanların da Osmanlı ülkesinde nüfuz mücadelesi verdiği anlaşılmaktadır. Eğitim bu anlamda en önemli silah olarak kullanılmıştır. İtalyanlar Anadolu’dan Balkanlara ve Akdeniz’e kadar pek çok şehirde özellikle Fransa ile mücadele etmek için okullaşma faaliyetinde bulunmuştur. Açtıkları okulların sayısını ve kalitesini arttırmak için büyük çaba harcamışlardır. Söz konusu

⁷⁸ BOA, EUM.AYŞ, 54-53, Tarih: H. 20.10.1339.

⁷⁹ BOA, Y.PRK. ASK, 169-64, Tarih: H.26.01.1319.

⁸⁰ BOA, HR.UHM., 104-51, Tarih:?

okullarda öncelikli olarak İtalyan çocukların eğitimleri sağlanmaya çalışılsa da Osmanlı tebaası olan Müslüman ve gayrimüslim ahalinin çocukları teşvik edilmiştir. Bu noktada Osmanlı makamları ve yerel Hristiyan ruhani liderlerle İtalyanlar arasında uyuşmazlıklar çıkmıştır. Osmanlı makamları İtalyan mekteplerini Osmanlı Devleti'ne yönelik fesat odakları olarak görmüştür. Fakat İtalyan çocukların eğitimleri konusunda herhangi bir engelde bulunmamıştır. Buna karşılık Müslüman ve gayrimüslim halk, çocuklarını özellikle lisan öğretildiği için bu okullara göndermeye çalışmış ve Osmanlı makamları bu konuda tedbirler almaya çalışmıştır.

Sayıları çok fazla olmamakla birlikte İtalyan asıllı veya tebaalı çocuklar Osmanlı ülkesinde kimi zaman asayiş sorunları yaşamış ve yaşatmışlar, kaza ve hastalıklarla da karşılaşmışlardır. Bu noktada Osmanlı makamları herhangi bir ayırım gözetmeksizin gerekeni yapmıştır.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

- BOA, BEO, 1071-305303, Tarih: H.27.08.1330.
BOA, BEO, 1170-87710, Tarih: H.14.03.1316.
BOA, BEO, 1298-97345, Tarih: 07.12.1316.
BOA, BEO, 1955-146605, Tarih: 25.08.1320.
BOA, BEO, 2378-178290, Tarih: 14.05.1322.
BOA, BEO, 2426-181878, Tarih: 01.08.1322.
BOA, BEO, 2667-200007, Tarih: 17.07.1323.
BOA, BEO, 2908-218034, Tarih: 23.07.1324.
BOA, BEO, 2937-220222, Tarih:13.09.1324.
BOA, BEO, 4071-305303, Tarih: 27.08.1330.
BOA, BEO, 690-51691, Tarih: 18.04.1313.
BOA, BEO,1316-98680, Tarih:19.01.1317.
BOA, DH. EUM. 5.Şb., 49-24, Tarih: H.10.02.1336.
BOA, DH.EUM. 5. Şb., 18-37, Tarih: H.26.12.1333.
BOA, DH.EUM. 5.Şb., 62-6, Tarih: H.28.08.1336.
BOA, DH.EUM.5.Şb., 112-23, Tarih: H.09.11.1335.
BOA, DH.EUM.5.Şb., 23-7, Tarih: H.06.06.1334.
BOA, DH.EUM.ECB, 4-41, Tarih: 14.06.1334.
BOA, DH.İ.D., 154-10, Tarih: 14.05.1332.
BOA, DH.MKT, 1797-94, Tarih: H.2405-1308.
BOA, DH.MKT, 777-35, Tarih: H.21.07.1321.
BOA, DH.MKT., 1242-25, Tarih: H.20.02.1326.
BOA, DH.MKT., 162-33, Tarih: H.21.07.1311.
BOA, DH.MKT., 166-31, Tarih: H.02.05.1311.
BOA, DH.MKT., 2132-17, Tarih: H. 25.06.1315
BOA, DH.MKT., 2478-96, Tarih: H.11.01.1319.

- BOA, DH.MKT., 2735-69, Tarih:18.01.1327.
- BOA, DH.MKT., 403-25, Tarih: 05.02.1313.
- BOA, DH.SN.THR, 42-3, Tarih: H.07.05.1331.
- BOA, DH.ŞFR, 259-50, Tarih: R.14.02.1317.
- BOA, EUM.AYŞ, 54-53, Tarih: H. 20.10.1339.
- BOA, HR. TO., 505-30, Tarih: M.16.12.1869.
- BOA, HR.İM., 169-67, Tarih: M.17.12.1925.
- BOA, HR.İM., 241-112, Tarih: M. 28.06.1924.
- BOA, HR.MKT, 356-23, Tarih: 03.05.1277.
- BOA, HR.MKT., 694-16, Tarih: H.16.05.1287.
- BOA, HR.SFR.04, 878-69, Tarih: M.26.08.1914.
- BOA, HR.SYS, 2793-9, Tarih: 17.10.1899.
- BOA, HR.SYS., 2129-27, Tarih: M.19.09.1915.
- BOA, HR.SYS., 2130-23, Tarih: H.19.01.1916.
- BOA, HR.TH, 234-103, Tarih: M.08.11.1889.
- BOA, HR.TH., 104-28., Tarih: M.26.11.1890.
- BOA, HR.TH., 230-73, Tarih: M.27.07.1899.
- BOA, HR.TH., 247-1, Tarih: M.20.09.1900.
- BOA, HR.UHM., 104-51, Tarih:?
- BOA, HR.UHM., 286-29, Tarih: M.15.03.1893.
- BOA, İ.HUS., 129-24, Tarih: H.07.03.1323.
- BOA, İ.HUS., 65-16, Tarih: H.08.01.1316.
- BOA, MF.İBT, 324-41, Tarih: H.21.05.1329.
- BOA, MF.MKT, 968-79, L6., Tarih: H.02.11.1324.
- BOA, MF.MKT., 93-59, Tarih: H.29.06.1304.
- BOA, TFR-I-İŞ, 7-609, Tarih: H.12.06.1325.
- BOA, TS.MA.E, 337-84, Tarih: H.01.03.1328.
- BOA, Y.A.HUS., 385-43, Tarih: H.08.01.1316.
- BOA, Y.EE.KP, 22-2171, Tarih: 05.07.1322.
- BOA, Y.EE.KP, 22-2176, Tarih: 08.07.1322.
- BOA, Y.PRK. ASK, 169-64, Tarih: H.26.01.1319.
- BOA, Y.PRK.TKM., 14-43, Tarih: 15.06.1306.
- BOA, YEE., 43-62, Tarih: H.06.04.1327.
- BOA, YPRK. BŞK., 13-82, Tarih: H29.12.1305.
- BOA, YPRK.TKM., 14-43, Tarih: 15.06.1306.
- BOA, YPRK-BŞK, 13-82-0., Tarih: 30.12.05.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

CCA, Yer: 180-9-0 Genel, 26-139-31, Tarih:30.12.1923.

CCA, Yer: 180-9-0,Tarih: 27.09.1924.

CCA, Yer: 541/44171-210059, Tarih: 02.05.1939.

CCA, Yer: 541-44122/209-173-26, Tarih: M.01.25.1933.

CCA, 30-10/178-234-21, Tarih: 17.03.1941.

CCA, Yer: 30-18-1-, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 29.09.1923.

CCA, Yer: 94-31-10/30-18-12, Kararlar Daire Başkanlığı (1928), Tarih: 16.04.1941.

MSB Askerî Tarih Arşivi

MSB Askerî Tarih Arşivi, 110-9-1-5/24-100-16.

MSB Askerî Tarih Arşivi, 110-9-1-5/24-100.7, Osmanlı İtalyan Harbi, Tarih: M.20.12.1911.

MSB Askerî Tarih Arşivi, 110-9-1-5/5-22-552, Osmanlı İtalyan Harbi (1911-1912), Tarih: M.09.06.1912.

Araştırma ve Tetkik Eserler

Özeçoğlu, Halil, “Modernleşme Sürecinde İzmir’de İtalyanların Eğitimi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 16, (2008), s. 3-18.

Polat, İlknur, “Türk-İtalyan İlişkileri Çerçevesinde İtalyan Okulları”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 1 S. 4, (1989), s. 563-575.

Topçuoğlu, Ali Aslan “İslam Hukukunda ve 1869 Tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesinde Çocukların Vatandaşlık Durumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 62, (2019), s.1824.

Töre, Nazlı “Değişen Dünyada Vatandaşlık”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, S. 10, (2017), s. 554.

Türkan, Cantemur, “Türkiye -İtalya İlişkileri (1930-1950)”, *Tarih ve Medeniyetler Tarihi* 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, (10-15.09.2007), C. II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2012, s. 779-714.

Ulukaya, Gülşen “1869 Osmanlı Tabiiyet Kanunu ve Büyük Devletlerin Bu Kanuna Bakışı”, *Anlambilim MTÜ Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, (2022), s. 136-150.

Yeğin, Abdullah, vd., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, Türdav Yay. İstanbul, 1997.

Extended Abstract

The Ottoman Empire encompassed communities of diverse races and religions. These communities continued to exist within the existing order as an integral part of the Empire. In addition, there are also foreign nationals who were not Ottoman subjects but resided in Ottoman territory for various reasons. Some of these came to the Ottoman lands on diplomatic missions, while others came for trade purposes.

Italians also came to the Ottoman-Turkish region, particularly in Anatolia and Istanbul. As a Mediterranean country, Italy borders Turkey. In this context, the beginnings of Turkish-Italian relations can be traced back to the 11th century, when the Turks began to make Anatolia their homeland.

Coming to a foreign country to spend part or the rest of one's life is a significant undertaking for children, as it is for adults. In this context, the experiences children encounter in foreign countries, good or bad, are expected to provide important insights into both international relations and social history.

In this sense, the 19th century and beyond refers to a period when foreigners frequently came to the Ottoman and Turkish lands for the purpose of living for short or long periods. Those coming from European countries, in particular, constitute what Turks classify as foreigners. Those coming from countries such as England, Germany, France, Russia, and Italy, which will be the subject of this study, are important in this regard. Citizens of these countries came to Ottoman lands for diplomatic and commercial purposes, as well as for intelligence and missionary work, and they exerted a presence in a wide range of areas, from education to healthcare. The Ottoman Empire observed and, when necessary, prevented these activities, which were largely aimed at causing corruption in Ottoman lands and damaging the relationship between Ottoman subjects and the state to their advantage. In this context, children represent an unseen aspect of the issue.

The first issue encountered in the relations of the families and children of the Italian State subjects, which constitute the subject of this study, with the Ottoman State was citizenship and related issues.

It's possible that Italian citizens, upon arriving in Ottoman territory, sought Ottoman citizenship, or conversely, those with Ottoman citizenship sought Italian citizenship. One point worth noting is that some individuals referred to as Italian citizens were not of Italian origin, but rather of Armenian or Jewish descent.

In 1915, a 60-year-old Italian woman and her 12-year-old son, visiting Bandırma, requested to travel to Dersaadet. In another example, an Italian citizen named Asfasya requested permission to travel. This Italian citizen's children were studying at the German school in Haydarpaşa and she requested permission to transfer her children from Istanbul to Mudanya. A document from 1917 shows Laze's daughter Boğaç and her children wanting to leave the prisoner of war camp in Konya to join her husband, Victor, in Istanbul. Their reason for wanting to go was that they were struggling to make ends meet due to their lack of income. A document dated 1918 states that Italian citizen Mariya Lora and her two children, who wanted to travel from Şile to Istanbul, were mistakenly issued travel permits. It appears that this document was issued by mistake, and that Italy was considered a risky state. Correspondence was exchanged urging that travel permits not be issued to Italian citizens for this reason.

Families and children of Italian nationality who resided in Ottoman territory and later within the borders of the Republic of Turkey, either of Italian origin or of Armenian, Greek, or Jewish origin and Italian subjects, sometimes faced financial difficulties. In these situations, they either sought to move to another city to live with relatives who could provide for them and receive assistance, or they sought assistance from Ottoman authorities. There are several noteworthy cases that can be presented in this regard.

Orphanages operated under the auspices of the Italian State also occasionally experienced food shortages, and the question of how to address these shortages became a hot topic. In this context, food shortages arose for orphans in the orphanages of Italian institutions that had been

closed in 1912, as well as in the orphanages in Shkodra run by Salesian priests. Ottoman authorities considered measures to address these problems. Priests and some officials working at these orphanages sometimes engaged in activities against the Ottoman Empire and conducted missionary activities with the children they held. Despite this, it is noteworthy that Ottoman authorities attempted to address the food shortages experienced in these orphanages. It is understood that the rights of the spouses and children of Italians who served in the Ottoman Empire were respected by Ottoman authorities when necessary. Indeed, Antonio Toskano, an Italian citizen imprisoned for theft, died in the General Prison Hospital, leaving two children, a girl and a boy, abandoned. The police informed the chancellery, and a Catholic spiritual delegation sent from there buried his body according to Catholic rites. Thus, the children of the deceased Italian citizen were handed over to Italian authorities.

From the information contained in the documents, it is clear that Ottoman authorities displayed a well-intentioned attitude and policy to address the financial hardship faced by Italian families and their children. This approach appears to have continued throughout both the Ottoman and the Republic of Turkey eras.

In the light of various information and documents from the early years of the Republic, it is seen that some aid was provided to families, patients or children of Italian nationality, either individually or collectively.

The education of Italian children during their stay in Ottoman territory was a crucial issue. Educational activities had significant implications for both the Italian State and the Ottoman Empire, as well as for Italian children living in Ottoman territory. Education was important not only for Italian subjects but also for the non-Muslim and Muslim populations of the Ottoman Empire.

Italians had several educational groups in Ottoman lands. The Carmelite Order, the workers' association La Societa Operaia, the Catholic Domicaines, the Conventual Priests, the Ivrea Priests, the Salesian Priests, and the Dante Alighieri Institute were among the most prominent and well-known of these groups. Until the establishment of the Italian Union in the 1870s, Italian children attended French schools in Ottoman lands. However, after the Italian Union was established, Italy sought to control Catholic schools and fought for this. Through their educational activities, Italians aimed to teach and disseminate the Italian language and to educate Italian children living in Ottoman lands in accordance with their own culture.

Italian schools were concentrated mostly in Istanbul. However, there was also a significant Italian activity in Izmir and Hatay. Italian schools were also opened in cities such as Beirut, Shkodra, Thessaloniki, Durrës, Benghazi, Derna, Homs, and Tripoli. Considering the regions and cities where schools were opened, the Italian state sought to establish schools in areas where it had colonies or deemed them economically, politically, and religiously important. For example, while schools were opened in Beirut for commercial reasons, they were opened in cities like Tripoli and Benghazi for political gain. As with Robert College, there is no definitive statement regarding the enrollment of Muslim students in these schools. However, it is understood that both Muslims and non-Muslims attempted to send their children to foreign schools, including Italian ones, but Ottoman authorities were not very receptive to this practice.

Italians aimed to expand educational institutions by opening schools in various Balkan cities. As previously mentioned, Italians, particularly after the second half of the 19th century and as part of their struggle for influence, opened educational institutions in many cities of the Ottoman Empire. These educational institutions primarily catered to the children of families of Italian citizens. However, children of both Muslim and non-Muslim communities in the regions where they were established were particularly encouraged to attend these schools.

The ongoing power struggle between Italy and France sometimes manifested itself in the form of schools being shared between the two states or assigned to the victorious side. For example, it was proposed that boys and girls attending a Catholic school under the supervision of the Benghazi Catholic clergy and the auspices of the French Consulate were sent to schools to be

opened under the auspices of the Italian Consul. When monitoring schools, Ottoman authorities preferred to register the schools according to the state under whose auspices they were.

When it comes to public order, children are also seen to be directly and indirectly affected. Therefore, children of Italian nationality in Ottoman territory are also likely to encounter incidents with their families or individually. Some of these incidents, documented in archival documents, are noteworthy.

Although these are isolated incidents, it is also possible that an Italian child shipwrecked in Ottoman territory was rescued by a Turk. In 1870, a young Italian boy named Eduardo Toskano, who had fallen overboard, was rescued by Ali Mustafa Ağa, captain of the Hüdavendigâr ship. Italian authorities thanked Ali Mustafa Ağa for his courage and diligence.

**TANZİMAT DÖNEMİNDE TAŞRADA AİLE POLİTİKALARI: İMAR
MECLİSİ RAPORLARINA GÖRE RUMELİ'DE EVLİLİK VE NİKAH SÜREÇLERİNİ
ZORLAŞTIRAN UNSURLAR (1845-1846)***

**FAMILY POLICIES IN THE OTTOMAN PROVINCES DURING THE
TANZİMAT ERA: FACTORS COMPLICATING MARRIAGE AND WEDDING
PROCESSES IN RUMELIA ACCORDING TO THE REPORTS OF THE PUBLIC
IMPROVEMENT COUNCILS (1845-1846)**

Tahir BİLİRLİ**

Öz

Sultan Abdülmecid'in 18 Ocak 1845 tarihinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye açılış oturumunda dile getirdiği reform ihtiyacı doğrultusunda geçici olarak kurulan İmar Meclisleri, Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerde idarî, ekonomik ve sosyal yapının detaylı incelenmesini sağlayarak Tanzimat reformlarının yerel düzeyde uygulanmasını kolaylaştırmayı amaçlamıştır. Bu meclisler, nüfus, tarım, eğitim, evlilik ve yerel güç odaklarının mali uygulamalarını denetlemiş, elde edilen verilerle reformların taşranın ihtiyaçlarına uygun biçimde şekillenmesine katkı sunmuştur. İmar Meclisleri ve yerel idareler tarafından alınan kararlarla, nikâh ve düğün masraflarındaki aşırılıkların önlenmesi, evliliklerin sürdürülebilirliği ve toplumsal adaletin sağlanması amaçlanmıştır. Farklı kazalarda sosyal sınıflandırmalar ve parasal sınırlar getirilerek, ekonomik kapasiteye uygun harcama standartları oluşturulmuş; özellikle mihr, çeyiz ve yedilik gibi kalemlerde ölçülülük esas alınmıştır. Yerel yönetimlerin ve kadı mahkemelerinin aktif katılımıyla hukuki bağlayıcılık sağlanmış, böylece reformların uygulanabilirliği ve toplumsal meşruiyeti güçlendirilmiştir. Kazalar arasındaki sosyo-ekonomik farklılıklar reformların esnekliğini ve yerel ihtiyaçlara uyarlanabilirliğini ortaya koyarken, sağlanan mali tasarruflar reformların etkisini göstermektedir. Genel olarak, bu düzenlemelerle Tanzimat reformları sadece hukuki ve idari değil aynı zamanda demografik ve sosyal boyutlara da müdahil olmuştur. Bu uygulamalar ile ekonomik yükleri hafifletilerek evlenme süreçleri kolaylaştırılmış, taşrada nüfusun istikrarlı bir şekilde artmasına ve toplumsal dengeyi korumaya katkı sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yakınçağ, Osmanlı, Tanzimat, İmar Meclisleri, Evlilik, Nikah.

Abstract

In line with the need for reform expressed by Sultan Abdülmecid at the opening session of the Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye on January 18, 1845, temporary Development Councils were established. The councils aimed to facilitate the implementation of Tanzimat reforms at the local level by providing detailed examination of the administrative, economic and social structure in the regions where Tanzimat was implemented. These councils supervised the population, agriculture, education, marriage and financial practices of local power groups, and with the data obtained, they contributed to the shaping of reforms in accordance with the needs of the provinces. Through the resolutions enacted by the Development Councils and local administrations, efforts were directed toward curbing excessive expenditures associated with marriage and wedding ceremonies, promoting the sustainability of marriages, and ensuring social justice. By introducing

Bu makale 14.07.2025 tarihinde dergimize gönderilmiş; 17.07.2025 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 21.11.2025 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

* Bu çalışma, Tahir Bilirli'nin, *Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri (1845-1846)* adlı kitabının İmar Meclisi memurlarının evlilik ve nikahla ilgili bölümlerinde yer alan konuların tek başlık halinde ve Anadolu özelinde yeniden ele alınarak yorumlanmasıdır. Makaleye atfı şekli; Tahir Bilirli, "Tanzimat Döneminde Taşrada Aile Politikaları: İmar Meclisi Raporlarına Göre Rumeli'de Evlilik ve Nikah Süreçlerini Zorlaştıran Unsurlar (1845-1846)", *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 4, (Aralık 2025), s. 37-52.

** Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: tahirbilirli@karabuk.edu.tr, Orcid: 0000-0001-5275-4654.

social classifications and imposing monetary limits across different districts, spending norms were established in line with the population's economic capabilities. Particular emphasis was placed on moderation in expenditures related to the *mihr* (dower), *çeyiz* (dowry), and *yedilik* (wedding feasts). Legal enforceability was ensured through the active involvement of local authorities and sharia courts, thereby enhancing both the practicability and social legitimacy of the reform. District-level socio-economic differences reveal the reforms’ flexibility, while the financial savings highlight their effectiveness. In general, with these regulations, Tanzimat reforms intervened not only in legal and administrative but also in demographic and social dimensions. These practices have eased the economic burden and facilitated the marriage process, contributing to the steady increase in the population in rural areas, particularly in the Balkans, and maintaining social balance.

Key Words: Modern Age, Ottoman Empire, Tanzimat, Development Councils, Marriage, Wedding Contract.

Giriş

18 Ocak 1845 tarihinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin yıllık açılış oturumunda Sultan Abdülmecid (1839-1861) yaptığı konuşmada¹, tahta çıktığı tarihten itibaren Osmanlı Devleti’nin kalkınması yönünde planlanan reformların arzu edilen ölçüde hayata geçirilemediğini dile getirmiştir. Padişah, özellikle devletin süratle kalkındırılması, bayındırlık faaliyetlerinin hızlandırılması ve halkın refah seviyesinin yükseltilmesi gerekliliğini vurgulamıştır². Bu beyanat doğrultusunda, Hariciye Nazırı ve Tanzimat hareketinin önde gelen simalarından Mustafa Reşit Paşa başta olmak üzere reform yanlısı devlet adamlarının öncülüğünde Meclis-i Umûmî’de bir dizi karar alınmıştır. Söz konusu kararlar, Osmanlı taşra ve merkez teşkilatında idarî ve iktisadî yapının yeniden düzenlenmesini hedeflemekte olup genel olarak “*tensîkât-ı mülkiye*” (idari düzenlemeler) başlığı altında toplanmıştır³.

Alınan kararların temel hedeflerinden biri, Osmanlı Devleti’nin ve tebaasının her alanda kalkınmasını temin etmek ve bu amaca yönelik gerekli yapısal adımları atmaktır. Ancak söz konusu hedeflerin sağlıklı biçimde hayata geçirilebilmesi, öncelikle devletin mevcut sosyal ve ekonomik yapısının bütüncül bir şekilde tespit edilmesine bağlıydı. Bu çerçevede, ilk aşamada ülke genelinde emlak ve nüfus tahrirlerinin gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Aynı zamanda, taşrada yaşayan halkın ileri gelenlerinin (vücûh ve kocabaşların) merkeze davet edilerek mevcut toplumsal ve ekonomik duruma ilişkin bilgi alınması ve bu veriler ışığında reform sürecinin yönlendirilmesi planlanmıştır. Bu uygulamalar, Tanzimat reformlarının yerel düzeyde uygulanabilirliğini sağlamaya yönelik bir ön hazırlık niteliği taşımaktadır. Söz konusu tahrir ve görüşmeler sonucunda elde edilen veriler yalnızca demografik yapı ve mülkiyet ilişkilerini ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda imparatorluğun ekonomik kapasitesinin değerlendirilmesinde de önemli bir veri kaynağı olmuştur.

İkinci aşamada, alınan *tensîkât-ı mülkiye* kararları doğrultusunda çeşitli idarî düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemeler kapsamında, Osmanlı topraklarının bayındır hâle getirilmesi ve genel kalkınma sürecinin hızlandırılması amacıyla geçici nitelikte İmar Meclislerinin teşkili kararlaştırılmıştır⁴. 1845 yılında faaliyete geçen İmar Meclisleri, esas itibarıyla bir teftiş ve inceleme kurulu işlevi görmüştür. Yaklaşık bir yıllık süreyle görev yapan bu meclisler, geçici yapılar olarak örgütlenmiş ve Tanzimat ilkelerinin uygulanmakta olduğu bölgelerde faaliyette bulunmuşlardır. Meclislerin görev alanları, genellikle birkaç eyaletin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş daha geniş idari birimler temelinde belirlenmiştir.

¹ Sultan Abdülmecid padişahların sarayda kapalı kalma geleneğine son vererek zaman zaman halkın arasına katılmış ve onların meseleleriyle ilgilenmiştir. Ayrıca her yıl Meclis-i Vâlâ’yı bir nutukla açmayı adet haline getirmiştir. (Cevdet Küçük, "Abdülmecid", *DİA*, s. 260).

² BOA, MVL.d. 470 s. 4.

³ BOA, MVL.d. 470, s. 8-10.

⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Tahir Bilirli, *Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri (1845-1846)*, TTK, Ankara, 2019.

Bu çerçevede, Anadolu ve Rumeli’de beşer adet olmak üzere toplam on İmar Meclisi kurulmuştur. Anadolu’da teşkil edilen meclisler şunlardır⁵: Sivas ve Ankara İmar Meclisi, Konya ve Aydın İmar Meclisi, Hüdavendigâr, Bolu ve Biga İmar Meclisi, Erzurum İmar Meclisi ile Diyarbakır ve Ma’din-i Hümâyûn İmar Meclisi. Rumeli’de ise şu meclisler teşkil edilmiştir: Elviye-i Selâse İmar Meclisi, Tırhala ve Selânik İmar Meclisi, Üsküp, Manastır ve İskenderiye İmar Meclisi, Çirmen ve Silistre İmar Meclisi ile Vidin ve Niş İmar Meclisi⁶.

İmar Meclislerinin teşkilat yapısı, Osmanlı idare sisteminin klasik üçlü yapısını -askeriye, ilmiye ve mülkiye sınıflarını- yansıtacak şekilde oluşturulmuştur. Her bir mecliste, söz konusu üç sınıfı temsilen birer üye yer almakta olup ayrıca bir de kâtip görevlendirilmiştir. Bu çok yönlü yapı, alınacak kararların yalnızca idarî değil, aynı zamanda ilmî ve askerî boyutlarıyla da değerlendirilmesine imkân tanımıştır⁷.

İmar Meclislerinin temel işlevi, görev yaptıkları bölgelerdeki idarî yapıyı ve sosyo-ekonomik durumu yerinde inceleyerek merkezi yönetime kapsamlı raporlar sunmaktır. Bu raporlar aracılığıyla reformların uygulanabilirlik düzeyi tespit edilmekte ve gerek görüldüğü takdirde merkeze çeşitli tavsiyelerde bulunulmakta idi. Bu yönüyle İmar Meclisleri, Tanzimat’ın taşra düzeyinde işlerlik kazanmasına katkı sağlayan önemli bir danışma ve denetim mekanizması olarak işlev görmüştür.

İmar Meclislerinin teşkili, Tanzimat reformlarının taşra düzeyindeki etkilerinin doğrudan gözlemlenmesini ve merkez-taşra ilişkilerinde idarî uyumun sağlanmasını hedefleyen önemli bir girişim olarak değerlendirilebilir. Bu meclisler aracılığıyla reformların yerel düzeydeki yansımaları sistemli biçimde tespit edilmeye çalışılmış; böylece merkezin reform politikaları ile taşranın pratik gerçeklikleri arasında daha tutarlı bir koordinasyon zemini oluşturulmuştur. Aynı zamanda bu teşebbüs, modern anlamda bürokratik denetim mekanizmalarının Osmanlı taşrasında kurumsallaşmaya başladığını göstermesi bakımından da dikkat çekicidir. İmar Meclisleri, Tanzimat döneminde yönetim anlayışında meydana gelen dönüşümün sahadaki uygulama aracı olarak öne çıkmış ve klasik merkezî bürokrasinin modern gözetim ve inceleme pratikleriyle yeniden yapılandırılmasının öncüsü olmuştur.

Tensikât-ı mülkiye kararları doğrultusunda kurulan geçici İmar Meclislerinin görev ve yetki alanları, 13 Şubat 1845 tarihli bir talimatname ile ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir⁸. Söz konusu talimatname, meclis üyelerinin taşrada yürütecekleri tahkikat faaliyetlerinin çerçevesini belirleyerek, Tanzimat’ın temel ilkeleri doğrultusunda Osmanlı taşrasının iktisadî, sosyal ve idarî yapısının kapsamlı bir biçimde analiz edilmesini amaçlamıştır. İmar Meclislerine bağlı memurlara verilen görevler oldukça geniş kapsamlıdır. Talimatnamede, bu memurların başta nüfus tespiti olmak üzere tarımsal üretim, ticari faaliyetler, hayvancılık, bayındırlık çalışmaları, madencilik, evlilik ve aile yapısı, sağlık hizmetlerinin durumu, halkın borçlanma ilişkileri, eğitim faaliyetleri ile değirmencilik gibi alanlarda detaylı incelemeler gerçekleştirmeleri öngörülmüştür. Bu görev tanımı, yalnızca ekonomik üretim ilişkilerini değil, aynı zamanda toplumsal yapının farklı boyutlarını da içine alan bütüncül bir reform perspektifine işaret etmektedir. Bu bağlamda İmar Meclisleri, salt bir gözlem ve raporlama kurulu olmanın ötesinde, merkezî idarenin taşradaki toplumsal ve ekonomik düzenlemelere doğrudan müdahale etme isteğinin kurumsal bir aracı olarak işlev görmüştür. Tahkikatlar aracılığıyla elde edilen veriler, ilerleyen dönemde gerçekleştirilecek idarî ve malî reformlar için önemli bir ön bilgi kaynağı oluşturmuş; bu sayede reformların taşranın gerçek ihtiyaçlarına göre şekillendirilmesi mümkün hâle gelmiştir.

⁵ İmar Meclisleri ile ilgili ilk yayın Musa Çadırcı’nın “*Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal Ekonomik Yapısı*”, Ankara, 2013, 3. Baskı, s. 199-203’teki çalışmasıdır. İmar Meclisleri konusundaki makalelere öncülük yapan Mehmet Seyitdanlıoğlu’nun “*Tanzimat Döneminde İmar Meclisleri*”, OTAM, S. 3, Ankara, (1992), s. 323-333’teki çalışmasıdır. Diğer çalışmalar ise şunlardır: Metin Ünver “*Tanzimat Taşrasının İstanbul Buluşması: İmar Meclislerinin Kurulması Süreci*”, *Eskiçağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, (ed: Feridun Emecen), Kitapevi Yay., İstanbul, 2009, s. 119-160, Ayla Efe, “İmar Meclisi Raporlarının Kaynak Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme: Tekfurdağı Örneği”, *Belleten*, C. LXXV, S. 273, (2011), s. 471-505, aynı yazar, “İmar Meclisi Raporlarına Göre Niş Bölgesi”, *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, 11-13 Mayıs 2005 Eskişehir, s. 261-267.

⁶ Tahir Bilirli, *Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri (1845-1846)*, TTK, Ankara, 2019, s. 43.

⁷ Bilirli, a.g.e., s. 45.

⁸ Talimatları hakkında detaylı bilgi için bkz: Bilirli, a.g.e. s. 58-67.

Her ne kadar İmar Meclislerinin görünürdeki görev ve yetkileri 13 Şubat 1845 tarihli resmî talimatname ile belirlenmiş olsa da bu görevlerin ardında merkezî otoritenin taşradaki güç ilişkilerini ve malî uygulamaları denetleme yönündeki stratejik hedefleri de yer almaktadır. Bu çerçevede, meclis üyelerine açık talimatnamenin yanı sıra bir de gizli nitelikte ikinci bir talimatname tevdi edilmiştir. Söz konusu gizli belge, meclis üyelerinin taşrada görev yapan idarî aktörler ve yerel eşraf üzerinde daha dikkatli ve derinlemesine bir inceleme yürütmelerini öngörmektedir. Gizli talimatnamelere göre, İmar Meclisi memurları; kaza müdürleri, muhtarlar ve *vücûh* (taşra eşrafı) gibi yerel güç odaklarının halktan kanuna aykırı biçimlerde, masraf adı altında ya da çeşitli gerekçelerle vergi ve aidat toplayıp toplamadıklarını tespit etmekle yükümlü kılınmıştır. Ayrıca devletin temel gelir kaynaklarından biri olan *aşar* (öşür) vergisinin tahsil usulleri, bu verginin adil dağıtılıp dağıtılmadığı ve vergi gelirlerinin iltizam yoluyla ihale edilme süreci de denetim kapsamına alınmıştır. Bu süreçte, iltizam sisteminde görev alan mültezimlerin yükümlülüklerini hukuka ve usule uygun biçimde yerine getirip getirmediikleri de ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu yönüyle İmar Meclisleri, yalnızca reformların uygulanabilirliğini gözlemleyen birer danışma meclisi olmanın ötesinde, merkezî idarenin taşradaki güç ilişkileri üzerinde denetim kurma çabasının bir aracı olarak değerlendirilmelidir.

Merkezî idare, taşradaki idarî ve toplumsal yapıyı daha yakından tanıyabilmek amacıyla İstanbul’a davet ettiği *vücûh* ve kocabaşlardan çeşitli layihalar talep etmiştir⁹. Bu kişiler tarafından sunulan layihalar, reform sürecine doğrudan katkı sağlayabilecek nitelikte kapsamlı gözlem ve değerlendirmeler içermektedir. Layihalarda dile getirilen şikâyet ve öneriler doğrultusunda, İmar Meclisi üyelerinin görev alanları genişletilmiş ve kendilerine, daha önce verilen gizli talimatnamenin yanı sıra ek bir talimatname (*zehl talimatname*) daha tebliğ edilmiştir¹⁰. Söz konusu *zehl* talimatname, meclis üyelerinin saha araştırmalarını daha derinlemesine ve çok boyutlu biçimde yürütmelerini amaçlamış; böylece reform sürecinin daha sağlam, veri temelli bir zeminde ilerlemesine imkân tanımıştır. Bununla birlikte, merkezî yönetimin taşra üzerindeki bilgi hâkimiyeti de önemli ölçüde pekiştirilmiştir. Bu gelişme, Tanzimat dönemi reformlarının sadece normatif ilkeler çerçevesinde değil, aynı zamanda pratik ihtiyaçlar ve yerel gerçeklikler doğrultusunda şekillendirildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

İmar Meclisleri yalnızca taşra bölgelerinin fizikî ve iktisadî durumunu tespit etmekle sınırlı kalmamış; aynı zamanda yerel idarenin keyfî uygulamalarını denetleyen ve merkezî otoritenin taşradaki temsilcisi olarak işlev gören çok boyutlu yapılar olarak faaliyet göstermiştir. Bu meclisler, Tanzimat reformlarının sahada nasıl karşılık bulduğunu gözlemlemekle kalmamış, aynı zamanda merkezin taşra üzerindeki denetim kapasitesini artırmaya yönelik önemli bir araç olarak konumlandırılmıştır. Bu bağlamda, Tanzimat yalnızca bir kanunlaştırma ve idarî düzenleme süreci olarak değil; aynı zamanda merkezileşmenin kurumsal temellerini güçlendirmeyi ve denetim mekanizmalarına derinlik kazandırmayı hedefleyen kapsamlı bir modernleşme hamlesi olarak değerlendirilmelidir. Bu makalede İmar Meclisi memurlarının, Balkan coğrafyasında, görev bölgeleri içerisinde yer alan yerlerin evlilik ve nikah durumları hakkında hazırlamış oldukları raporları değerlendirilmiştir. İmar meclisi memurları sadece evlilik ve nikah süreçlerini zorlaştıran unsurları tespit etmiş ve bu sorunlara yönelik çözüm önerileri geliştirmişlerdir.

İmar Meclisi Raporlarında Rumeli’nin Evlilik ve Nikah Durumu

İmar Meclisleri, Tanzimat reformlarının taşra düzeyindeki uygulanabilirliğini test etmek ve Osmanlı taşrasının sosyal, ekonomik ve idarî yapısını yerinde gözlemlemek amacıyla geçici birer idarî kurul olarak teşkil edilmiştir. Bu gözlemler, nüfus, tarım, ticaret ve borç ilişkileri gibi temel alanların yanı sıra, toplumun temel kurumsal yapılarından biri olan evlilik ve nikâh uygulamalarını da kapsamıştır. Bu çerçevede evlilik kurumu, yalnızca bireysel bir tercih yahut

⁹ Metin Ünver, “Tanzimat Taşrasının İstanbul Buluşması”, *Eskiçağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, (ed: Feridun Emecen), Kitapevi Yay., İstanbul, 2009, s. 157-160; Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Tanzimat*, (ed: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanhoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, s. 175.

¹⁰ Bilirli, *a.g.e.*, s. 64.

özel hayatla sınırlı bir mesele olarak değil; toplumsal düzenin sürekliliği, ahlâkî denetimin sağlanması ve kamu otoritesinin taşradaki temsili açısından önemli bir unsur olarak ele alınmıştır.

İmar Meclisleri'ne tevdi edilen görevler, taşranın fizikî ve iktisadî durumu ile sınırlı kalmamış; toplumsal yapının dönüşümüne ilişkin sosyolojik gözlemleri de içerecek biçimde genişletilmiştir. Nitekim 1845 tarihli talimatnamelerde, nüfus artışının bayındırlık faaliyetleri ile doğrudan ilişkili olduğu açıkça belirtilmiş; nüfusun artırılmasının temel yollarından birinin evlenme oranlarının yükseltilmesi olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda, İmar Meclisi memurlarına, evliliğin önünde engel teşkil eden "*âdet-i mekrûha*" şeklindeki geleneksel uygulamaların mahiyetini ve ekonomik yükünü araştırma, bu konuda detaylı raporlar hazırlama ve söz konusu engellerin ortadan kaldırılmasına yönelik düzenleme önerileri sunma görevleri verilmiştir.

Bu görev tanımı, Tanzimat döneminin yalnızca idarî ve hukuki reformlarla sınırlı kalmadığını; aynı zamanda toplumsal yapıyı dönüştürmeyi hedefleyen bütüncül bir modernleşme vizyonuna sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır¹¹.

"*Âdet-i mekrûha*" terimi, evlilik öncesinde halk arasında yerleşmiş olmakla birlikte Tanzimat yönetiminin rasyonel düzen anlayışıyla çelişen uygulamaları ifade etmektedir. Bunlar arasında özellikle aşırı düğün masrafları, başlık parası, çeyiz yükümlülükleri ve sınıf ya da soy temelli beklentiler ön plana çıkmaktadır. Tanzimat idaresi, bu geleneksel uygulamaları sosyal kalkınma ve evlilik oranlarının artışının önündeki önemli engeller olarak görmüş ve söz konusu hususların detaylı biçimde raporlaştırılmasını talep etmiştir. Bu bağlamda, İmar Meclisleri tarafından hazırlanan evlilikle ilgili raporlar yalnızca demografik verilerin toplanması amacını taşımamakta, aynı zamanda toplumun sosyo-kültürel yapısında reform ihtiyacının tespitine yönelik önemli bir araç işlevi görmektedir¹².

1. Vidin ve Niş İmar Meclisi Raporlarında Evlilik ve Nikah

Niş bölgesinde düğünlerde gelin ve damat taraflarının birbirine vermesi gereken hediyelerin ölçülü bir şekilde alınıp verilmesi nedeniyle, evlilik törenlerinin gerçekleştirilmesine engel teşkil eden herhangi bir durum bulunmamaktadır. İmar Meclisi memurları, evlilikle ilgili alınan kararların mahkeme siciline kaydedildiği şekliyle muhafaza edilmesi, zamanla yapılan değişikliklerin ise önceki kararlardan sapmaması ve böylece hukuki istikrarın sağlanması gerektiğini vurgulamışlardır. Bu hususa aykırı davranışların ise dikkatle uyarılması gerektiği Niş kaza meclisi üyelerine bildirilmiştir. Ayrıca, Sadaret'ten valiye gönderilen emirname ve düzenlemelerin uygulanmasının sağlanması amacıyla, İmar Meclisi memurlarının vali nezdinde denetim görevi üstlenmeleri Meclis-i Vâlâ tarafından talep edilmiştir. Bu uygulama, reformların etkin bir şekilde hayata geçirilmesi ve taşra yönetiminde disiplinin sağlanması açısından önem arz etmektedir¹³.

Niş'te nikâh törenlerine ilişkin olarak "*görenek*" adı verilen uygulamalar aşırı boyutlarda olmayıp, evlenen çiftlerden erkek ve kadın taraflarının tahammül sınırlarını aşan masraflara girilmediği, çeyiz masraflarının ise evlenmeye engel teşkil etmediği ifade edilmektedir. Ancak son birkaç yılda *mihr-i müeccel* miktarlarında artış gözlemlenmiştir. Buna göre, üst sınıfa mensup olanlarda bu miktar 800 kuruştan 1.000 kuruşa, orta sınıftakilerde 600 kuruşa, alt sınıftakilerde

¹¹ BOA, A. DVN. 12/2 leff 3; BOA, İ.MSM. 4/58 lef 9; BOA, MVL.d. 470 s.20.

¹² Gelenek-görenek, hediye adı altında yapılan masraflar ülkenin birçok yerinde oldukça fazla artmasına bağlı olarak zenginlerin servet birikimlerini harap etmekte, orta halli geçinenleri borca sokup sıkıntıya düşürmekte, maddî gücü iyi olmayanların da ömürlerinin sonuna kadar bekâr kalmasına neden olmaktadır. Yine 18-20 yaşlarındaki kızların fahiş masraflardan dolayı evlenmediklerinden kaçmak zorunda kaldıkları ancak kaçırılan erkeğin yakalandığında aldığı cezanın çok olması buna mâni olduğu gibi sebepler evliliği, dolayısıyla neslin çoğalmasına engel olduğundan ehl-i İslam nüfusunun azalmasına neden olmaktadır. Toplumsal açıdan oldukça sıkıntılı olan bu durum devleti bazı önlemler almaya sevk etmiştir. Bu önlemlerden birisi de İmar Meclisi memurlarının bu durumları tespit ederek yapılan harcamaları makul seviyelere çekmek olmuştur. Evliliğe engel olan yüksek maliyetlerin dışında yöresel uygulamalar da evlilik uygulamasının önündeki engellerdendir. Örneğin Kocaeli Sancağı'nda bâkire kızların çoğu ebeveynleri veya akrabaları tarafından işlerini gördürmek amacı ile 30 yaşına kadar evlendirmedikleri, eşi vefat eden kadınları sadece inatlarından evlendirmedikleri ve bu durumun neslin artmasında büyük bir engel teşkil ettiği tespiti yapılmıştır. Bkz. Tülay Ercoşkun, "Tanzimat'ın ilk Yıllarında Evlilikle İlgili Düzenlemeler: Ankara Örneği (1844-1845)", *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Ekim 2011*, C.1, Ankara, 2012, s. 403-416; Tülay Ercoşkun, "İmar Meclislerinin Raporlarında Evlenme (1845-1847)", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* C.8, S. 2, (2011), s. 168-180.

¹³ BOA, MVL.d. 658, s. 41.

ise 300 kuruşa yükselmiştir. Ehl-i İslam nüfus içinde ise, üst sınıfta bulunanların *mihr-i müeccel* miktarı 300 ila 400 kuruş, orta sınıfta olanlar için 150 ila 200 kuruş, alt sınıflar içinse 75 ila 100 kuruş arasında belirlenmiştir¹⁴.

Meclis, belirlenen miktarların aşılmamasını temel bir ilke olarak benimsemiş ve nikâh merasimlerinin bu sınırlar çerçevesinde icra edilmesine karar vermiştir. Bununla birlikte, ehl-i İslam toplumu içerisinde bir çocuğun doğumu vesilesiyle akraba ve yakın çevre tarafından hediye gönderilmesi yerel bir gelenek olarak görülmekteyken, söz konusu uygulama gereksiz ve ilave bir masraf unsuru olarak değerlendirilmiş ve kaldırılması uygun bulunmuştur. Alınan bu kararlara aykırı hareket edilmesi durumunda halkın engellenmesi gerektiği vurgulanmış; ayrıca, bu tedbirlerin halk nezdinde olumlu karşılandığı ifade edilmiştir¹⁵.

Prizren merkezinde ve bağlı köylerde gerçekleştirilen evliliklerde, kız tarafının herhangi bir maddi yükümlülük altına girmediği; buna karşılık, erkek tarafında yer yer “*görenek*” adı altında israfa varan harcamaların yapıldığı tespit edilmiştir. Ancak bu harcamaların tarafların özgür iradesine aykırı şekilde gerçekleşmediği, evliliklerin rıza ve karşılıklı mutabakat temelinde akdedildiği belirtilmiştir. Bölgedeki toplumsal düzeni korumak ve aşırı harcamaları sınırlamak amacıyla, Prizren’deki önde gelen şahsiyetler, imamlar ile mahalle ve köy muhtarlarının iştirakiyle evlilik masraflarına ilişkin bir sınıflandırma yapılmış; halk ekonomik durumlarına göre dört gruba ayrılarak, her sınıf için belirli bir harcama sınırı tayin edilmiştir. Bu sınırlar dâhilinde nikâh akdinin gerçekleştirilmesine karar verilmiştir¹⁶. Alınan bu kararlar aşağıda tablo 1’de gösterilmiştir.

Diğer yandan Yakova ve İpek kazalarında düğün merasimlerinin oldukça yüksek maliyetlerle gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Bu durumun önüne geçilebilmesi için, tablo 1’de belirtilen miktarların aşılmaması ve erkek tarafının yapacağı masrafların, ilgili muhtar ve köy ihtiyar heyeti ile istişare edilerek maddi durumlarına uygun şekilde belirlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Belirlenen miktarların üzerinde bir harcama talebinde bulunan tarafların, ilgili kaza meclisine ihbar edilerek cezai işlem uygulanmak üzere meclis huzuruna çıkarılmaları öngörülmüştür. Bu uygulama, aşırı masrafların engellenmesi ve evlilik kurumunun daha ulaşılabilir hâle getirilmesi amacı taşımaktadır¹⁷.

Tablo 11: Prizren, Yakova, İpek, İslimiye ve Yanbolu kazalarında alınması istenen mihr miktarları

Prizren	1. sınıf	2. sınıf	3. sınıf	4. sınıf
Mihr-i Muaccel	2.500 kuruş	1.500 kuruş	1.000 kuruş	500 kuruş
Mihr-i Müeccel	500 kuruş	250 kuruş	150 kuruş	50 kuruş
Yakova				
Mihr-i Muaccel	1.500 kuruş	1.000 kuruş	500 kuruş	250 kuruş
Mihr-i Müeccel	300 kuruş	150 kuruş	100 kuruş	50 kuruş
İpek				
Mihr-i Muaccel	2.500 kuruş	1.500 kuruş	1.000 kuruş	500 kuruş
Mihr-i Müeccel	350 kuruş	200 kuruş	100 kuruş	50 kuruş
İslimiye				
Mihr-i Muaccel	1.000-1.250 kuruş arası	500-800 kuruş arası	400 kuruşa kadar	-
Mihr-i Müeccel	400-500 kuruş arası	200-300 kuruş arası	50-150 kuruş Arası	-

¹⁴ BOA, A. MKT. 26/27 Niş Valisi ve naibin de imzaları da mevcuttur. (Defterdar aşar ihalesi için kazalarda bulunmaktadır).

¹⁵ BOA, A. MKT. 26/27.

¹⁶ BOA, A. MKT. 31/80.

¹⁷ BOA, A. MKT. 31/80.

Yanbolu				
Mihr-i Muaccel	2.000 kuruşa kadar	1.000 kuruşa kadar	500 kuruşa kadar	-
Mihr-i Müeccel	400-500 kuruş arası	200-300 kuruş arası	50-150 kuruş Arası	-

İmar Meclisi memurları tarafından İslimiye ve Yanbolu kazalarında, hem ehl-i İslâm hem de reaya toplulukları arasında evlilik merasimlerinde gereğinden fazla harcama yapıldığı tespit edilmiştir. Bu durumun hem bireysel hem de toplumsal düzeyde ekonomik yük oluşturduğu değerlendirilmiş; dolayısıyla evlilik süreçlerinde ölçülü ve sınırlı harcama yapılmasını temin amacıyla yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bu çerçevede, özellikle ehl-i İslâm için geçerli olmak üzere, mihr-i müeccel ve mihr-i mu'accel miktarlarının standartlaştırılması kararlaştırılmıştır. Söz konusu mehir bedelleri, bireylerin ekonomik durumlarına göre üç sınıfa ayrılmış ve her sınıf için uygulanacak miktarlar yukarıda Tablo 1'de gösterilmiştir.

İmar Meclisi memurlarının uygulamaları çerçevesinde, İslimiye kazasında reaya sınıfına mensup halkın evlilik harcamaları iki ana sınıfa ayrılarak yeniden düzenlenmiştir. Buna göre, birinci sınıf için nikâh ve düğün masrafları 400 ila 500 kuruş arasında sınırlandırılmış; ikinci sınıf için ise bu miktar 100 ila 200 kuruş olarak belirlenmiştir. Sınıflandırma, bireylerin ekonomik durumlarına göre yapılmış ve uygulanacak harcama sınırları bu temelde tayin edilmiştir. Aynı şekilde, Yanbolu kazasında da evlilik masraflarına ilişkin detaylı bir tasnif gerçekleştirilmiştir. Burada reaya sınıfı üç gruba ayrılmış; en yüksek gelir grubunu teşkil eden *a'lâ* sınıfı için 300-400 kuruş, orta gelirli *evsat* sınıfı için 200-300 kuruş, en düşük gelirli *ednâ* sınıfı için ise azami 500 kuruşa kadar evlilik harcaması yapılabileceği kararlaştırılmıştır¹⁸.

Her iki kazada da evlilik harcamalarının belirtilen sınırları aşmaması yönünde yerel idareciler ve toplum önderleri tarafından mutabakata varılmıştır. Bu kararların resmiyet kazanması amacıyla alınan hükümler, kadı mahkemesi tarafından şer'iyye siciline kaydedilerek uygulamaya konulmuştur. Böylece, evlilik müessesesini kolaylaştırmak ve toplumsal dengeyi sağlamak amacıyla yapılan düzenlemelerin hukuki bağlayıcılığı da temin edilmiştir.

Nevâhi-i Yanbolu kazasına bağlı yerleşim birimlerinde yapılan incelemeler neticesinde, halkın evlilik süreçlerinde -zorunlu ve olağan ihtiyaçların dışında- aşırı bir harcama eğiliminde bulunmadığı tespit edilmiştir. Toplumun geleneksel yapısı içerisinde, nikâh ve düğün merasimleri ölçülülük esasına dayalı olarak icra edilmekte, israf ya da gereksiz harcamalara nadiren rastlanmaktadır. Dolayısıyla Nevâhi-i Yanbolu ahalisi için evlilik harcamalarına yönelik ilave bir düzenleme veya müdahaleye ihtiyaç duyulmadığı sonucuna varılmıştır. Bölgedeki mevcut örfi uygulamaların toplumun ekonomik şartlarına uygunluk arz etmesi nedeniyle, söz konusu alanda herhangi bir idarî veya hukuki değişikliğe gidilmemiştir¹⁹.

Leskofça köylerinde evliliklerde talep edilen mihr-i müeccel miktarları, sosyal sınıflara göre farklılık göstermektedir. Buna göre, en yüksek gelir grubunu oluşturan *a'lâ* sınıfı için 100-150 kuruş, orta gelirli gruplar için 75-80 kuruş, düşük gelirli sınıf için ise 40-50 kuruş civarında bir meblağ belirlenmiştir. Evlilik sürecinde yapılan diğer harcamaların da bu miktarlarla orantılı olarak şekillendiği ifade edilmiştir. Köylerin büyük çoğunluğunu Arnavut nüfus oluşturmaktadır. Ancak, Arnavut kökenli damatların evliliklerinde, kız tarafının babaları tarafından mihr-i mu'accel kapsamında herhangi bir eşya talep edilmeksizin, bunun yerine 200 ile 1.000 kuruş arasında değişen miktarlarda doğrudan para alındığı gözlemlenmiştir. Bu uygulama, yerleşik İslâm hukuku çerçevesinde "*rüşvet*" olarak değerlendirilmiş ve meşruiyeti sorgulanmıştır²⁰.

Söz konusu uygulamaların evliliği zorlaştırdığı ve özellikle dar gelirli kesimler için nikâh akdinin gerçekleşmesini engellediği gerekçesiyle, Leskofça köyü halkı tarafından kasaba meclisi huzurunda, İmar Meclisi görevlilerinin de iştirakiyle bir karar alınmıştır. Bu karar doğrultusunda, mihr-i müeccel miktarları yeniden düzenlenmiş ve sosyal sınıflara göre şu şekilde belirlenmiştir: *a'lâ* sınıfı için 350-400 kuruş, orta sınıf için 150-200 kuruş, alt sınıf için ise 70-100 kuruş. Ayrıca

¹⁸ BOA, A. MKT. DES. 249/15.

¹⁹ BOA, A. MKT. DES. 249/15.

²⁰ BOA, A. MKT. 27/47.

Arnavut kız babalarının damatlardan para talep etmesi uygulamasının şer’î şerife aykırı olduğu belirtilmiş ve bu tür taleplerin gelecekte engellenmesi gerektiğine hükmedilmiştir. Alınan bu kararlar hem dini esaslara uygunluğu sağlamak hem de evliliklerin önündeki ekonomik engelleri kaldırmak amacı taşımaktadır²¹.

2. Üsküp İmar Meclisi Raporlarında Evlilik ve Nikah

Üsküp kazasında yapılan incelemeler neticesinde, diğer bazı yerleşim yerlerinde olduğu gibi, “görenek” adı altında evliliklerde nisabın üzerinde mihr-i mu’accel taleplerinin söz konusu olmadığı ve yapılan harcamalardan dolayı tarafların mağduriyet yaşamadığı tespit edilmiştir. İmar Meclisi memurları tarafından yapılan saha gözlemlerine göre, mihr-i mu’accel bedelleri 50 kuruştan başlayıp 1.000 kuruşa kadar çıkabilmektedir. Diğer düğün ve nikâh masraflarının ise 100 ile 4.000 kuruş arasında değiştiği kaydedilmiştir. Kadınlar tarafından getirilen çeyiz bedelleri de 200 kuruştan başlayarak 7.000 kuruşa kadar ulaşabilmektedir. Bu harcamaların toplumsal yapıya uygun ve ekonomik olarak uygulanabilir sınırlar içinde gerçekleştiği belirtilmiştir. Dolayısıyla söz konusu giderlerin, evlenme işlemlerini engelleyici nitelikte olmadığı vurgulanmıştır. Ayrıca, her iki tarafın da evlilik sürecinde inanç temelli değerleri gözettiği ve bu hususta dikkatli davrandığı, İmar Meclisi görevlilerince gözlemlenmiş ve raporlanmıştır²².

Aynı şekilde Kumanova kazasında da evlilik masraflarının makul düzeylerde olduğu anlaşılmaktadır. Burada mu’accel olarak verilen mehir miktarı 25 ila 200 kuruş arasında değişmekte; çeyiz ve diğer evlilikle ilgili harcamalar ise 500 kuruştan başlayıp 1.000 kuruşa kadar çıkmaktadır. Elde edilen bulgular, her iki tarafın da aşırı harcamalardan kaçındığını ve evlenme sürecinde dikkat ve özen gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu beyanlar İmar Meclisi tarafından resmî şekilde kayda geçirilmiştir²³.

Üsküp ve Kumanova kazalarında evlilik harcamaları genel itibariyle ölçülü ve toplumun ekonomik kapasitesine uygun biçimde yürütülmekle birlikte, Üsküp’te daha geniş bir ekonomik skala ve buna bağlı olarak daha yüksek harcama düzeyleri görülmektedir. Kumanova ise görece daha sınırlı ve denge içinde bir ekonomik harcama yapısıyla dikkat çekmektedir. Her iki kazada da evliliklerin inanç ve gelenek temelli değerler doğrultusunda şekillendiği, israf ve aşırılıklardan büyük ölçüde kaçınıldığı gözlemlenmektedir.

Priştine, Delcezin ve Novaberde (Geylan) kazaları ile bunlara bağlı köylerde gerçekleştirilen düğün ve evlilik merasimlerinde, genel itibariyle israfa varan harcamaların yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu yerleşimlerde halkın evlilik sürecindeki tutumu, ölçülülük ve toplumsal denge ilkeleri çerçevesinde şekillenmektedir. Ancak yine de nizam gereği ve evlilik harcamalarının daha açık ve düzenli bir çerçeveye kavuşturulması amacıyla, ilgili kazaların ileri gelenleri, imamları ve köy ile kasaba muhtarlarının iştirakiyle dört sosyal sınıf esas alınarak bir sınıflandırmaya gidilmiştir. Her bir sınıf için geçerli olacak evlilik masrafları, Tablo 2’de ayrıntılı şekilde belirtilmiştir.²⁴

Bu sınıflandırma sayesinde, farklı sosyoekonomik düzeylere sahip bireylerin evlenme süreçlerinde aşırı harcamalara yönelmesinin önüne geçilmesi, evliliklerin daha ulaşılabilir ve sürdürülebilir hâle getirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu uygulama, toplumsal dayanışmayı ve ekonomik adaleti destekleyen örfî-idarî bir tedbir olarak değerlendirilmektedir.

Tablo 22: Priştine, Delcezin ve Novaberde kazalarında alınması istenen mihr miktarları

Priştine	1. sınıf (kuruş)	2. sınıf (kuruş)	3. sınıf (kuruş)	4. sınıf (kuruş)
Mihr-i Muaccel	5.000	3.500	2.500	2.000
Mihr-i Müeccel	300	200	150	100
Delcezin				

²¹ BOA, A. MKT. 27/47.

²² BOA, A. MKT. 26/61 lef 2.

²³ BOA, A. MKT. 26/58 lef 1.

²⁴ BOA, A. MKT. 26/51.

Mihr-i Muaccel	1.450	800	400	300
Mihr-i Müeccel	250	200	100	75
Novaberde				
Mihr-i Muaccel	5.000	3.000	2.500	1.500
Mihr-i Müeccel	300	200	150	100

Priştine, Delcezin ve Novaberde (Geylan) kazalarında evlilik masraflarına dair yapılan düzenlemeler çerçevesinde, tarafların ekonomik durumlarına göre oluşturulan dört sınıf esas alınarak tablo 2’de belirlenen miktarların üstüne çıkılmaması kural olarak benimsenmiştir. Bu sınıflandırmanın amacı, evlilik kurumunu ekonomik açıdan ulaşılabilir kılmak ve toplumsal dengenin korunmasını sağlamaktır.

Bu düzenlemeye aykırı olarak belirlenen üst sınırların üzerinde bir meblağ talep edilmesi hâlinde (taraflardan birinin ya da her iki tarafın bu duruma razı olmaması durumunda) ilgili olayın kaza meclisine bildirilmesi gerektiği hükme bağlanmıştır. İlgili meclis, konuyu kadı mahkemesi huzurunda değerlendirmeye alacak ve uygun görüldüğü takdirde cezai işlem uygulanmasına karar verecektir. Bu uygulama, yalnızca evlilik harcamalarının kontrol altına alınmasını değil, aynı zamanda yerel düzeyde alınan kararların hukukî güvenceye kavuşturulmasını da amaçlamaktadır. Böylece, yerleşik teamüllerin ötesine geçilerek, evlilik sürecinde karşılaşılabilecek ekonomik istismarların önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

3. Selanik ve Tırhala İmar Meclisi Raporlarında Evlilik ve Nikah

Tırhala livasında, evliliklerin gerçekleşmesinde ekonomik yük oluşturan ve zaman zaman israfa varan düğün harcamalarının toplumsal dengeyi olumsuz etkilediği gözlemlenmiştir. Bu durumun önüne geçilebilmesi ve evlilik sürecinin mali külfetlerden arındırılması amacıyla, liva merkezi konumundaki Yenişehir Fener Meclisi tarafından kapsamlı bir düzenleme yapılmıştır²⁵. Bu düzenleme çerçevesinde, halk beş farklı sınıfa ayrılmış ve her sınıf için evlilik harcamalarına ilişkin üst sınırlar belirlenmiştir. Söz konusu sınıfların 1845 yılı öncesinde yaptıkları geleneksel harcamalar, bu tarihten sonra yapmaları gereken azami harcama miktarlarıyla karşılaştırılmış; ayrıca bu yeni miktarların, önceki uygulamalara kıyasla ne oranda düşürüldüğü hesaplanarak tablo 3’te ayrıntılı biçimde gösterilmiştir.

Tablo 3: Yenişehir Fener kazası meclisi tarafından belirlenen evlilik masrafları

Yenişehir Fener kazasında 1845 yılı öncesinde ve sonrasında yapılan masraflar								
Sınıflar	Erkek tarafı				Kız tarafı			
	1845 Öncesi (kuruş)	1845 Sonrası (kuruş)	İndirilen miktar (kuruş)	Oran	1845 Öncesi (kuruş)	1845 Sonrası (kuruş)	İndirilen miktar (kuruş)	Oran
1. sınıf	20.000	8.000	12.000	%60	60.000	25.000	35.000	%59
2. sınıf	10.000	5.500	4.500	%45	30.000	15.000	15.000	%50
3. sınıf	7.500	4.000	3.500	%47	19.000	10.000	9.000	%47
4. sınıf	3.000	2.000	1.000	%33	10.500	5.000	5.500	%52
5. sınıf	2.000	1.000	1.000	%50	4.000	2.000	2.000	%50
Bu sınıfların dışında kalıp aciz durumda olanlar için ise erkek tarafı için en fazla 350 kuruş, kız tarafı için ise en fazla 750 kuruş masraf yapabileceklerdir.								

²⁵ BOA, A. MKT. DES. 248/20 s. 4a.

Tırhala livası merkezi olan Yenişehir Fener kazasında evlilik merasimlerine ilişkin yapılan düzenlemeler çerçevesinde, 1845 yılı öncesinde uygulanan harcama kalemleri ile 1845 sonrasında belirlenen yeni sınırlar karşılaştırıldığında, masraflarda ortalama %45 oranında bir azalma sağlandığı tespit edilmiştir. Bu tespit, yürürlüğe konulan tedbirlerin yalnızca şekli bir sınırlamadan ibaret olmadığını, aynı zamanda anlamlı bir mali tasarruf hedefi taşıdığını göstermektedir. Belirlenen harcama sınıflandırması, Yenişehir Fener kazasında uygulanabilir ve bağlayıcı olarak kabul edilmiş ve resmî olarak tescil edilmiştir. Meclis kararlarının yalnızca bu kazayla sınırlı kalmayıp, diğer kazalar ve nahiyeler için de örnek teşkil edebileceği ve uygulanabilir nitelikte olduğu ifade edilmiştir²⁶.

Bu uygulama çerçevesinde, herhangi bir evlilik masrafı belirlenirken mahalle ve köy ihtiyar heyetlerine danışılması, masrafların da bireylerin ekonomik güçlerine uygun olarak tayin edilmesi zorunlu tutulmuştur. Bu sınıflandırmaya göre belirlenen miktarların dışına çıkılması yasaklanmış; belirlenen sınırların aşılması hâlinde, ilgili durumun nahiye veya kaza meclisine ihbar edilmesi gerektiği karara bağlanmıştır. Böyle bir ihbar sonrasında, meclis kararıyla kadı mahkemesi huzurunda cezai müeyyide uygulanması öngörülmüştür. Bu tedbirler, Tanzimat sonrası Osmanlı taşrasında aile kurumunu korumaya, aşırı harcamaları denetim altına almaya ve evlilikleri toplumsal bir yük olmaktan çıkarmaya yönelik idari ve hukuki reformların bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

4. Çirmen ve Silistre İmar Meclisi Raporlarında Evlilik ve Nikah

Çirmen ve Silistre İmar Meclisi memurlarının yaptıkları incelemeler neticesinde, Filibe²⁷ ve Tekfurdağı²⁸ kazalarında yapılan düğün ve nikâh merasimlerinde aşırıya kaçan harcamaların yaygın bir şekilde uygulandığı tespit edilmiştir. Bu israfların hem bireysel hem de toplumsal düzeyde ekonomik yük oluşturduğu değerlendirilmiş ve söz konusu durumu önlemeye yönelik bazı idari ve düzenleyici tedbirlerin alınması gerekli görülmüştür. Bu kapsamda, özellikle erkek tarafının yükümlülüklerini sınırlandırmak amacıyla, toplum altı farklı gelir grubuna ayrılmış; her bir sınıf için evlilik esnasında yapılacak harcamaların kapsamı ve sınırları belirlenmiştir. Söz konusu sınıflandırma uyarınca, hem mihr-i müeccel hem de mihr-i muaccel miktarları ile diğer evlilik masraflarına ilişkin ayrıntılı bilgiler, tablo 4’te sistematik biçimde yer almaktadır.

Tablo 4: Filibe ve Tekfurdağı kazalarında yapılması istenen düğün ve mihr masrafları

Filibe	1. sınıf (kuruş)	2. sınıf (kuruş)	3. sınıf (kuruş)	4. sınıf (kuruş)	5. sınıf (kuruş)	6. sınıf (kuruş)
Erkek tarafı masrafları	3.000	2.000	1.500	1.000	500	300
Müeccel bedeli	2.000	1.500	1.000	750	300	100
Muaccel bedeli	1.000	500	300	150	100	50
Tekfurdağı	1. sınıf	2. sınıf	3. sınıf	4. sınıf	5. sınıf	6. sınıf
Erkek tarafı masrafları	5.000	3.000	2.000	1.000	600	300
Müeccel bedeli	1.000	700	500	250	150	100

Filibe ve Tekfurdağı kazalarında düğün ve nikâh merasimlerinde gözlemlenen aşırı harcamaların sınırlandırılması amacıyla yürürlüğe konan düzenlemeler yalnızca erkek tarafının masraflarını sınıflandırmakla sınırlı kalmamış; aynı zamanda evlilik sürecinin diğer boyutlarına

²⁶ BOA, A. MKT. DES. 248/20, s. 4b.

²⁷ BOA, A. MKT. 58/04, 7. bend.

²⁸ Düğün masraflarının tasavvur edilen durumun gereği olarak bu şekilde tertip olunmuş olduğundan gösterilen şartların bundan böyle icra edilmesi yönünde ferman-ı âlî yazılması gerekecektir. (BOA, İ. MSM. 5/89).

da müdahale edilmesini gerekli kılmıştır. Dolayısıyla kız tarafından çeyiz olarak sunulan eşya tekliflerinin tümüyle reddedilmesi, evlilik harcamalarının yalnızca erkek tarafına yüklenmesini önleyerek iki taraf arasında adil bir yük dağılımının sağlanmasını hedeflemiştir.

Hem kız hem de erkek tarafının yapacakları tüm masrafların, köy ve mahalle muhtarları ile ihtiyar heyetlerinin görüşüne başvurularak, bireylerin maddi durumlarına uygun biçimde ve önceden belirlenmiş sınıflar çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu uygulama, belirlenen sınırların dışına çıkılarak israfa yol açılmasını engellemeyi amaçlamaktadır. Belirlenen sınırların ihlali ya da taraflardan birinin bu düzenlemelere rıza göstermemesi durumunda, söz konusu ihlalin ilgili kaza meclisine ihbar edilmesi ve tarafların şer'î mahkeme huzurunda cezai müeyyideye tâbi tutulmaları gerektiği hükme bağlanmıştır. Bu esasların hayata geçirilebilmesi ve uygulamada birlik sağlanabilmesi için, alınan kararların resmî yazılı metinler hâlinde düzenlenerek mahallî idareciler nezdinde uygulanması talep edilmiştir.

Bunların yanı sıra, yapılan incelemeler Filibe kazasında evlilik masraflarının Tekfurdağı kazasına kıyasla daha düşük olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle birinci ve ikinci sınıf gelir grubundaki bireyler arasında bu fark açık biçimde hissedilmektedir. Bu durum, Tekfurdağı kazasının Filibe'ye oranla daha yüksek bir sosyo-ekonomik yapıya sahip olduğunu ve halkın genel gelir düzeyinin görece daha yüksek olduğunu göstermektedir²⁹.

5. Elviye-i Selase (Yanya) İmar Meclisi Raporlarında Evlilik ve Nikah

Elviye-i Selase/Yanya İmar Meclisi memurlarının raporlarında Yanya kazasında hem Müslüman (ehl-i İslâm) hem de gayrimüslim (reaya) halkın evlilik merasimlerinde ciddi ekonomik yükler altına girdiği anlaşılmaktadır. Düğün için kendi aralarında oluşturdukları üç sınıftan birinci sınıf 50.000-60.000'den 100.000 kuruşa kadar, ikinci ve üçüncü sınıf ise 10.000 kuruştan 50.000 kuruşa kadar masraf yapmaktadır. Bunların dışında daha düşük gelirli olanlar ise durumuna göre 5.000-10.000 kuruştan 20.000-25.000 kuruşa kadar düğün masrafı yapmaktadır. Düğünlerde “görenek” adı altında süregelen bazı örfî uygulamalar ile lüks tüketim niteliğindeki çeyiz ve hediyeler, aileler üzerinde ağır bir maddi yük oluşturmuş; bu nedenle birçok kimse evlenebilmek için mal ve mülkünü satmak, hatta borçlanmak veya evini elden çıkarmak zorunda kalmıştır.

Bu olumsuz tablonun ortadan kaldırılması amacıyla, Yanya Kaza Meclisi tarafından bazı sınırlayıcı ve düzenleyici kararlar alınmıştır³⁰. Bu kararlar aşağıda tablo 5'te verilmiştir. Buna göre:

1. Evlilik masraflarının üç sosyal sınıfa göre sınırlandırılması öngörülmüş, özellikle çeyiz, yedilik ve mihr-i müeccel kalemleri bu sınıflara göre yeniden belirlenmiştir.
2. Çeyiz ve hediyelerde aşırıya kaçılmaması gerek aynî gerekse nakdî fazlalıkların engellenmesi yönünde kurallar getirilmiştir.
3. Belirlenen sınırlar dışında harcama yapılması veya tarafların bu kurallara rıza göstermemesi hâlinde, fazladan verilen meblağlar devlet eliyle alınarak yetim, fakir ve kimsesiz kızların evlendirilmesi amacıyla kullanılacaktır.
4. Kurallara aykırı hareket edenlerin ise şiddetli biçimde cezalandırılması kararlaştırılmıştır.

Başlangıçta belirlenen üç sınıflı tasnifin halk tarafından yeterince anlaşılmaması üzerine, evlilik masraflarına dair tutarlar tarafların da iştirakiyle yeniden belirlenmiş ve bu düzenlemelerin uygulanmasına dair taahhüt alınmıştır. Böylelikle neslin devamı, aile kurumunun korunması ve evlenmenin kolaylaştırılması amaçlanmıştır.

Tablo 3: Yanya'da bulunan toplumun yedilik, mihr-i müeccel ve çeyiz masrafları.

Grup	Sınıf	Yedilik (kuruş)	Mihr-i Müeccel (Kuruş)	Çeyiz (kuruş)
Arslanpaşa neslinden olanlar	1. Sınıf	13.000	7.000	45.000
	2. Sınıf	7.000	3.000	30.000

²⁹ BOA, A. MKT. 58/04.

³⁰ BOA, A. MKT. 30/10.

Arslanpaşa nesli dışındaki ahaliden	1. Sınıf	1.500	500	11.000
	2. Sınıf	700	300	6.000
	3. Sınıf	500	200	4.000

İmar Meclisi raporlarına göre Narda ve Koniçe kazalarında evlilik ve nikâh süreçlerine ilişkin yapılan gözlem ve tespitler, bu bölgelerdeki geleneksel uygulamaların hem dini hem de toplumsal istikrar açısından önemli sonuçlar doğurduğunu ortaya koymaktadır³¹.

Raporlarda Narda kazasında, evlilik merasimlerine ilişkin fahiş harcamalar, israf ve rüşvet gibi uygulamaların yaygın olmadığı bildirilmiştir. Bu durum, bölgenin örfi düzenlemeleri ile dini kuralları gözetken bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Ehl-i İslâm halkı tarafından "çeyiz" ve "yedilik" adı altında verilen eşyalar, beş farklı sosyal sınıfa göre düzenlenmiş; her sınıfın vereceği eşyalar miktar ve değer itibarıyla tanımlanmıştır. Buna karşılık, millet-i reaya ve Yahudi cemaati mensuplarının verecekleri çeyiz bedelleri de yine beş sınıf temelinde belirlenmiş olup, bu eşyaların ölçüsü hamal yükü (yük birimi) üzerinden tasnif edilmiştir. Böylece farklı dini ve toplumsal grupların ekonomik kapasiteleri doğrultusunda çeyiz düzenlemeleri yapılmış ve toplumsal denge gözetilmiştir.

Koniçe kazasında ise, evlilik süreçlerinde "çeyiz" adıyla verilen eşyalar ve diğer nikâh masrafları, geçmişten bu yana süregelen bir gelenek çerçevesinde uygulanmakta olup, bu uygulamalar ıslah edilerek sistematik bir düzene bağlanmıştır. Bu kapsamda, kazanın ileri gelenleri anlamında "*vücûh-ı belde*" olarak tanımlanan zümre ile geri kalan halk dört sosyal sınıfa ayrılarak her bir sınıfın evlilikle ilgili yükümlülükleri belirlenmiştir. Söz konusu sınıfların evlilik vesilesiyle sunacakları çeyiz ve yapacakları harcamalar, tablo 6’da detaylandırılmıştır.

Her iki kazada da bu yeni düzenlemelerin dışına çıkılmaması amacıyla, belirlenen sınırlara müdahale edilmemesi gerektiği vurgulanmış; bu esasların ihlâl edilmemesi için bir padişah fermanı (emr-i âlî) nezdinde resmî bir emir yazılarak, hukuki bir bağlayıcılığın sağlanması talep edilmiştir³².

Tablo 6: Narda ve Koniçe kazalarının çehiz masrafları

Narda kazasının ehl-i İslam ile gayr-ı Müslimin çehiz masrafları					
Ehl-i İslam	1. Sınıf (kuruş)	2. Sınıf (kuruş)	3. Sınıf (kuruş)	4. Sınıf (kuruş)	5. Sınıf (kuruş)
Hamal sayısı	8 hamal yük	7 hamal yük	5 hamal yük	3 hamal yük	1 hamal yük
Değeri	7.500	5.000	4.000	2.000	1.000
Reaya ve Yahudiler	6.000	4.000	2.500	1.000	500
Koniçe kazasının vücûh-ı belde olanlar ile diğer ahalinin çehiz masrafı					
Vücûh-ı belde	20.000	10.000	5.000	3.000	-
Diğer ahali	2.000	1.250	600	300	-

³¹ BOA, A. MKT. 104/69.

³² BOA, A. MKT. 104/69.

Sonuç

Tensîkât-ı Mülkiye reformları çerçevesine oluşturulan İmar Meclisleri kontrolünde Osmanlı taşra yönetimince gerçekleştirilen evlilik düzenlemeleri, ekonomik, sosyal ve hukuki dengeleri gözeten kapsamlı ve sistematik müdahaleler olarak öne çıkmaktadır. Niş, Prizren, Yakova, İpek, İslimiye, Yanbolu, Leskofça, Yenişehir Fener, Filibe, Tekfurdağı, Yanya, Narda ve Koniçe gibi farklı kazalarda uygulamaya konulan düzenlemeler, yerel gelenekler ve sosyo-ekonomik gerçeklikler dikkate alınarak evlilik harcamalarının kontrollü, ölçülü ve adil bir biçimde yapılmasını sağlamıştır.

İmar Meclisleri'nin çalışmaları sayesinde evlilik sürecinde görülen aşırı masraf ve israfın önüne geçmeyi, ailelerin ekonomik yükünü hafifletmeyi ve evlilik kurumunun sürdürülebilirliğini güvence altına almak amaçlanmıştır. Sosyal sınıflandırmalar temelinde getirilen mehir, yedilik, çeyiz ve diğer harcama kalemleri için belirlenen sınırlar hem ekonomik gerçeklerle hem de şer'î esaslarla uyumlu şekilde kurgulanmıştır. Böylece hem bireylerin maddi kapasitesi gözetilmiş hem de dini ve toplumsal hassasiyetler titizlikle korunmuştur.

İmar meclisleri memurları yerel yönetim birimleri olan başta kaza meclisleri olmak üzere muhtarlar ve ihtiyar heyetlerini de sürece aktif katılımını sağlamış böylece kararların alınması ve uygulanmasında halkla iş birliği sağlanarak toplumsal meşruiyet artırılmıştır. Kadı mahkemeleri ise ihlal durumlarında hukuki yaptırımlarla düzenlemelerin bağlayıcılığını perçinlemiş, aşırı harcama ve ekonomik istismarların önlenmesinde caydırıcı rol üstlenmiştir. Hatta bazı bölgelerde, devlet müdahalesiyle fazla harcamaların geri alınarak toplum yararına kullanılması gibi yenilikçi uygulamalar hayata geçirilmiştir.

Ekonomik yapı ve sosyal koşullardaki farklılıklar nedeniyle kazalar arasında harcama düzeylerinde değişiklikler gözlemlenmiş; bu da reformların yerel ihtiyaçlara göre esnek ve uyarlanabilir biçimde tasarlandığını göstermektedir. Özellikle Yenişehir Fener kazasında yapılan düzenlemelerle evlilik harcamalarında %45'e varan ciddi bir tasarruf sağlanması, düzenlemelerin maddi anlamda da etkili olduğunu ortaya koymuştur.

Sonuç olarak, Tanzimat Dönemi'nde İmar Meclisleri vasıtasıyla taşrada hayata geçirilen bu evlilik düzenlemeleri, Osmanlı'nın modernleşme sürecinde sosyal kurumların ekonomik ve hukuki açıdan yeniden yapılandırılması açısından önemli bir örfî-idarî ve şer'î reform hareketini temsil etmektedir. Bu uygulamalar, taşra halkının ekonomik refahını koruma, aile kurumunun devamını sağlama ve toplumsal barışı tesis etme çabalarının somut yansımaları olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, bu modeller, Osmanlı reformlarının yerel düzeyde nasıl işlediğine dair önemli birer tarihsel belge olma niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Başkanlığı (BOA);

Cevdet Dâhiliye (C.DH.)

İrâde Mesâil-i Mühimme (İ.MSM.)

Meclis-i Vâlâ Defterleri (MVL.d.)

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.)

Sadâret Defteri (A.d.)

Sadâret Divan Kalemi Evrakı (A.DVN.)

Sadâret Mektûbî Kalemi (A.MKT)

2. Araştırma Eserler

Bilirli, Tahir, *Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri (1845-1846)*, TTK, Ankara, 2019.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara, 2013.

Efe, Ayla, “İmar Meclisi Raporlarına Göre Niş Bölgesi”, *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu, Mayıs, 2005*, Eskişehir, s. 261-267.

Efe, Ayla, “İmar Meclisi Raporlarının Kaynak Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme: Tekfurdağı Örneği”, *Belleten*, S. 273, (2011), s. 471-503.

Ercoskun, Tülay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler”, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Ankara, 2010.

Ercoskun, Tülay, “İmar Meclislerinin Raporlarında Evlenme (1845-1847)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 2, (2011), s. 168-180.

Ercoskun, Tülay, “Tanzimat’ın İlk Yıllarında Evlilikle İlgili Düzenlemeler: Ankara Örneği (1844-1845)”, *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 25-26 Ekim 2011*, C. 1, Ankara, 2012, s. 403-416.

İnalcık, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanmasına Sosyal Tepkiler”, *Tanzimat*, (ed.:Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2012, s. 169-196.

Küçük, Cevdet. “Abdülmecid”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. 1, İstanbul, 1988, s. 259-263.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri”, *OTAM*, S. 3, (1992), s. 323-332.

Ünver, Metin, “Tanzimat Taşrasının İstanbul Buluşması: İmar Meclislerinin Kurulması Süreci”, *Eski Çağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, (ed.: Feridun Emecen), Kitabevi Yay., İstanbul, 2009, s. 119-160.

Extended Abstract

On 18 January 1845, Sultan Abdülmecid stated at the opening of the Meclis-i Vâlâ that the reforms had not been sufficiently implemented, emphasizing the need for state development, improvements in public works, and an increase in public welfare. Under the leadership of Mustafa Reşit Pasha, new administrative arrangements known as *tensikât-ı mülkiye* were prepared. To ensure that reforms progressed effectively, the first step was to determine the empire's social and economic structure. For this purpose, population and property surveys were conducted throughout the empire, and provincial notables were summoned to Istanbul to provide information on local conditions. The data collected offered valuable insight into both demographic patterns and economic capacity. In the second stage of the reform process, ten temporary Development Councils (*İmar Meclisleri*) were established in Anatolia and Rumelia to oversee the implementation of Tanzimat principles in the provinces. Composed of military, scholarly, and administrative representatives, these councils examined the administrative structure and socio-economic conditions in their assigned regions and submitted detailed reports to the central government, fulfilling both advisory and supervisory roles.

The instruction dated 13 February 1845 assigned these councils the tasks of investigating matters such as population, agriculture, trade, mining, livestock, education, public works, and family structure. They were also given confidential directives to monitor whether provincial administrators were unlawfully collecting money from the populace, thereby strengthening central control. Based on the reports submitted in Istanbul, the council members received additional instructions, expanding the scope and detail of the investigations. These developments reflect how Tanzimat reforms were implemented with attention to local conditions. The councils' reports noted that rising marriage expenses and certain traditional practices created difficulties for families, prompting proposals to restrict excessive spending.

Investigations across various districts revealed significant regional differences in wedding and marriage expenses but also a general post-Tanzimat trend toward limiting costs. In the Niş region, expenses were moderate and did not significantly hinder marriages; however, increases in *mihir-i müeccel* (deferred dower) led to new restrictions, and birth-gift customs were abolished. In Prizren, although the bride's side bore minimal expenses, excessive spending by the groom's side prompted the population to be divided into four economic classes, each with a fixed expenditure limit. Similarly, in Yakova and İpek, high wedding costs had become a major issue, leading to a requirement that violations be reported to the district council.

In İslimiye and Yanbolu, both Muslim and non-Muslim communities displayed a tendency toward excessive spending. As a result, dowers and wedding expenses were standardized according to economic class and officially recorded in the court registers. In Üsküp and Kumanova, expenses were generally proportional to economic conditions and did not impose excessive burdens; however, Üsküp showed a wider cost range, while Kumanova was more balanced. In Priştine, Delcezin, and Novaberde, although wasteful spending was not widespread, the population was divided into four classes and spending limits were legally enforced.

In Yenişehir Fener, reforms introduced after 1845 reduced marriage costs by about 45 percent. Expenditure limits were determined with the help of local elders and were formally registered. This model was recommended for use in other districts as well.

The investigations of the Çirmen and Silistre Public Works Councils in Filibe and Tekfurdağı highlighted widespread extravagance in both districts. Society was divided into six income groups to reset appropriate spending limits. To prevent the financial burden from falling solely on the groom's family, proposals for bridal trousseaus from the bride's side were to be rejected. Filibe's expenses were lower than those of Tekfurdağı, a difference attributed to the latter's stronger socio-economic standing.

In the Elviye-i Selase/Yanya region, both Muslim and non-Muslim families spent excessively on weddings, sometimes selling property to cover costs. Consequently, expenses were restricted by dividing families into three economic classes, with regulations introduced for dowers and trousseaus. Violators faced severe penalties. In Narda, where wastefulness and bribery were

less common, trousseaus and gifts were organized into five classes for both Muslims and non-Muslims. In Koniçe, traditional marriage practices were restructured into four categories, and the enforcement of these rules through an imperial decree was requested.

Overall, this picture illustrates a comprehensive administrative and legal effort during the Tanzimat era to reduce the economic burden of marriage ceremonies, maintain social balance, and prevent wasteful spending across the Ottoman provinces.

MERS-EL-KÉBİR BASKINI'NIN COĞRAFI VE JEOPOLİTİK ANALİZİ

A GEOPOLITICAL AND GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE MERS-EL-KÉBİR RAID

Murat ÇINAR*

Öz

Bu çalışma, 3 Temmuz 1940 tarihinde gerçekleşen Mers-el-Kébir Baskını'nı coğrafi, jeopolitik ve tarihsel perspektiflerden analiz etmektedir. Araştırma, Akdeniz'in mekânsal kısıtları ve coğrafi zorunluluklarının stratejik karar alma süreçlerindeki rolünü analiz etmektedir. Mahan'ın Deniz Gücü Teorisi, Mackinder'in Kara Hâkimiyet Teorisi ve Spykman'ın Kenar Kuşak (Rimland) Teorisi çerçevesinde, baskının yalnızca askeri bir olay değil, coğrafyanın stratejik kararları biçimlendirdiği bir tarihsel dönüm noktası olduğu ileri sürülmektedir. Çalışma, tarihsel coğrafya analizi, nitel içerik analizi ve vaka incelemesi yöntemlerini bütünleştirerek, Mers-el-Kébir'in hem doğal hem de stratejik yapısının savaşın seyrine etkilerini değerlendirmektedir. Sonuç olarak, Mers-el-Kébir Baskını, insan iradesi ile coğrafi zorunlulukların kesiştiği bir olay olarak ele alınmakta; coğrafyanın uluslararası ilişkilerdeki belirleyici gücünü görünür kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mers-el-Kébir Baskını, Mekân-Strateji Etkileşimi, Jeopolitik, Akdeniz, Deniz Gücü, Tarihsel Coğrafya.

Abstract

This study analyzes the Attack on Mers-el-Kébir, which took place on July 3, 1940, from geographical, geopolitical, and historical perspectives. The research examines the role of the Mediterranean's spatial constraints and geographical imperatives in strategic decision-making processes. Within the frameworks of Mahan's Sea Power Theory, Mackinder's Heartland Theory, and Spykman's Rimland Theory, it is argued that the attack was not merely a military event, but a historical turning point shaped by geography's influence on strategic decisions. By integrating historical geography analysis, qualitative content analysis, and case study methods, the study evaluates how both the natural and strategic characteristics of Mers-el-Kébir affected the course of the war. Ultimately, the Attack on Mers-el-Kébir is approached as an event at the intersection of human agency and geographical determinism, highlighting the decisive power of geography in international relations.

Key Words: Mers-el-Kébir Attack, Spatial Constraints, Geopolitics, Mediterranean, Sea Power, Historical Geography.

1. Giriş

Akdeniz Havzası, tarih boyunca üç kıtanın kesişiminde yer alması nedeniyle, dünya siyasetinin en dinamik jeopolitik alanlarından biri olmuştur. Avrupa, Afrika ve Asya arasındaki ticaret, kültür ve güç etkileşimlerinin merkezinde bulunan bu bölge, Antik Çağ'dan itibaren kara ve deniz güçleri arasındaki stratejik rekabetin odağında yer almıştır (Roucek, 1953). Bu tarihsel süreklilik, Akdeniz'i yalnızca bir deniz alanı değil, aynı zamanda medeniyetler arası bir mücadele coğrafyası hâline getirmiştir.

Bu makale 10.11.2025 tarihinde dergimize gönderilmiş; 13.11.2025 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 10.12.2025 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atıf şekli; Murat Çınar, "Mers-El-Kébir Baskını'nın Coğrafi ve Jeopolitik Analizi", *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 4, (Aralık 2025), s. 53-80.

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Coğrafya Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: muratcinar@karabuk.edu.tr, Orcid: 0000-0002-7436-2114.

Coğrafi olarak dar boğazlar, iç denizler ve kıyı boyunca uzanan liman sistemleri, Akdeniz'in jeopolitik karakterini belirleyen başlıca unsurlardır. Bu yapı, tarih boyunca bölgenin “doğal bir güç laboratuvarı” gibi işlev görmesine yol açmıştır. Mahan'ın (1890) “*Sea Power Theory*”sinde ifade ettiği üzere, deniz hâkimiyeti uluslararası gücün en temel belirleyicilerinden biridir. Akdeniz, bu teorinin en canlı uygulama alanlarından birini oluşturmuş; İngiltere, Fransa ve İtalya gibi denizci devletler açısından küresel denge politikalarının vazgeçilmez sahnesi olmuştur.

Bu çerçevede Mers-el-Kébir Limanı, Akdeniz'in batısında Cebelitarık Boğazı'na yakın konumuyla, hem Atlantik'e açılan stratejik bir kapı hem de Fransa'nın Kuzey Afrika'daki deniz üssü sisteminin merkezi olmuştur (Cantoni, 2016). Körfezin doğal korunaklı yapısı ve hidrografik özellikleri, uzun yıllar boyunca askeri ve ticari amaçlarla kullanılmasını sağlamıştır. Ancak aynı coğrafi özellikler, 3 Temmuz 1940'taki Mers-el-Kébir Baskını sırasında bu avantajı dezavantaja dönüştürmüş; Fransız filosu limanın kapalı yapısı içinde manevra kabiliyetini yitirmiştir (Ridolfi, 1997). Bu durum, coğrafyanın askeri stratejiler üzerindeki belirleyici etkisini gösteren çarpıcı bir örnek oluşturmıştır.

Mers-el-Kébir olayı, coğrafyanın askeri karar alma süreçlerini sınırlandırdığı ve yönlendirdiği tarihsel vakalardan biridir. Mackinder'in (1904) “*Heartland*” yaklaşımı ile Spykman'ın (1942) “*Rimland*” teorileri, kara ve deniz güçleri arasındaki jeopolitik dengeyi açıklarken, Akdeniz'i stratejik bir ara kuşak olarak tanımlamaktadır. Bu çerçevede Mers-el-Kébir, kara gücü ile deniz gücü arasındaki tarihsel rekabetin mikro düzeyde bir izdüşümü olarak değerlendirilebilir. Olayın yaşandığı dönem, yalnızca II. Dünya Savaşı'ndaki bir taktik müdahale değil, aynı zamanda jeostratejik zorunlulukların ve coğrafyanın sınırlayıcı etkisinin kesiştiği bir anı temsil etmektedir (Hance, 2019).

Bu çalışmanın amacı, Mers-el-Kébir Baskını'nı tarihsel, coğrafi ve jeopolitik boyutlarıyla ele alarak, coğrafi faktörlerin stratejik karar alma süreçlerindeki belirleyici rolünü analiz etmektir. Araştırma, nitel bir yaklaşımla, tarihsel coğrafya analizi, vaka incelemesi ve nitel içerik analizini birleştirmektedir. Bu doğrultuda, Akdeniz'in fiziksel özelliklerinin, savaş döneminde insan iradesiyle doğa arasındaki ilişkiyi nasıl şekillendirdiği irdelenmektedir.

Çalışmanın özgünlüğü, Mers-el-Kébir örneğini mekânsal kısıtlar ve coğrafi zorunluluklar çerçevesinde yeniden yorumlamasında yatmaktadır. Bu yaklaşım, coğrafyanın pasif bir sahne olmaktan öte, stratejik karar alma süreçlerini sınırlandıran ve yönlendiren bir çerçeve sunduğunu ortaya koymaktadır. Akdeniz'in tarihsel jeopolitiği içinde Mers-el-Kébir, yalnızca bir liman değil, mekânsal koşulların askeri ve politik stratejiyle kesiştiği kritik bir kavşak noktasıdır.

1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın temel amacı, Mers-el-Kébir Baskını'nı tarihsel coğrafya perspektifinden inceleyerek, coğrafi faktörlerin stratejik karar alma süreçleri üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Çalışma, 3 Temmuz 1940'ta gerçekleşen baskını yalnızca askeri bir operasyon olarak değil, aynı zamanda coğrafyanın belirleyiciliğini yansıtan bir jeopolitik olgu olarak ele almaktadır. Bu yönüyle araştırma, klasik tarih anlatılarının ötesine geçerek, mekânın savaşın seyrine nasıl yön verdiğini göstermeyi hedeflemektedir.

Araştırmanın özgünlüğü, Mers-el-Kébir örneğini mekân-strateji etkileşimi çerçevesinde ele alması ve olayı mekânsal etkenlerin stratejik zorunluluklarla kesiştiği bir doğrultuda analiz etmesinden kaynaklanmaktadır. Mahan'ın (1890) “*Deniz Gücü Teorisi*” ile Mackinder'in (1904) “*Kara Hâkimiyet Teorisi*”nden hareketle, çalışma Akdeniz'in tarih boyunca deniz-kara güç dengesinin merkezinde yer aldığını göstermektedir. Mers-el-Kébir Baskını, Akdeniz'de deniz gücünün coğrafi koşullarla nasıl sınırlandığını ortaya koyan önemli bir örnek teşkil etmektedir (Roucek, 1953; Spykman, 1942).

Bu çalışma, Mers-el-Kébir Baskını'nı coğrafi ve jeopolitik bir perspektifle ele alarak, mekânın stratejik karar alma süreçleri üzerindeki şekillendirici ve sınırlayıcı rolünü analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda araştırma, aşağıdaki temel sorulara yanıt aramaktadır:

1. **Mers-el-Kébir Limanı'nın fiziki coğrafi özellikleri (liman morfolojisi, körfez yapısı ve deniz derinliği), 3 Temmuz 1940 tarihli baskında Fransız filosunun manevra kapasitesini ve savunma imkânlarını nasıl etkilemiştir?**

2. **İngiltere'nin Operation Catapult kapsamında Mers-el-Kébir'e yönelik müdahale kararı, Akdeniz'in batı kesimindeki jeopolitik dengeler ve deniz hâkimiyeti zorunluluğu çerçevesinde nasıl açıklanabilir?**
3. **Mers-el-Kébir Baskını, Mahan'ın deniz gücü yaklaşımı, Mackinder'in kara hâkimiyeti paradigması ve Spykman'ın rimland kuramı değerlendirildiğinde, coğrafya-strateji ilişkisine dair hangi kuramsal çıkarımları mümkün kılmaktadır?**

Çalışmanın önemi, coğrafyanın askeri ve politik stratejiler üzerindeki sınırlayıcı ve yönlendirici rolünü disiplinler arası bir yaklaşımla açıklama çabasıdır. Tarihsel olayların yalnızca politik iradeler veya diplomatik kararlarla değil, aynı zamanda doğal çevrenin bulunduğu ve sınırlandırdığı mekânsal koşullar içinde şekillendiği vurgulanmaktadır. Bu yönüyle çalışma, jeopolitik analiz ile mekânsal analiz yaklaşımları arasındaki ilişkiyi yeniden değerlendirerek, tarihsel coğrafya alanına özgün bir katkı sunmaktadır.

Ayrıca araştırma, Türkiye'de genellikle siyasi tarih ya da askeri strateji ekseninde ele alınan jeopolitik olayların, fiziksel coğrafya ve mekânsal analiz yöntemleriyle bütünleştirilmesine yönelik metodolojik bir model önermektedir. Bu yaklaşım, hem Türkiye akademisinde coğrafya temelli jeopolitik çalışmaların gelişimine katkı sağlayacak hem de Akdeniz'in günümüzdeki stratejik konumunun tarihsel sürekliliğini anlamaya yardımcı olacaktır (Hance, 2019; Cantoni, 2016).

Sonuç olarak, bu çalışma, Mers-el-Kébir Baskını'nı tarihsel bir olaydan öte, insan iradesi ile coğrafi zorunlulukların etkileşim alanı olarak değerlendirmekte; böylece coğrafyanın uluslararası ilişkilerdeki belirleyici rolünü görünür kılmayı amaçlamaktadır.

1.2. Literatür Taraması ve Araştırma Boşluğu

Mers-el-Kébir Baskını ve genel olarak Akdeniz jeopolitiği üzerine yapılan akademik çalışmaların büyük bir bölümü, Batı merkezli jeopolitik kuramlar ve deniz gücü analizleri ekseninde gelişmiştir. Klasik jeopolitik teorisyenler arasında yer alan Mahan (1890), Mackinder (1904) ve Spykman (1942), deniz-kara gücü dengesini küresel güç mücadelesinin belirleyici faktörü olarak ele almışlardır. Mahan, deniz yollarının kontrolünü ulusal gücün temel dayanağı olarak görürken; Mackinder kara hâkimiyetinin, Spykman ise kenar kuşak (rimland) bölgelerinin stratejik önemini vurgulamıştır. Bu üç kuramın kesişiminde, Akdeniz jeopolitik bir geçiş alanı olarak tanımlanmıştır (Roucek, 1953).

Modern literatürde ise Ridolfi (1997), Hance (2019) ve Germond (2015), Akdeniz'in Soğuk Savaş sonrası dönemde de deniz gücü rekabetinin sürekliliğini koruyan bir jeostratejik alan olduğunu belirtmektedir. Özellikle Hance (2019), Mers-el-Kébir ve Cebelitarık hattının, İngiltere'nin Atlantik güvenlik zinciri açısından tarihsel bir denge noktası oluşturduğunu vurgular. Cantoni (2016) ise, Fransa'nın Mers-el-Kébir'de yaşadığı stratejik kırılmanın, Cezayir Savaşı sonrasında bile ülkenin deniz güvenliği doktrininde derin izler bıraktığını ileri sürmektedir.

Bununla birlikte, Türkiye'de konuyla ilgili literatür son derece sınırlıdır. Ulusal akademik yayınlarda Mers-el-Kébir Baskını'na doğrudan odaklanan çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Türkiye'deki jeopolitik araştırmalar genellikle Doğu Akdeniz enerji politikaları, Mavi Vatan doktrini veya güncel deniz yetki alanı tartışmaları çerçevesinde yoğunlaşmakta; tarihsel olayların mekânsal analizine ve mekân-strateji ilişkisine yeterince yer verilmemektedir. Bu eksiklik, yalnızca araştırma ilgisinin zayıflığından değil, aynı zamanda disiplinler arası metodolojik bütünleşmenin sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu çerçevede mevcut literatürün büyük ölçüde Batı kaynaklı olması, Akdeniz'in Türkiye perspektifinden yeniden yorumlanması ihtiyacını doğurmaktadır. Türkiye literatüründe jeopolitik analizler çoğunlukla güncel güvenlik politikaları etrafında şekillendiğinden, Mers-el-Kébir gibi tarihsel olayların coğrafi ve mekânsal analizine sistematik biçimde yaklaşılmamıştır. Bu durum, 'Batı merkezli literatür baskınlığı' olarak nitelendirilebilecek bir yapısal dengesizlik yaratmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, söz konusu boşluğu doldurmak ve Mers-el-Kébir olayını coğrafya temelli bir tarihsel analiz modeli içinde yeniden değerlendirmektir. Bu yaklaşım, Akdeniz

jeopolitiğine Türkiye'nin coğrafi ve stratejik perspektifinden bakmayı ve literatürün tek yönlü yapısını dengelemeyi hedeflemektedir. Ayrıca çalışma, ulusal literatüre mekânsal analiz, mekân-strateji etkileşimi ve tarihsel jeopolitik yaklaşımlar açısından özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1.3. Araştırma Yöntemi

Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımı temelinde tasarlanmış olup; tarihsel coğrafya analizi, vaka incelemesi ve nitel içerik analizi yöntemlerini bir arada kullanan bütüncül bir metodolojik çerçeveye dayanmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Mers-el-Kébir Baskını'nı yalnızca askerî ve diplomatik bir olay olarak değil, coğrafi koşulların stratejik karar alma süreçlerini nasıl sınırladığı ve yönlendirdiğini ortaya koyan tarihsel bir vaka olarak analiz etmektir.

1.3.1. Araştırma Yaklaşımı

Bu çalışma, yorumlayıcı paradigma içinde konumlanan nitel bir araştırmadır. Amaç, tarihsel olayların arka planında yer alan mekânsal ilişkileri anlamlandırmak ve coğrafi koşulların stratejik karar süreçleri üzerindeki etkisini açıklamaktır. Bu doğrultuda tarihsel veriler, dönemin fiziksel çevre koşullarıyla ilişkilendirilerek mekânsal eksen içinde yeniden değerlendirilmiştir. Çalışma, olayın politik ve askerî yönlerini dışlamadan, coğrafi faktörlerin karar alma süreçlerini sınırlayan ve yönlendiren rolüne odaklanmaktadır.

1.3.2. Veri Kaynakları ve Toplama Süreci

Araştırmada hem **birincil** hem de **ikincil** veri kaynaklarından yararlanılmıştır:

Araştırmada kullanılan veriler, niteliklerine göre birincil ve ikincil kaynaklar olmak üzere iki ana grupta değerlendirilmiştir.

Birincil Nitelikli ve Görsel Kaynaklar: Çalışmanın mekânsal analiz boyutunu desteklemek amacıyla, 1940 yılına ait tarihî haritalar, Mers-el-Kébir Körfezi'nin döneme özgü fiziki yapısını gösteren topografik ve hidrografik veriler, ayrıca dönemin karar vericilerinin (örneğin Winston Churchill) olaya ilişkin birinci elden tanıklıklarını içeren yayımlanmış eserler ve diplomatik belge derlemeleri kullanılmıştır.

İkincil Veri Kaynakları: Olayın askerî ve politik arka planını analiz etmek amacıyla, Mahan (1890), Mackinder (1904) ve Spykman (1942) gibi klasik jeopolitik kuramcılarının çalışmaları ile Ridolfi (1997), Cantoni (2016) ve Hance (2019) gibi modern literatürde yer alan akademik araştırmalardan yararlanılmıştır.

Veri toplama süreci, doküman analizi yöntemiyle yürütülmüş; elde edilen metinler, haritalar ve görsel materyaller nitel içerik analizi yoluyla tematik olarak sınıflandırılmıştır. Araştırmada kullanılan görseller, tarihsel olayın mekânsal boyutunu desteklemek üzere dijital arşiv ve görsel belgeleme kaynaklarından temsili olarak derlenmiştir.

1.3.3. Analiz Süreci ve Yöntemsel Aşamalar

Analiz süreci üç aşamada gerçekleştirilmiştir:

1. **Tarihsel Yeniden İnşa:** Baskının gerçekleştiği dönemin politik, coğrafi ve askeri koşulları belgeler üzerinden yeniden yapılandırılmıştır.
2. **Mekânsal Analiz:** Mers-el-Kébir Körfezi'nin topografik yapısı, rüzgâr yönleri, deniz derinliği (batimetrik veriler) ve liman morfolojisi analiz edilmiştir.
3. **Kuramsal Yorumlama:** Bulgular, Mahan'ın "*deniz gücü*", Mackinder'in "*kara hâkimiyeti*" ve Spykman'ın "*rimland*" kavramları çerçevesinde yeniden yorumlanmıştır.

Bu aşamalar, tarihsel olayların yalnızca kronolojik değil, **mekânsal nedensellik ilişkileri** içinde anlaşılmasını sağlamıştır.

1.3.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma, tarihsel verilerin eksikliği ve mekânsal veri çözünürlük farklılıkları nedeniyle bazı sınırlılıklar içermektedir. 1940 yılına ait jeomorfolojik veriler günümüz standartlarına göre sınırlı

olduğu için, bazı mekânsal değerlendirmeler ikincil kaynaklardan elde edilen dolaylı verilere dayanmaktadır. Bununla birlikte, dijital harita analizleri ve çoklu kaynak karşılaştırmalarıyla bu sınırlılıklar büyük ölçüde giderilmiştir.

1.3.5. Yöntemsel Katkı

Çalışma, tarihsel olayların yorumlanmasında coğrafi mekânın dinamik bir etken olarak konumlandırıldığı bir tarihsel-coğrafi analiz modeli sunmaktadır. Bu yaklaşım, tarih ve coğrafya disiplinleri arasındaki kuramsal sınırları aşarak, olayların mekânsal kısıtlar ve coğrafi zorunluluklar çerçevesinde bütüncül biçimde yorumlanmasına imkân tanımaktadır. Bu yönüyle çalışma, tarihsel coğrafya, uluslararası ilişkiler ve jeopolitik analiz literatürüne metodolojik düzeyde özgün bir katkı sunmaktadır.

2. Coğrafi ve Jeopolitik Çerçeve

2.1. Akdeniz Havzası'nın Jeopolitik Önemi

Akdeniz Havzası, tarih boyunca kıtalar arası güç mücadelesinin ve ticaretin merkezinde yer almıştır. Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının kesiştiği bu yarı kapalı deniz sistemi hem kara hem de deniz stratejilerinin kesişim noktası olması nedeniyle jeopolitik açıdan eşsiz bir öneme sahiptir (Roucek, 1953). Akdeniz'in bu özelliği, Antik Çağ'dan modern döneme kadar değişmeden sürmüştür; imparatorlukların genişleme politikaları, deniz gücü rekabeti ve enerji akış hatlarının kontrolü bu bölge üzerinden şekillenmiştir.

Akdeniz'in jeopolitik değerini belirleyen en temel unsurlardan biri, coğrafi konumunun stratejik geçiş yolları üzerindeki hâkimiyetidir. Batıda Cebelitarık Boğazı ile Atlantik Okyanusu'na, doğuda Süveyş Kanalı üzerinden Kızıldeniz'e açılması, Akdeniz'i küresel ticaretin ve deniz güvenliğinin omurgası hâline getirmiştir. Bu iki geçit, tarih boyunca yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda askeri anlamda da deniz yollarının kontrolü açısından kritik öneme sahip olmuştur (Mahan, 1890).

Mahan'a göre deniz gücü, uluslararası rekabetin belirleyici unsurudur ve bu gücün etkinliği büyük ölçüde stratejik deniz geçitlerinin denetimine bağlıdır. Akdeniz; Mahan'ın "*Sea Power Theory*"sinin en somut coğrafi karşılıklarından birini temsil etmektedir. İngiltere'nin Cebelitarık, Malta ve Kıbrıs üzerindeki kontrolü, Fransa'nın Kuzey Afrika'daki üs ağı ve İtalya'nın Adriyatik'teki deniz üstünlüğü, deniz gücünün coğrafyayla bütünleştiği klasik örnekler olarak değerlendirilebilir (Hance, 2019).

Mackinder'in (1904) kara hâkimiyet kuramı ve Spykman'ın (1942) "*rimland*" yaklaşımı, Akdeniz'i Heartland çevresindeki dengeleyici kuşak içinde konumlandırmıştır. Spykman'a göre Akdeniz, Avrasya'nın kara güçleri ile deniz güçleri arasındaki sürekli rekabetin "*denge alanı*"dır. Bu açıdan bakıldığında, bölge yalnızca askeri değil, jeopolitik bir tampon bölge niteliği taşır. Bu teori, özellikle Soğuk Savaş döneminde NATO'nun güney kanadının güçlendirilmesinde ve Akdeniz'in bir güvenlik hattı olarak tanımlanmasında somut karşılık bulmuştur.

Modern dönemde Akdeniz'in stratejik önemi, enerji hatları, göç rotaları ve deniz yetki alanı anlaşmazlıkları çerçevesinde yeniden şekillenmiştir. Doğu Akdeniz'de keşfedilen doğal gaz rezervleri, bölgeyi yalnızca ekonomik değil, jeoenerjik bir rekabet alanına dönüştürmüştür. Bu rekabet, Yunanistan, Türkiye, Mısır, İsrail ve İtalya gibi ülkeler arasında deniz sınırlarının yeniden çizilmesi yönünde diplomatik ve askeri gerilimleri beraberinde getirmiştir (Germond, 2015).

Akdeniz Havzası aynı zamanda enerji taşımacılığı ve küresel ticaret rotalarının güvenliği açısından da büyük önem taşımaktadır. Avrupa'nın enerji arzının önemli bir kısmı Cezayir ve Libya'dan sağlanmakta; bu hatlar İspanya, Fransa ve İtalya üzerinden Avrupa pazarına ulaşmaktadır. Dolayısıyla Akdeniz, yalnızca tarihsel bir geçiş sahası değil, aynı zamanda modern enerji jeopolitiğinin merkezidir. Bu durum, bölgeyi hem bölgesel güçler hem de küresel aktörler için vazgeçilmez kılmaktadır (Cantoni, 2016; Del Sarto, 2020).

Sonuç olarak, Akdeniz Havzası'nın jeopolitik önemi, yalnızca coğrafi konumundan değil, aynı zamanda tarih boyunca güç, ticaret ve enerji akışlarının kesiştiği bir stratejik sistem olmasından kaynaklanmaktadır. Mers-el-Kébir'in bu sistem içerisindeki konumu ise, Akdeniz'in batı yakasında yer alan doğal bir deniz üssü olarak, hem tarihsel hem de stratejik anlamda bu önemin somut bir uzantısıdır.

2.2. Mers-el-Kébir Limanı'nın Fiziki ve Coğrafi Özellikleri

Mers-el-Kébir Limanı, Cezayir'in kuzeybatısında, Oran kentinin yaklaşık 7 kilometre batısında, Akdeniz'in batı kıyı kuşağı üzerinde yer almaktadır. Liman, coğrafi koordinatları itibarıyla 35°43'K ve 0°41'B arasında konumlanmış olup, Akdeniz ile Atlantik Okyanusu arasındaki jeostratejik geçiş kuşağı içinde yer alır. Bu konum, Mers-el-Kébir'i tarih boyunca hem ticari hem de askeri lojistik açısından kritik bir düğüm noktası hâline getirmiştir (Cantoni, 2016).

2.2.1. Jeostratejik Konum ve Harita Analizi

Mers-el-Kébir'in fiziki yapısı kadar jeostratejik konumu da tarihsel önem taşır. Liman, Cebelitarık Boğazı'na 200 deniz mili, Balear Adaları'na 220 deniz mili, Toulon'a ise yaklaşık 500 deniz mili mesafededir. Bu mesafe değerleri, Mers-el-Kébir'i Fransa'nın Akdeniz'deki askeri operasyonları açısından ideal bir ileri üs konumuna getirmiştir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Fransız donanması tarafından sistematik olarak tahkim edilen liman, 1930'larda beton iskeleler, denizaltı barınakları ve mühimmat depolarıyla modernize edilmiştir (Cantoni, 2016; Hance, 2019).

Harita 1. Mers-el-Kébir Limanı'nın Akdeniz ve Avrupa jeopolitiği içindeki konumu (Saygılı, 2025)

Harita 1'de görüldüğü üzere Mers-el-Kébir Limanı, Akdeniz havzasının batı ucunda, Avrupa ile Afrika kıtalarını birbirine bağlayan denizsel geçiş alanına yakın bir konumda yer almaktadır. Bu jeostratejik konum, limanı hem Kuzey Atlantik-Akdeniz deniz ticaret yolları hem de Kuzey Afrika-Avrupa hattındaki askeri ve lojistik sevkیاتlar açısından kritik bir düğüm noktasına dönüştürmektedir. Limanın Cebelitarık Boğazı'na görece yakınlığı, Akdeniz ile Atlantik arasındaki geçişi kontrol etme potansiyeli nedeniyle İngiltere açısından doğrudan bir güvenlik hassasiyeti oluşturmuş; Fransa açısından ise Akdeniz'de deniz egemenliğini ve bölgesel askeri varlığını sürdürme zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Mers-el-Kébir, yalnızca yerel bir askeri liman değil, Akdeniz-Atlantik geçiş hattında deniz gücü dengelerini etkileyebilecek ölçekte bir stratejik eşik mekân niteliği kazanmıştır. Harita, Mers-el-Kébir Limanı'nın 1940'taki

baskın sırasında büyük güçlerin deniz üstünlüğü mücadelesinde neden stratejik bir odak noktası hâline geldiğini jeopolitik olarak açıklayan bir mekânsal zemin sağlamaktadır.

2.2.2. Jeomorfolojik ve Topografik Yapı

Oran kıyısı, Atlas Dağları'nın batı uzantılarına dayanan dalgalı bir topografya sergiler. Kıyı çizgisi boyunca kalker ve marn tabakalarından oluşan kıyı sırtları görülür. Bu sırtlar, denize paralel biçimde uzanarak Mers-el-Kébir Körfezi'ne doğal bir korunak sağlamaktadır. Körfez, kuzeyden açık denizle bağlantılı dar bir ağızla başlar ve güneyde yaklaşık 2,5 kilometre genişliğinde bir iç limana dönüşür. Bu jeomorfolojik yapı, tarih boyunca fırtına, rüzgâr ve dış saldırılara karşı doğal savunma avantajı yaratmıştır (Roucek, 1953).

Limanın doğu kıyıları daha dik bir eğime sahipken, batı kıyısı daha yumuşak ve alüvyal bir yapıya sahiptir. Kıyı boyunca yer yer yükselen klifler (deniz yamaçları), limanı çevreleyen yüksek plato sahasıyla birleşir. Bu durum, limanın kara bağlantılarını kısıtlamış; savunma açısından avantaj, ulaşım açısından ise mekânsal izolasyon doğurmuştur (Ridolfi, 1997).

2.2.3. Hidrografik Özellikler

Mers-el-Kébir Körfezi'nin hidrografik yapısı, dar girişli ve derin tabanlı bir batimetrik çukurluk karakterindedir. Liman derinliği yer yer 20 ila 30 metreyi bulmakta; bu da büyük tonajlı savaş gemilerinin kolaylıkla demirlemesine olanak tanımaktadır. Körfez içinde akıntı hızı düşüktür, bu da limanın doğal bir sığınak niteliği kazanmasına yol açmıştır. Ancak bu düşük akıntı, özellikle savaş dönemlerinde sis, duman ve gaz birikimi gibi faktörleri yoğunlaştırarak liman içi görüşü sınırlamıştır.

Ayrıca, bölgedeki hâkim rüzgâr yönü kuzeybatı (mistral tipi) olduğundan, dalga yönü ve kıyı aşındırması genellikle körfezin ağzında yoğunlaşır. Bu durum, iç limanın dalga enerjisinden büyük ölçüde korunmasını sağlar. Dolayısıyla liman, meteorolojik olarak düşük riskli bir deniz barınağı özelliği göstermektedir (Hance, 2019).

Mers-el-Kébir Limanı'nın fiziksel coğrafyası, doğal savunma koşulları ile stratejik erişilebilirlik arasında hassas bir denge kurmaktadır. Körfezin derin ve korunaklı yapısı deniz gücü açısından önemli avantajlar sağlarken, kara bağlantılarının kısıtlılığı limanın mekânsal açıdan sınırlayıcı bir kapan hâline gelmesine yol açmıştır. Mers-el-Kébir örneği, coğrafyanın savaş stratejileri üzerinde sınırlayıcı ve yönlendirici bir çerçeve sunduğunu anlamak açısından dikkat çekici bir vaka oluşturmaktadır.

2.3. Mers-el-Kébir'in Tarihsel Stratejik Konumu

Mers-el-Kébir Limanı'nın tarihsel gelişimi, Akdeniz'in batı kesimindeki güç dengelerinin evrimiyle paralel bir seyir izlemiştir. Bölge, Antik Çağ'dan itibaren hem deniz ticareti hem de askeri strateji açısından önemli bir durak noktası olmuştur. Fenikelilerden başlayarak Roma, Arap, Osmanlı ve nihayet Fransız dönemlerine kadar uzanan çok katmanlı bir tarihsel geçmiş, Mers-el-Kébir'in coğrafi avantajlarının sürekliliğini göstermektedir.

2.3.1. Antik ve Erken Dönem (Fenikeliler-Roma İmparatorluğu)

Mers-el-Kébir'in bulunduğu Oran kıyıları, MÖ 9. yüzyılda Fenikeli denizciler tarafından kurulan ilk kıyı kolonileriyle Akdeniz ticaret ağlarına dâhil edilmiştir. Bu dönemde bölge, mor boya, metal ve tahıl ticareti için Kuzey Afrika ile Avrupa arasındaki deniz bağlantı hattının bir parçası olarak kullanılmıştır. Fenikelilerin ardından Kartacalılar, bölgeyi Batı Akdeniz'deki askeri ve ticari üs ağının bir halkası hâline getirmiştir (Roucek, 1953).

Roma döneminde (MÖ 146-MS 395) Mers-el-Kébir Körfezi, Portus Divini adıyla anılan doğal bir liman işlevi görmüştür. Roma donanması, Afrika Prokonsülaris eyaletine bağlı bu limanı hem askeri ikmal hem de tahıl sevkiyatı için stratejik bir merkez olarak kullanmıştır. Bu dönemden kalma deniz tabanlı yapı kalıntıları, limanın erken dönemde bile savunmalı ve planlı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir (Ridolfi, 1997).

2.3.2. Orta Çağ Dönemi (İslamî Dönem ve Osmanlı Hakimiyeti)

7. yüzyılda bölge, İslam ordularının Kuzey Afrika'ya yayılmasıyla birlikte Müslüman deniz üsleri ağına dâhil edilmiştir. Bu dönemde Mers-el-Kébir, “*Marsā al-Kabīr*” (Büyük Liman) adıyla anılmaya başlanmış; bu ad, günümüze kadar korunmuştur. Limanın adı, Arapça “*marsā*” (liman) ve “*kabīr*” (büyük) kelimelerinden türemiştir; bu da bölgenin coğrafi kapasitesinin tarihsel bir tanığıdır (Hance, 2019).

Osmanlı döneminde (16.-18. yüzyıllar), bölge Cezayir Beylerbeyliği yönetimi altında Akdeniz korsan filosunun bir ikmal ve barınma noktası olarak kullanılmıştır. Barbaros Hayreddin Paşa'nın 1535'te İspanya ve Portekiz kuvvetlerine karşı yürüttüğü seferlerde Mers-el-Kébir, lojistik üs ve sığınak limanı işlevi görmüştür. Körfezin korunaklı yapısı sayesinde, Osmanlı donanması burada hem ikmal hem de bakım faaliyetlerini yürütmüştür (Cantoni, 2016).

2.3.3. Modern Dönem (Fransız Sömürge Dönemi ve 20. Yüzyıl Başları)

1830'da Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesiyle birlikte Mers-el-Kébir, Fransız deniz kuvvetlerinin kalıcı bir üssü hâline getirilmiştir. Fransız yönetimi, limanın doğal korunaklı yapısını güçlendirerek burayı Batı Akdeniz'deki en önemli askerî lojistik merkezlerden biri olarak yeniden yapılandırmıştır. 1890'lardan itibaren derin su iskeleleri, tahkim edilmiş deniz duvarları ve cephanelik alanları inşa edilmiş; 1930'larda ise liman denizaltı ve kruvazör filosu için ana üs olarak modernize edilmiştir (Hance, 2019).

Fransız donanması, Mers-el-Kébir'i yalnızca Cezayir'in bir limanı değil, aynı zamanda Fransa'nın Akdeniz'deki deniz kimliğinin bir uzantısı olarak değerlendirmiştir. Bu dönemde liman, Cebelitarık Boğazı'na yakınlığı sayesinde hem İngiltere'nin hem de İtalya'nın dikkatini çekmiş; bölge 20. yüzyılın ilk yarısında büyük güçlerin deniz rekabetinde jeostratejik bir odak noktası hâline gelmiştir.

Bu jeostratejik miras, 3 Temmuz 1940'taki Mers-el-Kébir Baskını ile somut bir kırılma yaşamıştır. İngiliz kuvvetlerinin Fransız filosuna yönelik saldırısı, yalnızca askerî bir operasyon değil, aynı zamanda coğrafyanın tarihsel kader üzerindeki etkisinin dramatik bir göstergesi olmuştur. Limanın kapalı yapısı, bu saldırı sırasında Fransız gemilerinin manevra alanını kısıtlamış; böylece doğal savunma avantajı, stratejik bir tuzağa dönüşmüştür (Cantoni, 2016).

2.3.4. Doğal Savunma Hatları ve Tarihsel Kullanım

Mers-el-Kébir'in tarih boyunca süreklilik gösteren en belirgin özelliği, doğal savunma kapasitesiyle mekânsal korunaklılığı birleştirmesidir. Körfezin kıyı yapısı, yüksek kayalıklar ve dar giriş ağızı sayesinde hem deniz hem kara saldırılarına karşı doğal bir siper oluşturmıştır. Bu durum, limanın yüzyıllar boyunca askerî üs, ikmal noktası ve sığınma limanı olarak tercih edilmesinin temel nedenidir.

Ancak bu doğal savunma hattı, aynı zamanda mekânsal bağımlılık yaratmış; liman, kontrol altına alındığında bölgedeki tüm deniz trafiğinin stratejik dengelerini değiştirmiştir. Bu nedenle Mers-el-Kébir, tarih boyunca sadece fiziksel bir mekân değil, jeopolitik güç projeksiyonunun mekânsal bir aracı olmuştur.

3. II. Dünya Savaşı'nın Jeopolitik Çerçevesinde Mers-el-Kébir Baskını

3.1. 1940'ta Avrupa Güç Dengesi ve Fransa'nın Düşüşü

1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgaliyle başlayan II. Dünya Savaşı, kısa sürede Avrupa'nın jeopolitik haritasını yeniden şekillendirmiştir. 1940 yılı, kıtanın güç dengelerinde köklü bir kırılma noktası olmuştur. Nazi Almanyası'nın “*Blitzkrieg*” (yıldırım savaşı) doktrini, konvansiyonel savunma hatlarını aşarak Fransa, Belçika ve Hollanda'da hızlı bir ilerleyiş sağlamıştır. 10 Mayıs 1940'ta başlayan Alman saldırısı, yalnızca askerî bir üstünlük değil, aynı zamanda Avrupa'daki güç merkezlerinin çöküşünü simgeleyen bir jeopolitik yeniden yapılanmanın başlangıcı olmuştur (Hance, 2019).

Almanya'nın Fransa'ya karşı yürüttüğü harekât, özellikle Manş Denizi'ne yönelen kuzey cephesinde büyük bir stratejik üstünlükle sonuçlanmıştır. 14 Haziran 1940'ta Paris'in düşmesi, Fransız ordusunun moralini ve komuta birliğini tamamen çökertmiştir. 22 Haziran 1940'ta

imzalanan Compiègne Ateşkesi, Fransa'yı ikiye bölmüş; ülkenin kuzeyi Alman işgali altına girerken, güneyi Vichy Hükûmeti adıyla yarı bağımsız bir yönetim statüsüne bürünmüştür (Paxton, 2001). Bu yeni siyasi düzen, Fransa'nın dış politikasında ve askeri kararlarında bağımsızlık ile işbirliği arasındaki gerilimi derinleştirmiştir.

Vichy rejimi, Mareşal Philippe Pétain liderliğinde kurulmuş ve resmî olarak "*Fransız Devleti*" adını almıştır. Ancak bu yönetim, fiilen Almanya'nın stratejik çıkarlarına uyumlu bir uydu devlet işlevi görmüştür. Bu dönemde Fransa, Atlantik ve Akdeniz'deki deniz üsleriyle birlikte önemli bir deniz gücü varlığını hâlâ koruyordu. 1940 ortalarında Fransız Donanması (Marine Nationale), yaklaşık 200 savaş gemisi ve 80.000 personel ile dünyanın en büyük dördüncü deniz gücü konumundaydı (Jordan & Dumas, 2009). Ancak Fransa'nın çöküşüyle birlikte, bu donanmanın hangi siyasi otoriteye bağlı olacağı sorusu, Mers-el-Kébir Baskını'na giden süreci belirleyen en kritik unsurlardan biri olmuştur. Almanya, ateşkes şartları gereği Fransız filosunun tarafsız bölgelerde tutulmasını talep ederken; İngiltere, bu gemilerin Nazi kontrolüne geçmesinin Britanya Adaları'nın güvenliği açısından ölümcül bir tehdit oluşturacağını düşünüyordu (Churchill, 1949).

Bu dönemde İngiltere, Fransa'nın teslimiyetinden sonra Avrupa kıtasında tek başına direnen güç hâline gelmişti. Almanya'nın hava ve deniz gücüyle Manş Denizi üzerinden İngiltere'ye olası bir çıkarması (Operation Sea Lion) konuşulurken, Akdeniz'deki Fransız donanmasının kaderi Londra açısından stratejik bir öncelik hâline geldi. Churchill'in kendi ifadesiyle: "*Fransız filosunun tarafsız kalması bize umut, Almanya'nın hizmetine girmesi ise felaket olurdu.*" (Churchill, 1949, s. 232).

Fransa'nın düşüşü yalnızca siyasi bir olay değil, aynı zamanda Avrupa jeopolitiğinde kara ve deniz güçleri arasındaki dengenin çöküşü anlamına geliyordu. Almanya'nın kara üstünlüğü karşısında İngiltere'nin tek güvencesi, deniz gücünü koruma yeteneği idi. Mers-el-Kébir Limanı, Fransa'nın Akdeniz filosunun önemli bir kısmını barındıran üs olması nedeniyle stratejik bir ikilem yaratmıştır: İngiltere, bir zamanların müttefiki Fransa'ya saldırarak kendi güvenliğini sağlamak zorunda kalacaktı.

Sonuç olarak, 1940'taki Avrupa güç dengesi, Almanya'nın kara egemenliği ile İngiltere'nin deniz hâkimiyeti arasındaki kırılma bir çizgi üzerinde şekillenmiştir. Fransa'nın düşüşü, bu dengeyi Almanya lehine sarsmış; İngiltere'yi Mers-el-Kébir'deki donanmayı etkisiz hâle getirmeye itmiştir. Bu gelişme, yalnızca askeri bir zorunluluk değil, aynı zamanda coğrafyanın belirlediği stratejik bir kader olarak da okunabilir.

3.2. İngiltere'nin Stratejik Zorunluluğu: "Operation Catapult"

Fransa'nın Haziran 1940'ta imzaladığı ateşkesle savaş dışı kalması, İngiltere açısından yalnızca önemli bir müttefikin kaybı değil, aynı zamanda deniz hâkimiyetinin geleceğini doğrudan ilgilendiren kritik bir güvenlik krizinin başlangıcı anlamına gelmiştir. Bu gelişmeyle birlikte İngiltere, Avrupa kıtasında Almanya karşısında tek başına kalmış; 1940 yazı, ülkenin askeri varlığını ve deniz hatlarının sürekliliğini korumaya yönelik varoluşsal kararların alındığı bir döneme dönüşmüştür. Özellikle güçlü Fransız donanmasının akıbetine ilişkin belirsizlik, İngiliz stratejik hesaplamalarının merkezine yerleşmiştir. Almanların doğrudan ya da dolaylı biçimde Fransız savaş gemilerine erişim sağlaması ihtimali, Atlantik ve Akdeniz'deki deniz dengesini İngiltere aleyhine çevirebilecek bir senaryo olarak değerlendirilmiştir. İngiliz siyasi ve askeri karar alıcıları, diplomatik güvence ve taahhütleri yetersiz görerek, Fransız donanmasının kontrol dışına çıkmasını önlemeye yönelik zorlayıcı tedbirleri gündeme almıştır. Operation Catapult bu stratejik zorunluluğun kurumsal ifadesi olarak şekillenmiş; Mers-el-Kébir'deki müdahale ise, ittifak ilişkilerinin askıya alındığı ve deniz üstünlüğünün korunmasının önceliklendirildiği bu güvenlik anlayışının en sert ve en tartışmalı uygulaması olmuştur. Mers-el-Kébir Baskını, İngiltere'nin deniz üstünlüğünü mutlak bir güvenlik önceliği olarak konumlandırarak, müttefiklik hukukunu ve savaş ahlâkını bilinçli biçimde ikinci plana ittiği; askeri zorunluluğun ahlâki meşruiyet üzerindeki baskınlığını açık biçimde ortaya koyan tarihsel bir kırılma anıdır.

Fransa'nın teslimiyetinden sonra Avrupa kıtasında yalnız kalan İngiltere için 1940 yazı, varoluşsal bir dönüm noktası olmuştur. Almanya'nın kara gücüyle Avrupa'yı neredeyse tamamen

kontrol altına alması, İngiltere'yi kendi adalarını savunmak dışında bir seçenek bırakmayacak şekilde sıkıştırmıştır. Fransız filosunun geleceği, Britanya güvenliği açısından belirleyici bir unsur hâline gelmiştir. Fransa'nın teslimiyetiyle birlikte, dünyanın en büyük dördüncü donanması olan Marine Nationale'in önemli bir kısmı hâlâ Cezayir, Toulon ve Mers-el-Kébir limanlarında demirliydi (Jordan & Dumas, 2009).

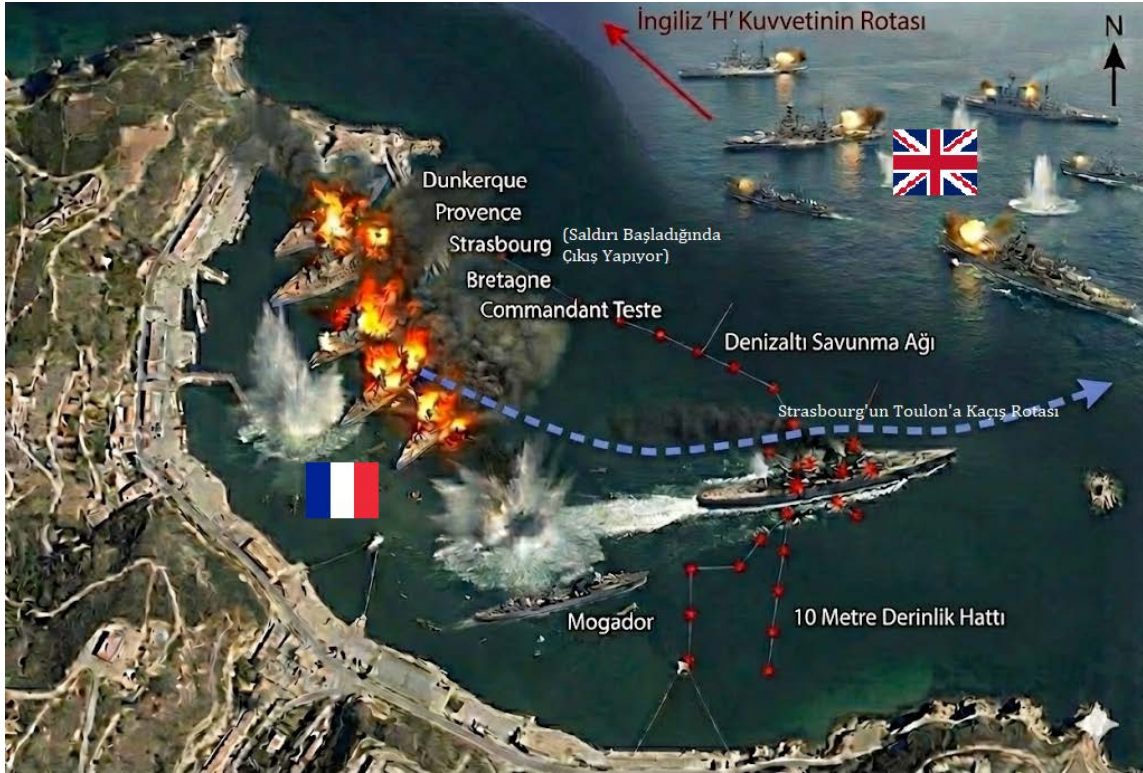
Churchill hükümeti, Almanların bu donanmayı ele geçirmesi ihtimalini İngiltere'nin deniz egemenliğine karşı en büyük tehdit olarak görüyordu. Olası bir Fransız filosu-Alman ittifakı, Akdeniz'de İngiltere'nin deniz yollarını, özellikle Cebelitarık ve Süveyş hattını tehlikeye atabilirdi. Churchill, 2 Temmuz 1940'ta Savaş Kabinesi'ne sunduğu raporda şu ifadeyi kullanmıştır: “*Fransız filosunun kaderi, Britanya İmparatorluğu'nun kaderidir. Eğer bu gemiler Almanya'nın eline geçerse, Akdeniz artık bizim denizimiz olmayacaktır.*” (Churchill, 1949, s. 241).

Bu stratejik endişe, 3 Temmuz 1940 tarihinde başlatılan “*Operation Catapult*” harekâtının temelini oluşturdu. Operasyonun amacı, Fransız filosunun Alman veya İtalyan kuvvetlerinin eline geçmesini engellemektir. Bu kapsamda, Cebelitarık, İskenderiye ve Mers-el-Kébir'deki Fransız gemilerine eşzamanlı müdahaleler planlandı. Ancak en kritik hedef, Mers-el-Kébir Limanı'ndaki ana Fransız filosuydu.

Churchill'in emriyle, Akdeniz'deki İngiliz deniz kuvvetleri “*Force H*” adı altında bir araya getirildi. Amiral Sir James Somerville komutasındaki bu filo; uçak gemisi *Ark Royal*, savaş gemileri *Hood*, *Resolution*, *Valiant* ve *Ark Royal*'den kalkan deniz uçaklarından oluşuyordu (Hance, 2019). Operasyon planına göre Fransız filosuna dört seçenek sunulacaktı:

1. İngiliz donanmasına katılmak,
2. Gemi mürettebatını serbest bırakıp gemileri İngiliz denetimine bırakmak,
3. Gemileri ABD veya bir tarafsız ülke limanına götürmek,
4. Reddedilirse kuvvet kullanılarak etkisiz hâle getirilmek.

3 Temmuz sabahı, Force H filosu Mers-el-Kébir önlerine ulaştı. İngilizler, Amiral Marcel-Bruno Gensoul komutasındaki Fransız filosuna bu dört koşulu iletiler. Ancak Gensoul, bu teklifleri “*Fransa'nın onuruna hakaret*” olarak değerlendirerek reddetti (Cantoni, 2016). Saatler süren diplomatik görüşmeler sonuçsuz kaldı. Akşam 17.54'te İngiliz filosu, Mers-el-Kébir Limanı'ndaki Fransız gemilerine ateş açtı. Bu saldırı, yalnızca askeri değil, ahlaki ve diplomatik bir kırılma anıydı.

Şekil 1. Mers-el-Kébir Limanı'nın mekânsal yapısı ve baskın sırasında deniz unsurlarının konumsal ilişkilerini gösteren şematik temsil (yazar tarafından tarihsel kaynaklar esas alınarak oluşturulmuştur).

Şekil 1'de sunulan şematik görsel, Mers-el-Kébir Baskını sırasında limanın mekânsal yapısı ile deniz unsurlarının konumsal ilişkilerini analitik bir çerçevede ortaya koymaktadır. Fransız savaş gemilerinin liman içerisinde dar bir alanda, birbirine yakın ve mendireğe paralel biçimde konuşlandırılmış olması; kapalı körfez morfolojisi ve dar giriş ağzıyla birleştiğinde manevra, dağılma ve açık denize yönelme kabiliyetini ciddi ölçüde sınırlamıştır. Bu mekânsal sıkışmışlık, baskın anında savunma amacıyla tercih edilen liman düzeninin hızla stratejik bir kırılganlığa dönüşmesine yol açmıştır. Şemada açıkça gösterildiği üzere, İngiliz H Kuvveti'nin açık deniz ekseninde, limanı doğrudan ateş altına alabilecek bir pozisyonda konuşlanması, coğrafi koşulların saldıran güç lehine nasıl taktik ve operasyonel avantajlar üretebildiğini ortaya koymaktadır. Özellikle Strasbourg başta olmak üzere bazı Fransız gemilerinin Toulon yönüne doğru gerçekleştirdiği kaçış girişimleri, denizaltı savunma hatları, sığılıklar ve liman çıkışlarının dar eksenleri nedeniyle sınırlı seçenekler içinde şekillenmiştir. Bu görsel, coğrafi mekânın savaşın sonucunu tek başına belirlemese de askerî karar alma süreçlerini, hareket alanlarını ve stratejik tercihleri anlamlı biçimde yönlendirdiğini analitik olarak ortaya koymaktadır.

Şekil 2. Mers-el-Kébir Limanı ve çevresinin coğrafi konumu (Google Earth, 2025).

Şekil 2’de yer alan üç boyutlu uydu görüntüsü, Mers-el-Kébir Limanı’nın Oran Körfezi içerisindeki topografik konumunu ve stratejik çevresini bütüncül bir perspektifle ortaya koymaktadır. Görselde liman, batı yönünde savunma amacıyla inşa edilmiş Fort Mers-el-Kébir ile doğu yönünde Oran kentsel alanı arasında, doğal bir koyun iç kesiminde konumlanmaktadır. Bu mekânsal yerleşim, limanın kara yönünden yüksek reliefli araziler ve tahkimat unsurlarıyla çevrili olmasını sağlarken, kuzey yönünde ise açık Akdeniz’e doğrudan bakan bir cephe oluşturmuştur. Körfezin bu açık deniz bağlantısı, 1940 Mers-el-Kébir Baskını sırasında İngiliz donanmasına emniyetli ateş mesafesini koruyarak yaklaşma ve saldırı pozisyonlarını açık deniz ekseninde serbestçe belirleme imkânı tanımıştır. Aynı zamanda Oran kenti ile liman arasındaki kısa mesafe, limanın sivil ve askerî unsurlar arasında sıkışmış bir mekânsal yapı sergilediğini göstermekte; bu durum, savunma derinliğini sınırlandıran ek bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Görsel, Mers-el-Kébir Limanı’nın doğal korunaklı yapısının, belirli tarihsel ve askerî koşullar altında, saldıran güç lehine taktik avantajlar üretebilen bir coğrafi çerçeveye dönüşebildiğini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Şekil 3. Mers-el-Kébir Limanı’nın kuzey-güney doğrultulu uydu görünümü (Google Earth, 2025).

Şekil 3’te yer alan üç boyutlu uydu görüntüsü, Mers-el-Kébir Limanı’nın kuzeyden güneye bakış doğrultusunda topografik ve morfolojik yapısını bütüncül biçimde ortaya koymaktadır. Görselde limanın yarı kapalı ve doğal olarak korunaklı koy biçimi, çevresini kuşatan yüksek reliefli dağlık alanlar ve bu alanların liman havzasını kara yönünden çevreleyen bir topoğrafik çerçeve oluşturduğu açıkça seçilmektedir. Murdjado masifi ve Santon yükseltileri,

limanın kara yönünden savunma potansiyelini artıran doğal engeller işlevi görürken, aynı zamanda limanın mekânsal derinliğini daraltarak iç havzada manevra alanını sınırlayan unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Batı–doğu doğrultusunda uzanan liman girişleri ve mendirek hatları, açık deniz ile liman içi arasındaki geçişi belirli eksenlere indirgemekte; bu durum, deniz trafiğini kontrol altına alırken saldırı ve savunma açısından öngörülebilir yaklaşma ve ateş hatları üretmektedir. Bu coğrafi düzen, 1940 Mers-el-Kébir Baskını sırasında İngiliz donanmasının açık denizden emniyetli ateş mesafesini koruyarak yaklaşmasını ve saldırı pozisyonlarını belirlemesini kolaylaştıran temel morfolojik faktörlerden biri olmuştur. Görsel, liman coğrafyasının savunma amacıyla sunduğu avantajların, yüksek ateş gücüne dayalı deniz saldırıları karşısında nasıl operasyonel bir kırılganlığa dönüşebildiğini mekânsal olarak açıklayan kritik bir analitik araç niteliğindedir.

Şekil 4. Mers-el-Kébir Limanı'nda demirlenmiş Fransız savaş gemileri (1940) (Le Drame de Mers-el-Kébir., 2025).

Şekil 4'te, 3 Temmuz 1940 tarihindeki Mers-el-Kébir Baskını öncesinde Fransız Donanması'na ait ana savaş unsurlarının liman içindeki mekânsal konuşlanması görülmektedir. Dunkerque, Provence, Strasbourg ve Bretagne mendireğe kıçtan bağlı şekilde iç hatta yer alırken; destroyerler dış hatta demirlemiş durumdadır. Bu tertiplenme, limanın hidrografik özellikleri, su derinliği ve dar manevra alanı dikkate alınarak barış ve savunma koşulları için uygun bir düzenleme olarak planlanmıştır. Ancak gemilerin kıçtan bağlı ve birbirine paralel biçimde konumlandırılması, baskın sırasında ani manevra, dağılma ve açık denize yönelme imkânlarını büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Arka planda yükselen Murdjadjo Masifi ile Santon Burnu, limanı kara yönünden çevreleyen doğal topoğrafik çerçeveyi oluşturarak körfezin fiziksel kapalılığını pekiştirmektedir. Bu görsel, Mers-el-Kébir Limanı'nın hidrografik ve topoğrafik koşullarının, savaş öncesi güvenlik varsayımları altında bir savunma avantajı olarak algılanırken, yüksek ateş gücüne sahip bir deniz saldırısı karşısında hızla operasyonel bir dezavantaja dönüştüğünü açık biçimde ortaya koymaktadır.

Şekil 5. Mers-el-Kébir Limanı'nda demirlenmiş Fransız savaş gemileri (1940) (Le Drame de Mers-el-Kébir., 2025).

Şekil 5'te, Mers-el-Kébir Baskını öncesinde Fransız Donanması'nın Force de Raid Filosu'na ait Dunkerque, Provence, Strasbourg ve Bretagne savaş gemilerinin mendireğe kıçtan bağlı şekilde liman içinde sıralandığı görülmektedir. Bu konuşlanma düzeni, körfezin dar ve kapalı morfolojisi nedeniyle barış ve savunma koşullarında tercih edilen bir liman içi tertiplenmeyi yansıtmaktadır. Ancak gemilerin birbirine paralel ve kıçtan bağlı konumlandırılması, baskın sırasında ani manevra, yön değiştirme ve dağılma imkânlarını büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Görselin arka planında yükselen Murdjadjo Masifi ile Santon Burnu, limanı kara yönünden çevreleyen doğal topoğrafik çerçeveyi oluşturarak körfezin fiziksel kapalılığını pekiştirmektedir. Bu mekânsal düzen, Mers-el-Kébir Limanı'nın doğal olarak korunaklı bir sığınak niteliği taşımasına karşın, yüksek ateş gücüne sahip deniz unsurları karşısında savunma avantajını hızla kaybederek operasyonel bir kapan hâline dönüşebildiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Şekil, liman coğrafyasının savaş öncesi güvenlik varsayımları ile savaş anındaki stratejik gerçeklik arasındaki kırılmayı somut biçimde yansıtmaktadır.

Şekil 6. Mers-el-Kébir Limanı'nın genel görünümü ve demirlemiş Fransız savaş gemileri (Le Drame de Mers-el-Kébir., 2025).

Şekil 6'da Mers-el-Kébir Körfezi'nin topografik yapısı ile Fransız Donanması'na ait savaş gemilerinin Operation Catapult öncesindeki mekânsal konuşlanması görülmektedir. Kuzeydoğuya doğru açılan doğal hilal biçimli körfez, mendirek hattı ile birlikte kapalı ve korunaklı bir iç liman oluşturmakta; Dunkerque, Strasbourg, Provence, Bretagne ve Commandant Teste başta olmak üzere Fransız savaş gemileri, bu iç kesimde mendireğe kıçtan bağlı şekilde sıralanmaktadır. Bu konuşlanma düzeni, limanın savunma amacıyla tercih edilen morfolojisinin aynı zamanda gemilerin manevra ve dağılma kabiliyetini ciddi biçimde sınırlandırdığını ortaya koymaktadır. Görselin ön planında Mers-el-Kébir yerleşimi yer alırken, sol üst bölümde yükselen Santon Burnu ve Fort Santon, limanın kara yönünden doğal ve yapay savunma unsurlarını temsil etmektedir. Ancak bu topoğrafik ve tahkimat unsurları, denizden gelen ateş karşısında koruyucu bir bariyer olmaktan ziyade, limanın dışa açılan eksenlerini daraltan ve kaçış seçeneklerini azaltan mekânsal bir çerçeve üretmiştir. Bu genel görünüm, Mers-el-Kébir Körfezi'nin doğal savunma kapasitesi ile sınırlı çıkış olanakları arasındaki gerilimi açık biçimde ortaya koymakta; baskın sırasında coğrafyanın nasıl stratejik bir avantajdan operasyonel bir dezavantaja dönüştüğünü anlamak açısından jeostratejik analizler için temel bir görsel kanıt sunmaktadır.

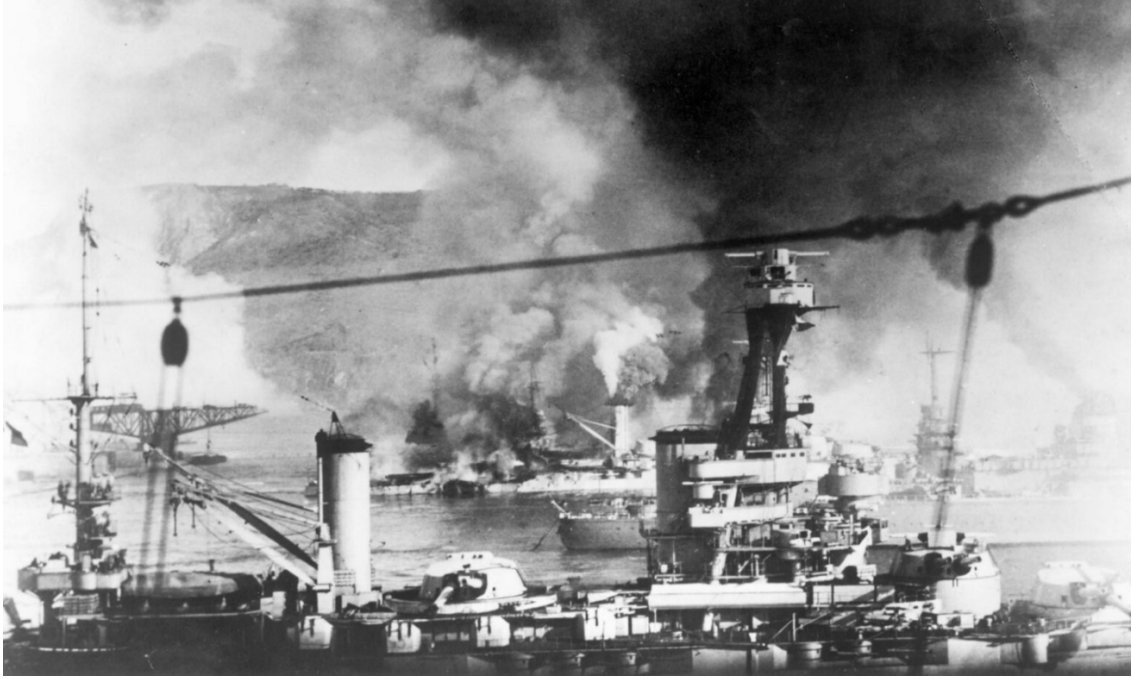
Şekil 7. Mers-el-Kébir Baskını sırasında Fransız filosunun bombalanması (3 Temmuz 1940) (Histoire-image, 2025).

Şekil 7’de, İngiliz filosu tarafından yürütülen Operation Catapult harekâtı sırasında Mers-el-Kébir Körfezi’ne düşen ağır top mermilerinin yarattığı patlamalar görülmektedir. Patlama sütunlarının yoğunlaştığı alan, körfezin kapalı yapısı ve dar giriş ağzı nedeniyle ateşin belirli bir mekânsal odakta toplanmasına işaret etmektedir. Körfezin kuzey kıyısında yükselen Santon Burnu ile arka plandaki Murdjadjo Masifi, hem limanı çevreleyen doğal topoğrafik sınırları hem de görsel ve taktik ufku belirleyen yükseltileri temsil etmektedir. Bu yüksek relief yapılar, limanın kara yönünden doğal bir savunma hattı oluşturmaya karşın, denizden gelen topçu ateşi karşısında manevra ve kaçış imkânlarını sınırlandıran bir çerçeve yaratmıştır. Patlamaların körfez içinde yankılanması ve duman bulutlarının topoğrafya tarafından hapsedilmesi, kapalı körfez morfolojisinin savaş koşullarında nasıl bir “mekânsal kapan” etkisi üretebildiğini göstermektedir. Ön planda, kıyıda saldırıyı izleyen Fransız denizcilerin silüet hâlinde görünmesi, liman coğrafyasının yarattığı sıkışmışlık hissini ve savunmanın büyük ölçüde pasif bir konuma itilmiş olduğunu görsel olarak pekiştirmektedir. Bu kare, Mers-el-Kébir Limanı’nın doğal coğrafi yapısının baskın anında yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda operasyonel ve psikolojik sınırlamalar yaratarak çatışmanın seyrine nasıl doğrudan etki ettiğini belgeleyen önemli bir görsel kanıt niteliğindedir.

Şekil 8. Günümüzde Mers-el-Kébir Körfezi'nin genel görünümü (Oran, Cezayir) (Bachir or tv, 2025).

Şekil 8'de Mers-el-Kébir Körfezi'nin güncel morfolojik yapısı, liman altyapısı ve yerleşim dokusu bütüncül bir perspektifle görülmektedir. Kuzeydoğuya doğru açılan hilal biçimli körfez, doğal kıyı çizgisi ile insan eliyle inşa edilmiş Jetée Nord ve Jetée Sud dalgakıranlarının birleşimi sayesinde yüksek derecede korunaklı bir liman alanı oluşturmaktadır. Bu yapay ve doğal unsurların etkileşimi, körfezi açık deniz etkilerinden izole ederken, aynı zamanda deniz trafiğini belirli eksenlere yönlendiren mekânsal bir kısıt üretmektedir. Körfezin kara yönünde yükselen Murdjadjo Masifi ile Santon Dağı, limanı çevreleyen topoğrafik bir çerçeve sunarak kara saldırılarına karşı doğal bir savunma hattı işlevi görmektedir. Bununla birlikte bu yüksek relief yapılar, limanın kara ile bağlantısını sınırlayan ve mekânsal derinliği daraltan unsurlar olarak da öne çıkmaktadır. Görselin sol bölümünde Oran kentinin batı uzantısı yer alırken, ön planda Mers-el-Kébir yerleşimi ve askerî liman alanı seçilmektedir. Bu mekânsal düzen, körfezin yalnızca tarihsel bir askerî liman değil, aynı zamanda günümüzde de stratejik işlevini sürdüren bir deniz üssü olduğunu ortaya koymaktadır. Manzara, Mers-el-Kébir Körfezi'nin jeomorfolojik sürekliliğini ve 20. yüzyıl başlarında inşa edilen liman altyapısının günümüz askerî ve lojistik ihtiyaçlarına uyarlanarak kullanılmaya devam ettiğini açık biçimde göstermektedir.

Şekil 9. Mers-el-Kébir Baskını sırasında Fransız savaş gemilerinin alevler içinde kaldığı an (3 Temmuz 1940) (Warfarehistorynetwork, 2025).

Şekil 9'da Operation Catapult harekâtı sırasında İngiliz filosunun yoğun topçu ateşi altında kalan Fransız donanmasına ait savaş gemilerinin liman içerisinde yanmakta olduğu görülmektedir. Arka planda yükselen Murdjadjo Masifi ile Santon Burnu, yoğun duman ve alev bulutları arasından seçilmekte; bu topoğrafik unsurlar, körfezin kara yönünden kapalı ve çevreleyici yapısını açık biçimde ortaya koymaktadır. Ön planda ise İngiliz filosuna ait bir savaş gemisinin üst güvertesi ve optik menzil direği yer almakta; bu durum, saldırının açık denizden, güvenli ateş mesafesi korunarak icra edildiğini göstermektedir. Görsel, Mers-el-Kébir Körfezi'nin dar ve sınırlı manevra alanına sahip morfolojisinin, baskın anında savunma avantajı olmaktan çıkarak gemilerin kaçış ve dağılma imkânlarını ortadan kaldıran bir mekânsal kapan işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Limanın doğal olarak korunaklı yapısı, Fransız gemileri için bir sığınak değil, ateş altında hapsedikleri bir ölüm alanına dönüşmüş; coğrafi koşullar, askerî teknolojinin ve ateş üstünlüğünün etkisini daha da pekiştiren bir çarpan rolü üstlenmiştir.

Saldırı sonucunda, Fransız *Bretagne* savaş gemisi patlayarak battı; *Provence* ve *Dunkerque* ağır hasar aldı. Yaklaşık 1.297 Fransız denizci hayatını kaybetti, yüzlercesi yaralandı (Jordan & Dumas, 2009). Bu olay, Fransa ve İngiltere arasında kısa süre önceki müttefiklik bağı kopardı. Vichy Hükûmeti, İngiltere ile diplomatik ilişkilerini kesti ve bu saldırıyı “*dost eliyle gelen ihanet*” olarak niteledi (Paxton, 2001). Ancak İngiltere açısından operasyonun sonucu, stratejik açıdan başarılı sayılabilir. Fransız filosu Almanya'nın eline geçmemiş, Akdeniz'deki güç dengesi İngiltere lehine korunmuştur. Churchill, olaydan sonra Parlamento'da yaptığı konuşmada, “*Bu, savaşın en zor ama en gerekli kararıydı*” diyerek, operasyonun tarihsel zorunluluk olduğunu vurgulamıştır (Churchill, 1949, s. 245).

Diplomatik açıdan bakıldığında, Operation Catapult, İngiltere'nin yalnız kalmış bir devlet olarak deniz gücüne dayalı ulusal güvenlik stratejisini koruma çabasının en somut ifadelerinden biridir. Aynı zamanda bu olay, savaş döneminde ahlâki meşruiyet ile stratejik zorunluluk arasındaki ince çizginin dramatik bir örneğini oluşturmaktadır. İngiltere'nin Mers-el-Kébir kararı, kısa vadede bir ittifakın sonunu getirmiş, uzun vadede ise Akdeniz'deki deniz üstünlüğünün korunmasına katkı sağlamıştır.

Operation Catapult, jeopolitik kararların coğrafi zorunluluklar ve stratejik öncelikler arasındaki dengeyle nasıl biçimlendiğini analitik biçimde gösteren özgün bir vakadır. İngiltere, Akdeniz'in batı kesimindeki deniz hâkimiyetini sürdürme hedefi doğrultusunda, coğrafi koşulların sunduğu sınırlamalar içinde hareket etmiş; bu durum tarihsel bir müttefike karşı askeri

müdahaleyi içeren zor bir tercihi beraberinde getirmiştir. Bu yönüyle Mers-el-Kébir Baskını, insan iradesi ile coğrafi zorunlulukların etkileşim alanında şekillenen dramatik bir dönemeçtir.

3.3. Baskının Seyri ve Sonuçları

3 Temmuz 1940 günü sabah saatlerinde, İngiliz Force H filosu Mers-el-Kébir açıklarına demirlemişti. Amiral James Somerville komutasındaki filo, Fransa'nın teslimiyetinden sonra limanda konuşlu bulunan Fransız Akdeniz filosuna (Force de Haute Mer) yönelik olarak İngiliz hükümetinin kararıyla harekete geçti. Operasyonun amacı, Fransa filosunun Almanya'nın eline geçmesini engellemektir. Ancak diplomatik yolların tükenmesiyle başlayan süreç, kısa sürede modern deniz tarihinin en trajik olaylarından biri hâline geldi (Churchill, 1949; Jordan & Dumas, 2009).

3.4.Çatışma Kronolojisi

Sabah 07.00'de İngiliz gemileri Mers-el-Kébir açıklarında mevzilenmişti. Aynı saatlerde İngiliz elçisi Captain Cedric Holland, Amiral Gensoul'a Churchill'in dört maddelik ultimatoomunu ilettiler. Fransız komutan, bu ultimatoomu "*Fransa'nın ulusal egemenliğine bir hakaret*" olarak niteledi ve kabul etmeyi reddetti. Gün boyu süren gergin müzakereler sonuçsuz kaldı.

Saat 17.54'te, İngiliz filosu ateş açma emrini aldı. İlk salvo, Fransız *Bretagne* savaş gemisine isabet etti; gemi birkaç dakika içinde cephaneliğinin infilak etmesiyle battı. Ardından *Provence* ve *Dunkerque* ağır hasar aldı, *Mogador* adlı muhrip de vurularak kullanılamaz hâle geldi. Fransız tarafı karşılık vermeye çalışsa da limanın dar yapısı nedeniyle gemiler manevra yapamadı. Yaklaşık 15 dakika süren bombardıman, limandaki Fransız filosunu büyük ölçüde etkisiz hâle getirdi (Hance, 2019).

3.5.Kayıplar ve Askerî Sonuçlar

Baskın sonucunda 1.297 Fransız denizci hayatını kaybetti, 351 kişi yaralandı. İngiliz tarafında kayıp yaşanmadı. Fransız filosunun 4 ana savaş gemisi, 6 muhrip ve birkaç denizaltısı ağır hasar aldı veya battı (Jordan & Dumas, 2009). Bu olay, yalnızca Mers-el-Kébir'de değil, Fransız deniz gücünün moralinde de derin bir yara açtı. Vichy yönetimi, limandaki enkazları bir ulusal onur sembolü hâline getirerek, İngiltere'ye yönelik sert bir propaganda kampanyası başlattı (Paxton, 2001).

Askerî açıdan bakıldığında, İngiltere'nin hedefi büyük ölçüde gerçekleşmişti. Fransız filosunun önemli bir kısmı savaş dışı bırakılmış, Almanya'nın Akdeniz'de potansiyel bir donanma desteği elde etmesi engellenmişti. Bu durum, İngiltere'nin Akdeniz'deki deniz üstünlüğünü kısa vadede güvence altına aldı. Ancak bu zafer, aynı zamanda Fransız kamuoyunun İngiltere'ye karşı düşmanlığını körükleyen bir stratejik maliyet doğurdu (Cantoni, 2016).

3.6.Diplomatik ve Politik Etkiler

Baskının hemen ardından, Vichy Hükûmeti İngiltere ile diplomatik ilişkileri kesti. Amiral François Darlan, Fransız filosunun kalan kısmını Toulon Limanı'na çekerek, İngiliz müdahalesine karşı "*tarafsızlık*" politikasını ilan etti. Buna karşın, General Charles de Gaulle önderliğindeki Özgür Fransa Hareketi (Forces Françaises Libres), Londra'daki sürgün hükûmetine katılarak İngiltere ile iş birliği yapma kararı aldı (Hance, 2019). Böylece, Fransız donanması fiilen ikiye bölündü: Vichy yanlısı filo ile De Gaulle destekli özgür Fransız filosu.

Bu gelişme, Fransa'nın ulusal kimliğinde derin bir bölünmeye yol açtı. Vichy propagandası, Mers-el-Kébir Baskını'nı "*Britanya emperyalizminin ihaneti*" olarak sunarken, Churchill bu saldırıyı "*ahlâki açıdan zor, ancak tarihsel olarak kaçınılmaz bir karar*" olarak savundu. Parlamento'da yaptığı konuşmada şöyle dedi: "*Bu karar, müttefikliğin değil, bağımsızlığın gereği idi. İngiltere, yaşamak için dostuna ateş etmek zorundaydı.*" (Churchill, 1949, s. 247).

Uluslararası düzeyde, Mers-el-Kébir Baskını İngiltere'nin kararlılığını ve deniz gücü üstünlüğünü gösterdi. ABD, bu olay sonrasında İngiltere'nin "*yalnız mücadele edebilme kapasitesine*" ikna oldu; bu durum, Amerikan kamuoyunda İngiltere'ye sempati ve yardım

talebini artırdı. Dolayısıyla, olay kısa vadede diplomatik gerilim yaratsa da uzun vadede Anglo-Amerikan ittifakının güçlenmesine dolaylı katkı sağladı.

3.7. Jeopolitik ve Stratejik Etkiler

Jeopolitik açıdan, Mers-el-Kébir Baskını Akdeniz'in batı kesiminde İngiltere lehine bir denge dönüşümü yarattı. Almanya ve İtalya'nın deniz üstünlüğü planları sekteye uğradı. Akdeniz artık yalnızca bir savaş alanı değil, aynı zamanda deniz gücünün coğrafi sınırlara rağmen sürdürülebileceği bir jeostratejik sahne hâline geldi (Spykman, 1942).

Baskın, coğrafi koşulların askeri karar alma süreçleri üzerindeki sınırlayıcı etkisini gösteren tarihsel bir örnek olarak değerlendirilebilir. Mers-el-Kébir'in kapalı liman yapısı, derin suları ve dar giriş ağzı savunma açısından avantaj sağlarken, aynı koşullar baskın sırasında Fransız gemilerinin hareket kabiliyetini ciddi biçimde kısıtlayarak mekânsal açıdan sınırlayıcı bir durum yaratmıştır. Bu durum, fiziksel çevrenin savaşın seyrini doğrudan belirlemese de stratejik tercihleri yönlendiren güçlü bir etken olduğunu çarpıcı biçimde göstermektedir. (Cantoni, 2016; Hance, 2019).

Mers-el-Kébir Baskını, yalnızca bir askeri operasyon değil, insan iradesi ile coğrafi zorunlulukların çarpıştığı tarihsel bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir. İngiltere açısından bu olay, ulusal güvenliğin korunması adına zorunlu bir karar; Fransa açısından ise ulusal gururun kırıldığı bir travmadır. Jeopolitik düzlemde ise baskın, deniz gücünün stratejik belirleyiciliğini bir kez daha teyit etmiş, Akdeniz'in 20. yüzyıl ortasındaki güç dengesini kökten değiştirmiştir.

4. Jeopolitik ve Coğrafi Analiz

4.1. Mekânsal Kısıtlar ve Coğrafi Zorunluluklar Çerçevesinde Mers-el-Kébir

Klasik coğrafi determinizm yaklaşımları, insan davranışlarının ve politik kararların büyük ölçüde fiziksel çevre koşullarıyla ilişkilendirildiği bir kuramsal çerçeve sunmuştur. Bu yaklaşım, özellikle 19. ve 20. yüzyılın başlarında Friedrich Ratzel, Halford Mackinder ve Ellen Churchill Semple gibi düşünürler tarafından geliştirilmiş; coğrafyanın tarihsel süreçler üzerindeki etkisini vurgulayan erken jeopolitik düşüncenin temelini oluşturmuştur. Güncel coğrafya ve jeopolitik literatür, bu yaklaşımları mutlak belirleyicilikten uzaklaştırarak, mekânsal kısıtlar ile coğrafi zorunlulukların etkileşimi temelinde daha ilişkisel bir perspektif geliştirmiştir (Semple, 1911; Mackinder, 1904).

Mers-el-Kébir Baskını, bu teorik çerçevenin tarihsel olarak doğrulandığı nadir örneklerden biridir. Körfezin fiziksel konumu, morfolojik yapısı ve hidrografik özellikleri, olayın stratejik seyrini belirlemiş; insan iradesi bu doğal koşulların sınırları içinde kalmıştır. 3 Temmuz 1940'ta yaşanan çatışmada, limanın dar giriş ağzı, Fransız gemilerinin manevra kabiliyetini sınırlamış; yüksek kıyı duvarları top atışlarının yankısını artırarak İngiliz filosuna avantaj sağlamıştır (Cantoni, 2016). Bu fiziksel unsurlar, savaşın sonucunu yalnızca teknolojik veya taktiksel değil, mekânsal faktörlerin de belirlediğini göstermektedir.

Mers-el-Kébir Limanı örneği, mekânsal koşulların insan karar alma süreçlerini sınırlandıran etkisini somut biçimde ortaya koymaktadır. Körfezin korunaklı yapısı, tarih boyunca savunma avantajı sağlamışken, baskın anında aynı fiziksel özellikler gemilerin manevra kabiliyetini daraltarak dezavantaja dönüşmüştür. Bu örnek, mekânsal unsurların tarihsel bağlama bağlı olarak farklı, hatta karşıt sonuçlar üretebileceğini ve coğrafyanın stratejik kararları şekillendiren dinamik bir değişken olarak rol oynadığını göstermektedir.

Mahan'ın (1890) *Sea Power Theory*'sinde deniz gücünün sürdürülebilirliğinin temel şartı olarak “*uygun coğrafi konum*” vurgulanırken, Mers-el-Kébir örneği bu görüşü tersinden doğrular niteliktedir. Limanın kapalı yapısı, barış zamanında mükemmel bir korunak; savaş zamanında ise taktiksel bir kapan hâline gelmiştir. Churchill'in bu baskını “*tarihin en acı zorunluluğu*” olarak nitelmesi (Churchill, 1949), kararın yalnızca politik değil, mekânsal zorunluluklar tarafından da şekillendirildiğini ima eder.

Mackinder'in (1904) kara merkezli “*Heartland*” teorisi ile Spykman'ın (1942) kenar kuşak “*Rimland*” anlayışı birlikte değerlendirildiğinde, Mers-el-Kébir'in deniz gücü-kara gücü dengesinin kesişim alanında bulunduğu görülür. Cebelitarık Boğazı'na olan yakınlığı, burayı Akdeniz'in Atlantik'e açılan “*eşik noktası*” hâline getirir. Bu nedenle Mers-el-Kébir, yalnızca coğrafi bir liman değil, bölgesel güç projeksiyonlarının somutlaştığı bir jeopolitik eşik (threshold space) olarak değerlendirilmelidir.

Baskın sırasında yaşanan olaylar, Friedrich Ratzel'in (1897) devletlerin mekânsal güvenlik algılarına ilişkin erken dönem yaklaşımlarını hatırlatmaktadır. Devletlerin stratejik alanlarını koruma refleksi, zaman zaman mekânsal kısıtlar ve jeopolitik zorunluluklar çerçevesinde sert kararların alınmasına yol açabilmektedir. İngiltere'nin Mers-el-Kébir'deki müdahalesi, deniz gücüne dayalı güvenlik anlayışının coğrafi koşulların sunduğu sınırlamalar içinde şekillendiği bir örnek olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan bakıldığında baskın, deniz gücünün kendi stratejik varlığını sürdürme çabası kapsamında alınmış zor bir kararın tarihsel yansıması olarak yorumlanabilir.

Sonuç olarak, Mers-el-Kébir örneği, coğrafyanın askerî ve politik karar süreçlerini sınırlandıran ve yönlendiren güçlü bir çerçeve sunduğunu göstermektedir. Limanın morfolojisi, rüzgâr yönleri, derinlik yapısı ve çevresel engeller, savaşın hem taktik hem stratejik sonuçlarını doğrudan etkilemiştir. Bu çerçevede Mers-el-Kébir, yalnızca bir savaş sahnesi değil, coğrafyanın askerî tarihteki belirleyici etkisini somut biçimde gözler önüne seren bir laboratuvarıdır.

4.2. Mahan, Mackinder ve Spykman Teorileri Çerçevesinde Bir Analiz

Mers-el-Kébir Baskını, yalnızca II. Dünya Savaşı'nın askeri bir olayı değil, aynı zamanda klasik jeopolitik kuramların sahadaki doğrulamasıdır. Akdeniz Havzası, Mahan'ın *Sea Power Theory*'sinden Mackinder'in *Heartland* paradigmasına, Spykman'ın *Rimland* formülasyonuna kadar, coğrafi düşüncenin merkezinde yer almıştır. Bu üç teorisyen, birbirinden farklı yönlerden yola çıksalar da coğrafyanın ulusal gücün biçimlenmesindeki belirleyici rolü konusunda ortaklaşırlar.

4.2.1. Alfred Thayer Mahan ve Deniz Gücü Teorisi

Amerikalı deniz stratejisti Alfred Thayer Mahan (1890), deniz gücünü “*ulusların tarihsel kaderini belirleyen asli unsur*” olarak tanımlamıştır. *The Influence of Sea Power upon History* adlı eserinde Mahan, bir devletin küresel etkinliğinin, deniz ticaret yollarını kontrol etme kapasitesiyle doğru orantılı olduğunu savunur. Ona göre deniz hâkimiyeti altı temel unsura dayanır: coğrafi konum, fiziksel yapı, bölge büyüklüğü, nüfus, ulusal karakter ve hükümetin deniz gücüne bakışı.

Mers-el-Kébir örneğinde bu ilkeler açık biçimde gözlemlenebilir. Körfezin doğal yapısı, İngiltere'nin Akdeniz'deki deniz üstünlüğü stratejisinin kritik bir parçası hâline gelmiştir. Mahan'a göre, Akdeniz'i kontrol eden güç, Avrupa ile Asya arasındaki deniz geçişini de denetler. Bu çerçevede, İngiltere'nin 1940'ta Mers-el-Kébir'e müdahalesi yalnızca askerî bir operasyon değil; deniz hâkimiyetinin sürekliliğini korumaya yönelik jeopolitik bir zorunluluk olarak değerlendirilmelidir (Hance, 2019; Mahan, 1890).

Mahan'ın perspektifinden bakıldığında, Mers-el-Kébir Baskını, deniz gücünün yalnızca gemi filosuna değil, stratejik deniz üslerine erişim kapasitesine dayandığını kanıtlar. Bu nedenle İngiltere, Fransa filosunu etkisiz hâle getirerek, Akdeniz'in batısında “*deniz lojistiği zincirinin kırılmasını*” önlemiştir.

4.2.2. Halford Mackinder ve Kara Gücü Paradigması

Mahan'ın deniz merkezli yaklaşımına karşılık, İngiliz coğrafyacı Halford J. Mackinder (1904), küresel güç dengesinin kara hâkimiyetine dayandığını ileri sürmüştür. Ona göre Avrasya'nın iç kesimleri -“*Heartland*” (Kalpgâh)- dünyanın jeopolitik merkezidir ve kim bu bölgeyi kontrol ederse, “*Dünya Adası*”nı (Avrasya + Afrika) yönetme potansiyeline sahiptir.

Mackinder'in ünlü formülü şöyledir: “*Doğu Avrupa'yı kim kontrol ederse, Heartland'i denetler; Heartland'i kim kontrol ederse, Dünya Adası'na hükmeder; Dünya Adası'nı kim denetlerse, dünyayı yönetir.*” (Mackinder, 1904, s. 436).

Mers-el-Kébir bu denklemde doğrudan Heartland bölgesinde yer almasa da Heartland'ın denizle bağlantı noktalarından biri olan “*kuşak bölgede*” (peripheral zone) konumlanır. Akdeniz'in batı ucundaki bu liman, kara gücüyle deniz gücü arasındaki geçiş alanı olarak işlev görür. Bu yönüyle, Mers-el-Kébir kara merkezli güç projeksiyonlarının deniz üzerinden uzandığı bir eşik mekân (threshold space) konumundadır.

Mackinder'in Heartland tezi, kara kütlelerinin stratejik üstünlüğü varsayımına dayanması nedeniyle Akdeniz'in deniz merkezli jeopolitiğini açıklamada sınırlı kalmaktadır. Akdeniz'in jeostratejik karakteri, kara hâkimiyetinden ziyade deniz yollarının sürekliliği ve geçiş noktalarının kontrolü üzerine kuruludur; bu durum, Mahan ve Spykman'ın deniz gücü merkezli yaklaşımlarını bölgeye ilişkin analizlerde daha işlevsel kılmaktadır.

Almanya'nın 1940'ta kara hâkimiyeti kurması, İngiltere'nin deniz üstünlüğüyle çeliştiğinde, Mers-el-Kébir bu iki paradigmanın somut çarpışma noktasına dönüşmüştür. Dolayısıyla baskın, yalnızca askeri değil, Heartland ve Sea Power doktrinlerinin kesişimsel çatışması olarak da değerlendirilebilir (Spykman, 1942).

4.2.3. Nicholas Spykman ve Rimland Teorisi

Amerikalı siyaset bilimci Nicholas J. Spykman (1942), Mackinder'in kara merkezli paradigmasını yenileyerek, “*Rimland*” (kenar kuşak) kavramını ortaya koymuştur. Spykman'a göre, küresel hâkimiyet Heartland'de değil, bu bölgeyi çevreleyen deniz kenarındaki dinamik bölgelerde kazanılır. Ona göre: “*Heartland dünyayı kontrol etmez; Rimland dünyayı kontrol eder.*” (Spykman, 1942, s. 43).

Akdeniz, bu Rimland kuşağının tam kalbinde yer alır. Avrupa, Kuzey Afrika ve Orta Doğu arasındaki geçiş sahası olması nedeniyle, deniz gücü ile kara gücü arasında dengeleyici bir kuşak işlevi görür. Spykman'a göre bu kuşak bölgeler -örneğin Balkanlar, Levant, Kuzey Afrika- küresel istikrarın anahtarlarıdır. Bu açıdan Mers-el-Kébir, Rimland kuşağının Batı ucundaki jeopolitik kilit noktası olarak tanımlanabilir.

İngiltere'nin Mers-el-Kébir Baskını, Spykman'ın Rimland mantığını birebir yansıtır: Akdeniz'de deniz gücünün kaybedilmesi, yalnızca bölgesel değil, küresel güç dengesinin çökmesi anlamına gelecekti. Dolayısıyla İngiltere, Rimland kuşağındaki deniz kontrolünü sürdürmek için coğrafi zorunluluk temelinde harekete geçmiştir (Hance, 2019).

4.2.4. Akdeniz'in “Dengeleyici Kuşak” Rolü

Mahan, Mackinder ve Spykman'ın kuramları birlikte değerlendirildiğinde, Akdeniz Havzası'nın küresel jeopolitiğin dengeleyici kuşağı (balancing belt) işlevi gördüğü anlaşılır. Bu denge, kara ve deniz güçlerinin, ticaret yolları ile stratejik üslerin sürekli etkileşimiyle şekillenir.

Mers-el-Kébir bu kuşağın en hassas düğüm noktalarından biridir. Limanın hem Atlantik'e hem de Afrika'ya yakın konumu, burayı deniz egemenliğinin sürekliliği için coğrafi bir zorunluluk hâline getirir. Bu nedenle baskın, yalnızca İngiltere'nin güvenlik politikası açısından değil, jeopolitik teorilerin sahadaki doğrulaması açısından da özel bir örnektir.

Sonuç olarak, Mers-el-Kébir olayını anlamak, yalnızca tarihsel bir olayı incelemek değil, aynı zamanda coğrafyanın uluslararası güç dinamiklerini nasıl yönlendirdiğini çözümlemektir. Akdeniz hem tarih boyunca hem de günümüzde, kara ve deniz güçlerinin birbirine temas ettiği “*dengeleyici kuşak*” olma özelliğini korumaktadır.

4.3. Stratejik Karar Alma Süreçlerinde Coğrafi Faktörlerin Etkisi

Coğrafya, tarih boyunca askeri ve stratejik karar alma süreçlerinin en belirleyici unsurlarından biri olmuştur. Devletlerin savaş planlamaları, sefer rotaları, üs seçimleri ve lojistik zincirleri çoğu zaman fiziksel çevrenin sunduğu imkânlar ve sınırlılıklar doğrultusunda şekillenmiştir. Özellikle deniz savaşlarında, limanların morfolojisi, kıyı derinlikleri, rüzgâr yönleri, deniz akıntıları ve kara bağlantıları gibi mekânsal faktörler, stratejik kararları doğrudan etkilemiştir (Mahan, 1890; Gray, 1999).

II. Dünya Savaşı döneminde Mers-el-Kébir Baskını, coğrafyanın bu belirleyici rolünü çarpıcı biçimde gözler önüne sermiştir. Körfezin doğal yapısı -dar giriş ağzı, yüksek kıyı sırtları ve derin liman tabanı- Fransız donanmasına barış zamanında üstün koruma sağlamış, ancak savaş

koşullarında bu avantaj hareket kabiliyeti kısıtına dönüşmüştür. Bu durum, coğrafi faktörlerin stratejik karar alma sürecinde ikili (ambivalent) bir etki yaratabileceğini göstermektedir: koruma sağlayan çevre koşulları, aynı zamanda taktiksel esnekliği sınırlayabilir.

4.3.1. Coğrafyanın Askerî Manevra Üzerindeki Etkisi

Mers-el-Kébir örneğinde, dar liman girişi ve çevreleyen kayalık kıyı formasyonu, Fransız gemilerinin manevra alanını ciddi biçimde kısıtlamıştır. İngiliz bombardımanı başladığında, gemiler liman içinde rotasyon yapamamış, bu da hedef olmalarını kolaylaştırmıştır (Cantoni, 2016). Söz konusu koşullar altında topografik ve morfolojik engeller, manevra üstünlüğünü tayin eden başlıca faktörlerden biri olmuştur.

Askerî stratejist Carl von Clausewitz'in (1832) vurguladığı gibi, savaş "*doğal ve beşerî unsurların çarpıştığı bir olgudur*"; bu nedenle arazi ve mekân, savaşın "*üçüncü değişkeni*" olarak değerlendirilmelidir. Mers-el-Kébir'de bu değişken, çatışmanın taktik boyutunu belirlemiştir. İngiliz filosu, açık denizde hareket serbestisine sahipken, Fransız filosu coğrafi kapan içine hapsolmüştür.

4.3.2. Savunma Sistemlerinde Coğrafi Faktörlerin Rolü

Savunma stratejileri açısından bakıldığında, Mers-el-Kébir Limanı'nın fiziki yapısı tarih boyunca doğal bir sığınak ve savunma hattı olarak kullanılmıştır. Ancak 1940 baskınında bu doğal avantaj, modern deniz topçularının menzili ve ateş gücü karşısında yetersiz kalmıştır. Limanın etrafındaki yüksek kıyı duvarları, savunma topçusuna görüş engeli yaratmış; radar ve erken uyarı sistemlerinin yokluğu, coğrafyanın koruyucu işlevini zayıflatmıştır (Jordan & Dumas, 2009). Bu durum, savunma sistemlerinin yalnızca coğrafi avantajlara dayanılarak açıklanamayacağını açık biçimde göstermektedir. Çevresel koşullar belirli imkânlar sunsa da bu imkânların etkinliğini belirleyen unsurlar teknoloji, taktik kapasite ve insan faktörüdür. Mers-el-Kébir örneğinde görüldüğü üzere, coğrafi koşullar savunma açısından potansiyel avantajlar sağlamakta; ancak bu avantajlar modern savaş teknolojileri ve uygun savunma düzenlemeleriyle desteklenmediğinde stratejik bir zafiyete dönüşebilmektedir.

4.3.3. Lojistik ve Stratejik Ulaştırma Ağlarında Mekânsal Etkiler

Coğrafyanın lojistik üzerindeki etkisi, Mers-el-Kébir'in deniz ulaştırma hatlarının merkezinde yer almasıyla daha belirgin hâle gelir. Limanın konumu, Kuzey Afrika'daki Fransız kolonilerine ikmal sağlamak için idealdi; ancak kara bağlantılarının sınırlılığı ve dağlık topoğrafya, tedarik sürekliliğini zorlaştırmıştır (Hance, 2019). İngilizler bu durumu iyi analiz ederek, deniz ikmal hatlarını hedef almış ve Mers-el-Kébir'i lojistik zincirin zayıf halkası hâline getirmiştir. Dolayısıyla, stratejik karar alma sürecinde lojistik coğrafyanın rolü hayati bir önem taşır; çünkü coğrafi unsurlar sadece askerî taktikleri değil, ikmal ağlarının sürekliliğini ve savaş gücünün sürdürülebilirliğini de doğrudan etkiler.

4. Coğrafyanın Karar Alma Dinamiklerine Etkisi

Stratejik karar alma süreçleri, yalnızca politik akıl yürütmeye değil, mekânsal algıya (spatial cognition) da dayanır. Churchill'in Mers-el-Kébir kararında belirleyici olan unsurlardan biri, Akdeniz'in batı ucunun "*deniz üstünlüğü eşiği*" olarak algılanmasıdır. Cebelitarık Boğazı ve Mers-el-Kébir, Britanya açısından Atlantik ile Akdeniz arasında jeostratejik bir geçit sistemi oluşturuyordu. Dolayısıyla coğrafya, yalnızca fiziksel bir gerçeklik değil, karar vericilerin zihinsel haritalarında da bir "*stratejik zorunluluk*" hâline gelmiştir.

Bu durum, coğrafi faktörlerin yalnızca savaşın değil, karar süreçlerinin de belirleyici altyapısını oluşturduğunu gösterir. Stratejik düşünce, mekânın olanaklarını sınırlılıklar kadar fark etmeyi gerektirir aksi hâlde mekân, avantajdan çok bir tuzak hâline gelir.

Mers-el-Kébir Baskını, coğrafyanın askerî, lojistik ve politik karar alma üzerindeki çok katmanlı etkisini açık biçimde gösterir. Körfezin yapısı, olayın taktiksel seyrini; konumu ise stratejik gerekçesini belirlemiştir. Bu yönüyle baskın, fiziksel mekânın stratejik aklı biçimlendiren bir faktör olduğunu kanıtlar. Dolayısıyla coğrafya, yalnızca savaşların sahnesi değil, aynı zamanda karar alma süreçlerinin gizli belirleyenisidir. Bu perspektiften bakıldığında,

Mers-el-Kébir olayı, mekânın hem avantaj hem de kısıtlayıcı bir unsur olarak nasıl işlediğini gösteren örnek bir vaka niteliğindedir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışma, 3 Temmuz 1940 tarihinde gerçekleşen Mers-el-Kébir Baskını'nı yalnızca II. Dünya Savaşı'nın dramatik bir askerî olayı olarak değil, coğrafi mekânın stratejik karar alma süreçlerini nasıl yönlendirdiğini gösteren tarihsel bir kırılma noktası olarak ele almıştır. Akdeniz Havzası'nın jeopolitik yapısı ile Mers-el-Kébir Limanı'nın fiziki coğrafyası arasındaki ilişki merkeze alınarak yürütülen tarihsel-coğrafi çözümleme, savaşın seyrinin insan iradesinden bağımsız olmadığını; ancak coğrafyanın sunduğu imkân ve sınırlılıklar içinde şekillenen bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmanın bulguları, liman morfolojisinin ve çevresel koşulların taktik-operatif sonuçlara doğrudan etki edebildiğini göstermektedir. Mers-el-Kébir Limanı'nın dar girişli ve korunaklı körfez karakteri, barış dönemlerinde savunma ve barınma avantajı üretirken, baskın anında Fransız filosu açısından ciddi bir manevra kısıtına dönüşmüştür; limanı “*korunaklı üs*” olmaktan çıkarıp “*mekânsal kapan*” niteliğine yaklaştırmıştır. Bu tersyüz oluş, coğrafi unsurların tek yönlü bir belirleyicilik üretmediğini; aksine tarihsel bağlam, güç dengesi ve operasyonel koşullara bağlı olarak farklı, hatta zıt sonuçlar doğurabildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu yönüyle Mers-el-Kébir örneği, coğrafyanın savaş alanının yalnızca zemini değil, kararların ve sonuçların biçimlendiği etkin bir değişken olduğunu doğrulamaktadır. Bu çerçevede Mers-el-Kébir Baskını, coğrafi koşulların savaşın seyrini tek başına belirlemediğini; bu koşulların, dönemin askerî teknolojisi, istihbarat kapasitesi ve siyasi iradesiyle birlikte değerlendirildiğinde stratejik sonuçlar üretebildiğini açık biçimde ortaya koymaktadır.

İngiltere'nin Operation Catapult kararı da bu mekânsal çerçeveden bağımsız değerlendirilemez. Müdahale, yalnızca diplomatik güvensizlik ya da askerî ihtiyat refleksiyle açıklanamayacak ölçüde, Akdeniz'in batı ucunda deniz hâkimiyetinin sürekliliğini güvence altına alma zorunluluğuyla ilişkilidir. Mers-el-Kébir'in Cebelitarık Boğazı'na yakınlığı ve Atlantik-Akdeniz geçiş hattı üzerindeki konumu, limanı stratejik bir eşik mekân hâline getirmiş; bu durum İngiltere açısından coğrafyanın dayattığı bir baskı alanı yaratmıştır. Dolayısıyla olay, stratejik kararların yalnızca politik niyetlerle değil, coğrafi zorunluluklarla da şekillendiğini göstermektedir.

Elde edilen bulgular, klasik jeopolitik yaklaşımların açıklayıcılığının tarihsel bir vaka üzerinden yeniden değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Mers-el-Kébir örneği, deniz gücü ve deniz hatlarının sürekliliği bakımından Mahan'ın deniz hâkimiyeti kuramıyla; Akdeniz'in dengeleyici kuşak ve geçiş alanı niteliği açısından ise Spykman'ın Rimland yaklaşımıyla uyum göstermektedir. Buna karşın kara merkezli jeopolitik açıklamalar Akdeniz bağlamında sınırlı bir geçerliliğe sahiptir; olay, deniz merkezli dinamiklerin stratejik önemini daha belirgin hâle getirmektedir. Çalışma ise, mekânsal faktörleri tek başına belirleyici görmeyerek, bu unsurları teknoloji, istihbarat, diplomasi ve karar verici irade gibi etkenlerle birlikte ele almakta; coğrafyanın rolünü etkileşimsel bir perspektifte konumlandırmaktadır.

Mers-el-Kébir Baskını'nın ortaya koyduğu tarihsel deneyim, benzer bir senaryonun Türkiye'deki stratejik liman ve deniz üslerinde yaşanmaması için liman güvenliği, deniz hâkimiyeti ve kriz yönetimi politikalarının bütüncül bir yaklaşımla ele alınmasını gerekli kılmaktadır. İstanbul ve Çanakkale boğazları gibi dar ve yoğun deniz geçitlerine sahip alanlar ile Mersin, İskenderun ve Aksaz gibi kapalı veya yarı kapalı liman yapıları, barındırdıkları mekânsal kısıtlar nedeniyle kriz ve çatışma dönemlerinde hem savunma avantajları hem de potansiyel kırılma noktaları üretmektedir.

Bu doğrultuda Türkiye açısından, liman morfolojisi ile deniz hatlarının sürekliliğini birlikte değerlendiren çok katmanlı bir güvenlik mimarisinin geliştirilmesi; erken uyarı ve gözetleme sistemlerinin güçlendirilmesi deniz üslerinin manevra kabiliyetini sınırlayan yapısal unsurların kriz senaryoları çerçevesinde yeniden analiz edilmesi ve diplomatik-askerî koordinasyon mekanizmalarının etkinleştirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Mers-el-Kébir örneğinin sunduğu tarihsel ders, Türkiye'nin stratejik limanlarını yalnızca lojistik ve askerî merkezler olarak değil; aynı zamanda deniz yetki alanları, boğaz güvenliği ve bölgesel caydırıcılık perspektifinden değerlendirmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, olası stratejik sürprizlerin önlenmesi ve deniz güvenliğinin sürdürülebilir biçimde sağlanması açısından kritik bir çerçeve sunmaktadır.

Araştırmanın güncel çıkarımı, Akdeniz'deki güvenlik mimarisinin temel mekânsal önceliklerinin büyük ölçüde süreklilik gösterdiğine işaret etmektedir. Geçiş yolları, deniz üssü ağları ve eşik mekânların kontrolü, 1940'ta olduğu gibi günümüzde de Akdeniz jeopolitiğinin ana eksenlerinden biri olmaya devam etmektedir. Bu çerçeve, Doğu Akdeniz'de enerji jeopolitiği, deniz yetki alanları ve deniz gücü konuşlanmaları etrafında şekillenen rekabetin tarihsel arka planını anlamada Mers-el-Kébir'i analitik bir referans noktası hâline getirmektedir.

Türkiye açısından ise çalışma, deniz jeopolitiğinin “*sabit coğrafya-değişken strateji*” ikiliği üzerinden okunabileceğini göstermekte; Boğazlar, Ege ve Doğu Akdeniz ekseninde mekânsal zorunlulukların stratejik özerklik arayışıyla birlikte ele alınması gerektiğine dair karşılaştırmalı bir ders sunmaktadır.

Sonuç olarak Mers-el-Kébir Baskını, coğrafyanın stratejiye dönüştüğü, mekânın karar alma süreçlerini sınırlandırdığı ve yönlendirdiği tarihsel bir eşik örneğidir. Çalışma, liman coğrafyası ile deniz hâkimiyeti arasındaki ilişkinin savaşın seyrini belirleyebileceğini gösterirken; aynı zamanda jeopolitik kuramları Akdeniz ölçeğinde yeniden okuyarak, tarihsel coğrafya ve jeopolitik literatürüne bütüncül bir katkı sunmaktadır. Gelecek araştırmalarda benzer tarihsel vakaların karşılaştırmalı mekânsal analizlerle incelenmesi ve CBS/batimetrik modelleme gibi tekniklerle desteklenmesi, mekân-strateji ilişkisinin daha ölçülebilir ve genellenebilir biçimde tartışılmasına imkân sağlayacaktır.

5.1. Çalışmanın Katkıları ve Özgün Değeri

Bu çalışma, askerî tarih ve jeopolitik literatüre aşağıdaki özgün katkıları sunmaktadır:

1. Tarihsel bir askerî olayı coğrafi mekân merkezli bir analizle yeniden yorumlamaktadır. Mers-el-Kébir Baskını, yalnızca diplomatik veya askerî kararların sonucu olarak değil; liman morfolojisi, geçiş hatları ve deniz coğrafyasının stratejik kararları şekillendiren rolü çerçevesinde ele alınmıştır.
2. Çalışma, klasik jeopolitik kuramları (Mahan-Mackinder-Spykman) karşılaştırmalı ve bütünlük biçimde uygulamaktadır. Bu kuramlar, rakip açıklamalar olarak değil; Akdeniz coğrafyası çerçevesinde birbirini tamamlayan analitik araçlar olarak değerlendirilmiştir.
3. Çalışma, coğrafyanın stratejik karar alma süreçleri üzerindeki etkisini indirgemeci yaklaşımlardan kaçınarak, etkileşimsel ve çok boyutlu bir çerçevede ele almaktadır. Mekânsal faktörleri teknoloji, diplomasi, istihbarat ve karar verici iradesiyle birlikte değerlendirerek, tek yönlü açıklamalardan bilinçli biçimde uzaklaşmaktadır.
4. Akdeniz jeopolitiğinde tarihsel süreklilik vurgusu sunmaktadır. Mers-el-Kébir örneği üzerinden, deniz üsleri, eşik mekânlar ve geçiş hatlarının günümüz Akdeniz güvenlik mimarisindeki kalıcı rolü ortaya konulmaktadır.
5. Çalışma, Türkiye açısından karşılaştırmalı jeopolitik çıkarımlar üretmektedir. Akdeniz'in batısındaki tarihsel bir vakadan hareketle, Türkiye'nin Boğazlar, Ege ve Doğu Akdeniz eksenli deniz jeopolitiğine dair analitik dersler sunmaktadır.
6. Yöntemsel olarak tarihsel coğrafya ile jeopolitik analiz arasında uygulanabilir bir analiz modeli önermektedir. Bu yaklaşım, benzer tarihsel vakaların mekânsal çerçeve içinde yeniden ele alınmasına imkân tanıyabilecek niteliktedir.

5.2. Çalışmanın Sınırlılıkları

Bu araştırma, büyük ölçüde tarihsel belgeler, ikincil literatür ve mekânsal betimleyici veriler üzerinden yürütülmüştür. 1940 yılına ait batimetrik ve hidrografik verilerin sınırlı oluşu, bazı mekânsal değerlendirmelerin dolaylı çıkarımlara dayanmasına neden olmuştur. Ayrıca çalışma,

tek bir tarihsel vaka üzerine yoğunlaştığından, elde edilen bulguların genellenebilirliği karşılaştırmalı analizlerle desteklenmeye açıktır.

Kaynakça

- Bachir or tv.* (2025, Kasım 15). [YouTube videosu] [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=24QDRNQ_dKI
- Cantoni, G. (2016). *French Naval Strategy and the Role of Mers-el-Kébir*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Churchill, W. (1949). *Their Finest Hour*. London: Cassell and Company.
- Clausewitz, C. (1832). *Vom Kriege*. Berlin: Dümmlers Verlag.
- Del Sarto, R. (2020). *Borderlands: Europe and the Mediterranean Middle East*. Oxford: Oxford University Press.
- Germond, B. (2015). *The Maritime Dimension of European Security: Seapower and the European Union*. Palgrave Macmillan.
- Google Earth. (2025, Kasım 8). [Mers-el-Kébir, Cezayir haritası] [Harita]. Google. https://earth.google.com/web/@35.72052075,-0.68384745,1.5976215a,5923.56470734d,35y,49.8486318h,76.42302281t,359.99999985r/data=CgRCaggBOgMKATBCAggASg0I_____ARAAF
- Gray, C. (1999). *Modern Strategy*. Oxford: Oxford University Press.
- Hance, A. (2019). *Mediterranean Geopolitics and the Colonial Sea Power*. London: Routledge.
- Histoire-image.* (2025, 11 12). <https://histoire-image.org/sites/default/files/2022-04/mers-el-kebir-caen-1.jpg> adresinden alındı
- Jordan, J., & Dumas, R. (2009). *French Battleships 1922–1956*. Annapolis: Naval Institute Press.
- Le Drame de Mers-el-Kébir.* (2025, Kasım 11). *Le drame d'une flotte convoitée. Le Drame de Mers-el-Kébir.* <https://www.ledrame-merselkebir.fr/la-tragedie-de-mers-el-kebir/rappel-du-drame/le-drame-dune-flotte-convoitee/>
- Mackinder, H. (1904). The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal*, 23(4), 421–437.
- Mahan, A. (1890). *The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783*. Boston: Little, Brown and Company.
- Paxton, R. (2001). *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944*. New York: Columbia University Press.
- Ratzel, F. (1897). *Politische Geographie*. Leipzig: Oldenbourg.
- Ridolfi, M. (1997). *Mediterranean Conflicts and Maritime Geography*. Milan: Feltrinelli Editore.
- Saygılı, R. (2025, Kasım 12). Avrupa fiziki haritası [Harita]. Coğrafyaharita. http://cografyaharita.com/haritalarim/1i_avrupa_fiziki_haritasi.png
- Semple, E. (1911). *Influences of Geographic Environment*. New York: Henry Holt.
- Spykman, N. (1942). *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Warfare History Network.* (2025, Kasım 15). *Operation Catapult: The attack on Mers-el-Kébir.* Warfare History Network. <https://warfarehistorynetwork.com/article/operation-catapult-the-attack-on-mers-el-kebir/>

Extended Abstract

The present study offers a comprehensive geographical and geopolitical analysis of the Attack on Mers-El-Kébir (3 July 1940), a critical event in World War II that epitomizes the interaction between human strategic decision-making and geographical constraints. The research situates Mers-El-Kébir within the broader framework of Mediterranean geopolitics, emphasizing how spatial constraints, physical geography, and maritime morphology shaped strategic outcomes. Drawing on the theoretical frameworks of Mahan's Sea Power Theory (1890), Mackinder's Heartland Theory (1904), and Spykman's Rimland Theory (1942), the study conceptualizes the event not merely as a military operation, but as a geographical manifestation of geopolitical determinism.

Methodologically, the study adopts a qualitative historical-geographical approach, integrating case study analysis, historical reconstruction, and spatial analysis. Primary data sources include 1940s topographic and hydrographic maps, archival documents, and visual materials such as historical aerial photographs and satellite imagery. Secondary sources comprise classical geopolitical texts and contemporary academic literature (e.g., Ridolfi, 1997; Cantoni, 2016; Hance, 2019). This integrative approach enables the reconstruction of both the physical and strategic landscape of Mers-El-Kébir, providing a spatially grounded interpretation of the raid.

The findings reveal that Mers-El-Kébir's physical geography, particularly its semi-enclosed bay morphology, deep-water basin, and limited access routes, produced a paradoxical situation: while the port offered natural protection and logistical advantages under peacetime conditions, these same features became critical constraints during the attack. The narrow harbor entrance, steep surrounding relief (Murdjado Massif and Santon Cape), and dense urban proximity of Oran limited maneuvering capability, transforming the port into a "spatial trap." As illustrated in the cartographic and three-dimensional visual analyses (Figures 1–8), these spatial configurations amplified the operational vulnerability of the French fleet, allowing the British "Force H" to maintain a secure line of fire from open waters.

At the theoretical level, the study demonstrates that geography operates not as a passive backdrop, but as an active structuring force in the conduct of war. Within the Mahanian paradigm, control of maritime choke points—such as the Strait of Gibraltar and adjacent naval bases like Mers-El-Kébir—was central to sustaining British naval supremacy. In contrast, Mackinder's Heartland framework highlights how continental powers sought to challenge maritime dominance through territorial depth. Spykman's Rimland theory, situating the Mediterranean as a balancing zone between land and sea powers, provides the most fitting analytical lens: Mers-El-Kébir emerges as a microcosm of Rimland geopolitics, where maritime and continental imperatives collided under the constraints of geography.

Beyond its historical implications, the research contributes methodologically by introducing a historical-geographical model that integrates environmental and spatial variables into strategic analysis. This model bridges disciplinary gaps between geography, history, and political science, proposing that strategic behavior can only be fully understood within its environmental context. The study's spatial reconstructions and hydro-topographic analyses substantiate the claim that physical geography actively shapes, limits, and sometimes dictates strategic possibilities.

The results emphasize that the Mers-El-Kébir Raid represents more than a wartime incident; it is a manifestation of the enduring dialectic between geographical constraint and strategic agency. The closed harbor morphology, hydrodynamic stability, and surrounding relief converted natural protection into operational confinement. Consequently, the raid's tragic outcome—over 1,200 casualties and the sinking of key French vessels—demonstrates the decisive role of spatial structure in determining military success or failure.

In conclusion, this study underscores that geography is not merely the stage of history but a dynamic actor within it. The Mers-El-Kébir case illustrates how environmental conditions, geopolitical imperatives, and human decision-making converge to produce strategic outcomes.

By examining the interplay between physical geography and military strategy, the research contributes to the theoretical advancement of geographical determinism and offers a methodological framework for future interdisciplinary studies on the spatial dimensions of war and diplomacy.

SOCIAL BETWEEN FAMILY AND DUTY: SHAKESPEARE’S *HENRY IV, PART 1*, AS A REFLECTION OF THE MEDIEVAL ENGLISH DYNASTY DISPUTES

AİLE VE GÖREV ARASINDA: ORTA ÇAĞ İNGİLİZ HANEDANLIK ANLAŞMAZLIKLARININ BİR YANSIMASI OLARAK SHAKESPEARE’İN “*IV. HENRY, 1. BÖLÜM*” ADLI OYUNU

Asım AYDIN* - Mustafa CANLI**

Abstract

English history has long been shaped by its royal dynasties and families whose lives have always been a topic of interest for historians, literary critics, and more. Their lives today are the main point of interest in magazines, but history records their decision, family relationships, and disputes as important as the politics of that nation and country. Shakespeare was a favourite writer of Queen Elizabeth I, and his history plays were also popular in his time. He depicted the struggles of the houses of the dynasties: Tudors, Plantagenets, and Stuarts. His play *Henry IV, Part 1*, stages the problems, conflicts, and tensions between royal families, houses, and political responsibility within the framework of medieval English sovereignty. The tense, dramatic narrative that unfolds in King Henry IV’s relationship with his son, Prince Hal, and the challenge to royal authority posed by the Percy Rebellion, interrogates questions of legitimacy and rule, the burdens monarchs carry, as well as the personal costs to their pursuit of empire. It argues that by situating King Henry VI within the historical context of the War of the Roses and the ensuing turmoil following King Henry VI’s deposition, Shakespeare imbues family squabbles with broader aspects of succession, legitimacy, and the struggle to maintain power. The article suggests that the play is not only a study of individual character but also a literary criticism of dynastic rivalry that agitated Tudor England.

Key Words: Tudor historiography, Shakespeare, *Henry IV, Part 1*, Medieval Dynasty, Legitimacy, Kingship.

Öz

İngiliz tarihi, tarihçiler, edebiyat eleştirmenleri ve daha fazlası için her zaman ilgi konusu olan kraliyet hanedanları ve aileleri tarafından etki altında kalmıştır. Bugün hayatları dergilerin ana ilgi odağı olsa da, tarih onların kararlarını, aile ilişkilerini ve anlaşmazlıklarını o ulusun ve ülkenin siyaseti kadar önemli olarak kaydetmektedir. Shakespeare, Kraliçe I. Elizabeth’in en çok değer verdiği yazardı ve tarih oyunları da o dönem popülerdi. Tudorlar, Plantagenetler ve Stuartlar gibi hanedanların mücadelelerini tasvir etti. *Henry IV, Part 1* adlı oyunu, Orta Çağ İngiliz egemenliği çerçevesinde kraliyet aileleri, hanedanlar ve siyasi sorumluluklar arasındaki sorunları, çatışmaları ve gerilimleri sahneye taşıyor. Bu oyun, iktidarın meşruiyetini, egemenliğin yüklerini ve hanedanlık hırslarının bedelini sorgulayan, Kral IV. Henry ile oğlu Prens Hal arasındaki gerilimli ilişkinin yanı sıra Percy Ayaklanması’nın kraliyet otoritesine meydan okuyuşunu ortaya koyuyor. Bu makale, II. Richard’ın tahttan indirilmesinin ardından başlayan ve Güllerin Savaşı’nın tarihsel zemininde şekillenen istikrarsızlık bağlamında eseri konumlandırarak, Shakespeare’in bu çatışmayı, varislik, meşruiyet ve iktidarın sürdürülebilmesi için kaçınılmaz görünen ahlaki uzlaşmalar konularındaki daha geniş endişeleri yansıtmak üzere kullandığını savunmaktadır.

Bu makale 09.10.2025 tarihinde dergimize gönderilmiş; 11.10.2025 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 10.11.2025 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atfı şekli; Asım Aydın - Mustafa Canlı, “Between Family And Duty: Shakespeare’s *Henry IV, Part 1*, As A Reflection Of The Medieval English Dynasty Disputes”, *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 4, (Aralık 2025), s. 81-88.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Karabük/Türkiye, E-mail: asimaydin@karabuk.edu.tr, ORCID: 0009-0007-2557-4659.

** Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Karabük/Türkiye, E-mail: mustafacanli@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5234-3687.

Böylece bu eser, bireysel karakter incelemesinden çok, Orta Çağ ve erken Tudor İngilteresi'ni rahatsız eden hanedan içi çatışmaların döngüsel doğasına dair bir yorum olarak öne çıkar.

Anahtar Kelimeler: Tudor Tarihi, Shakespeare; *IV. Henry, 1. Bölüm*, Orta Çağ Hanedanlıkları, Meşruiyet, Krallık.

Introduction

Henry IV, Part 1 (1597?) is a history play written by William Shakespeare (1564-1616), listed in the First Folio and performed in 1597 (Mowat, 1994, p. x). The play is the second part of a Shakespearean tetralogy, which comprises the plays *Richard II*, *Henry IV, Part 1*, *Henry IV, Part 2*, and *Henry V*. The play is a sequel to *Richard II* and continues the story begun in *Henry IV, Part 2*. The play has two main plots: one follows the rebellion against King Henry IV, and the other follows the adventures of Prince Hal (The Future King Henry V) with Falstaff and others in the London slums. The plots intersect at Prince Henry's court, the court of King Henry IV, and then at the battlefield in Shrewsbury. The play is about the riots that Henry Hotspur started against Henry IV. It ends with the Battle of Shrewsbury, in which Hotspur was killed, and Henry V, the future and popular king of England, made his debut on the battlefield and in court politics. The play, in general, portrays the family relationships among the royal families in England during the reign of King Henry IV, specifically around the years 1402 and 1403. The source for *Henry IV, Part 1*, and for his other histories was the second edition of Raphael Holinshed's *Chronicles* (1587), and others include Edward Hall's *The Union of the Two Illustrious Families of Lancaster and York* and Samuel Daniel's poem *Civil Wars* (1595), which is about English history (Mowat, 1994, p. xx). The text of the play is believed to have been written before 1597, as there are numerous references to Shakespeare's Falstaff in the diaries, comments, and books of that time (Weil & Weil, 1997, p. 4).

When Richard II was deposed from power in 1399, a radical change had occurred in the medieval English political order. The idea of the king as the supreme ruler with divine rights and a reflection of God on earth was replaced by a balance of military conquests, interventions from other powerful lords, and parliamentary attempts. The controversy of illegitimacy marked the era of Henry IV. This was both a legal issue and an emotional one for the public viewpoint. Rebellions occurred across the country, and prophecies of divine retribution circulated widely that the killing of Richard II and the usurpation of power would be punished. This instability caused the English dynastic conflicts known as the Wars of the Roses. In this conflict, the Plantagenets (who are the Houses of Lancaster and York) fight for the throne through bloodshed and alliances. By the time Shakespeare wrote *Henry IV, Part 1*, the Tudor dynasty had consolidated its power. However, the memory of civil war remained vivid in the public's mind and the minds of courtiers. Elizabethan historiographers, such as Raphael Holinshed, whose *Chronicles* served as Shakespeare's primary source, framed earlier conflicts as divine punishment for the original sin of Richard's deposition. This is a common narrative that Shakespeare both adopts and complicates for theatrical effect, exploring the uncertainties of power. Thus, the play presents an altered Tudor history and memory, utilizing the past to caution against contemporary political vulnerability.

In Shakespeare's version, King Henry IV presents a tragic paradox of a ruler whose authority is both necessary and naturally doubtful. His opening lament in the play "so shaken as we are, so wan with care," instantly considers kingship not as triumph but as a burden. The kingship is poisoned by guilt over Richard II's murder and undermined by constant rebellion inside the country, enflamed by the houses and dynasties. Unlike Richard, whom his followers believed was led by God and divine intervention, the new king, Henry, must rely on his work, rhetoric, and military force to establish his authority. Shakespeare's play is a form of political theatre that highlights the fragility of noble dissent and uprisings. The play interrogates the most popular medieval political doctrine, the divine right of kings, with a pragmatic alternative. Henry governs not solely by God's grace, but through uneasy alliances and strategic violence. This tension resonates with 15th-century concepts of a mixed rule, featuring a parliament or a privy

council alongside an absolute monarchy. Shakespeare, however, portrays Henry's legitimacy as not being inherited from his birth or his house, but as continually at risk and in question.

According to E. M. W. Tillyard, the most distinguishing feature of the Shakespearean history play is its deep commitment to the Elizabethan order, which is evident through the resolution of a disorder in the monarchy – a rebellion, royal family conflicts, or a conflict within the royal family (1944, pp. 15-18). Another issue is that Shakespeare wrote his history plays in sequence; therefore, they bear a connection to each other. For instance, in the play *Richard II*, King Henry overthrew Richard II, and this fact serves as the reason and shadow of many of King Henry's decisions and motivations in *Henry IV, Part 1*. However, there are also criticisms claiming that Shakespeare's history plays are not linked to each other, but rather separate plays in their own right (Greene, 2002, p. 27). James Calderwood claims that the plays of Shakespeare from *Richard II* to *Henry V* can represent England's transition from medieval to Renaissance culture, from feudal monarchy to Machiavellian politics (1979, p. 1). However, it cannot be stated that the history plays of Shakespeare or any of his tetralogies are grand narratives that all work together on a theme, character, or motivation. Each tells the story of a monarch with his family or royal people around him, dealing with internal and external riots and wars. Each play is a story of its own; some are tragic, while others, such as *Henry IV Parts 1 and 2*, incorporate humorous and non-tragic elements within their plots and texts. Michael Hattaway also maintains that the plays are not a work of collective thinking but were instead written separately (2002, pp. 11-12). He further remarks that each play is a rewriting of another one; therefore, they could not be written in one sitting:

Dramatic history is characterised more by rewriting rather than by repetition. Each history play, that is, rewrites the plays that preceded it. *Richard III*, for example, rewrites the *Henry VI* plays; *Henry IV* rewrites *Richard II*, and *Henry V* rewrites all the history plays that precede it. (p. 16)

Hattaway also argues that, given the role history plays in the reign and death of a monarch, it is understandable and inevitable that they will be associated with tragedy (p. 3). However, in the case of *Henry IV, Part 1*, the hero, Hal, does not die but becomes victorious, and his subplot with the comic Falstaff poses a problem for the tragic genre. Nevertheless, Hattaway argues that only Shakespeare's *Henry VI* is a lifelong history of a king, culminating in his death; the others are only tragic stories in which the kings' reigns are heading towards crisis, either politically or personally (p. 4).

One publication that deals with the same topic as this article is Terrell L. Tebbetts's "Shakespeare's *Henry V*: Politics and the Family." It argues that while psychological criticism has extensively analyzed the family dynamics in Shakespeare's plays, political criticism has largely neglected how the family theme handles the play's political theory (1990, pp. 8-10). This point of view is significant because the text constantly connects Henry V's kingship to familial bonds. This ranges from his reconciliation with his father to his appeals to brotherhood at Agincourt. As well as his marriage to Katherine. Tebbetts suggests that analysing these relationships is essential for resolving the debate regarding the nature of Henry's rule. Specifically, whether his government fosters a "bond" of mutual responsibility or attempts to deconstruct the family in order to replace it with the state (p. 8). The central tension of the play is whether the King makes himself responsible to the state or forces the state to be responsible to him in all aspects, including war, succession, dynasty, finances, and the church. In the reunion part of the play, Henry IV expresses the fear that without the obligations inherent in family structures, "nature falls into revolt" (4.5.65), turning humanity into a predatory wilderness of wolves rather than a cohesive society (p. 9). While Hal reassures his father by acknowledging his "due from lineal honor," historical analysis suggests a period where the state was beginning to absorb functions previously held by the family, complicating the question of whether Henry V establishes a regime of responsible mutuality or one of destructive patriarchy.

Larry S. Champion's "History into Drama: The Perspective of *I Henry IV*" argues that the play reaches a unique, broad historical perspective by intentionally breaking its focus. It

moves away from the psychological analysis found in works like *Richard II* or *Julius Caesar* (1978, p. 185). The play implements a cut-off view by confirming that no single character dominates the action. The line counts are spread almost equally among Prince Hal, Hotspur, and Falstaff, with the title character, Henry IV, speaking the fewest lines. This perspective is further expanded by the simultaneous development and interweaving of three distinct plot strands: the King's political troubles, the rebels, Hotspur, and Hal's life in Eastcheap. Each depicts a different socio-political stratum, collectively ensuring that the "focus remains on the evolving condition of a nation rather than the personal experience" of one protagonist (p. 187). This tactic enables Shakespeare to evaluate the characters against contemporary standards for a monarch. King Henry IV embodies a limited concept of kingship based on effectiveness and the maintenance of civil order. On the other hand, Prince Hal presents a static figure who possesses a more complete vision of kingship. The play's use of these composite and hesitant figures ultimately presents a nuanced dramatic account of England's struggle for unity as it emerged from medieval feudalism.

As its nature, history primarily refers to factual historical events and personalities, albeit with minor inventions and variations. In *Henry IV, Part 1*, Shakespeare remains faithful to the general outline of the history and personalities, but there are also notable differences. First of all, the relationship between Henry IV and his son, Henry V, is a theatrical invention that brings a close-up of the relationship between a father and son, as well as a king and his heir. Secondly, the Shrewsbury Battle ends with the death of Hotspur, but it was not Henry V who killed him; it was an anonymous longbowman (Rackin, 1990, p. 79). The other heroic actions of Henry V, such as his single combat with Henry Percy and saving his father, are also not factual events; these appear to be part of Shakespeare's plan to portray Henry V as the brave and gallant king of England (Saccio, 1990, p. 30). The motivation of the rebels in Wales is also not a true representation (Rackin, 1990, p. 81). Barbara Mowat states that this kind of rewriting, with family relationships in the foreground, pulls us into the play (1994, p. xv). Hotspur, Henry, and Hal are not distant figures as they are portrayed in the chronicles; their personal feelings, struggles, and dilemmas are revealed to us, making them more alive and relatable. Secondly, the focus on the family relationships "reminds us that the wars for control of England, Scotland, and Wales in the fourteenth and fifteenth centuries were basically family struggles" (p. xv).

The play includes one of the most famous Shakespeare characters, Falstaff, who is a fool and a corrupt figure full of witty remarks. His role is even declared on the cover of the original poster of the play, saying "With the humorous conceits of Sir John Falstaff". As his name suggests, he deals with a lot of "false stuff" in the play. He is a sir, but at the same time a thief and a liar. In fact, Sir John Falstaff was originally named Sir John Oldcastle in the early seventeenth-century manuscripts of the play, as documented by letters and other sources (Mowat, 1994, p. 235). It is claimed that Shakespeare was forced to change the name because Sir John was a Protestant martyr and Falstaff was a representation of one of his descendants (p. 235). Sir Oldcastle was a knight of Henry IV who fought in France and other places. At the time, his reputation was hotly debated in England because Hal, as King Henry V, had him put to death during his reign, which sparked speculation that he was a traitor of some kind (p. 236). There are also discussions that Sir John was a "Lollard," which meant a Protestant at the time, who supported the idea that the Bible should be available in English to all people (p. 236). Sir John was also called Lord Cobham. As his martyrdom was debated at the time, it is conclusive that it is no coincidence he is portrayed in *Henry IV, Part 1*. This was known as the Oldcastle Controversy in literary discussions up to this point.

Falstaff is a controversial character in such a play, which tells the heroic actions of a future king. Actually, Hal leaves Falstaff at the taverns and decides to become the son of his father and heir to his kingdom; therefore, it can be stated that Hal's leaving symbolizes his rejection of becoming a Falstaff in the future. Falstaff's corrupt character is scolded and ridiculed by Shakespeare in the play. He is a man born out of Eastcheap taverns, where the lowlife of London is situated (Mowat, 1994, p. 244). At the battle scene, Falstaff pretends to be dead while Hal prevails over the bodies of Hotspur and Falstaff (5.4. 219), which is a symbol of Hal's victory over lowly and corrupt life and character. Suddenly, Falstaff stands up, which suggests that he

was a coward trying to avoid a fight. In the battle scene, similarly, Hal lets Falstaff lie about the killer of Hotspur (5.4. 221). Falstaff stabs the dead body of Hotspur to claim the reward. Hal lets him lie about this. Another important detail about Hal is that in his soliloquy in the first tavern scene, he declares that he will be in Eastcheap to create a misleading impression and then make a more dramatic comeback (1.2. 25). Hal and Hotspur's competition to become the patriarch is a central storyline in the play. We see differences between these characters that are competing for the throne. In fact, the misleading strategy of Hal works because Hotspur undermines his opponent, Hal, with the words of Vernon, who looks down on the unruly prince and claims that he would not show up on the battlefield (5.1. 193). Another difference between Hal and Hotspur is that Hotspur grew up in mansions and castles, like a proper nobleman. In contrast, Hal spent most of his time in Eastcheap, where he mostly encountered and interacted with common people on the streets.

The central theme of the play is the father-son relationship between Henry IV and his heir, Prince Hal, who is destined to become Henry V on the English throne. The beginning of the play is dark for Henry IV because his eldest son, Hal, lives a common life in the slums of London along with his lower-class friends, which worries King Henry IV. Especially, he compares his prince with Hotspur, who seems more determined and capable. Unlike Prince Hal, Henry IV overthrew Richard II and gained access to the throne; therefore, he was anxious that Hotspur would prove more gallant than Prince Hal and capture the throne. Here, the relationship between Hal and Falstaff is seen as a foil to the actual father-son relationship between Henry IV and Prince Hal. He chats with him and spends most of his time with Falstaff instead of learning politics in the court with his actual father. On the other side, Hotspur and his father, Northumberland, struggle for control and dominance of England by bringing their minds and forces together. Hotspur and Hal are two candidates for the throne, and they strive for their prestige among the people of England. Hotspur is commanded and supervised by his uncle, Worcester, as they attempt to make their way to the crown. Richard II announced that Hotspur's brother-in-law, Mortimer, was his heir. Henry IV executed Richard II and took the throne. Therefore, Hotspur claims the throne for himself. The start of the rebellion lies in Mortimer, who was captured by Owen Glendower and made a husband to his daughter. King Henry was frustrated and declared Mortimer a traitor. After that, he rejected Hotspur's request for ransom, and the war began. Hotspur declares war on the King after that.

The father-son focus is apparent, especially in scenes 2.4 and 3.2. In scene 2.4, the king sends for the prince and when Falstaff tells him about the news he becomes anxious (2.4. 76). Prince Hal and Falstaff act like a father and a son to prepare the prince for his talk with his father in the court in other words they prepare a role-play (2.4. 80). Falstaff scolds Hal thus he will be ready with quick replies. Falstaff flatters himself as the king but Hal refuses and takes the role of the king himself and destroys Falstaff with his wit (2.4. 81). In scene 3.2, Hal meets his father who accuses and scolds him for his non-royal behavior in London bars (3.2. 131) and warns him that if he is to become king he should be careful about his reputation among the royal families and people of England (132). There, Henry resembles Hal to Richard II, whom he overthrew, and he is disgusted by the common people just like Hal (3.2.135-7). King continues to scold with Hotspur comparisons, and Hal breaks into an emotional speech, where he rejects all accusations and claims that he will be victorious against Hotspur, whom his father seems to both hate and respect at the same time (3.2.138).

At the core of the play resides the emotionally problematic relationship between Henry IV and Prince Hal. The political problems and personal conflicts merge to convey the emotional core of the plot and ethos. Henry blames Hal for his tavern adventures and loses his trust and belief in him, saying: "O, that it could be proved / That some night-tripping fairy had exchanged / In cradle-clothes our children where they lay!" (1.1.85-87). Hal seems to have reformed, but his soliloquy in Act 1, Scene 2, reveals a deliberate strategy to "falsify men's hopes" before dazzling them with redemption. These acts and words also reveal a fact about the Renaissance traditions of princes and their authorities. The education of princes is a principal issue, and their education holds significant importance for the fate of dynasties. Discipline or experience is one of the first

issues in their training. Additionally, austerity or cunning tends to lead more to a Machiavellian concept of holding power and shaping politics in the era. Moreover, the kingly Henry and the surrogate Falstaff, who are Hal's dual real and foster father figures, represent competing models of authority: one bound by duty and statecraft, the other by affection and mirth. Hal's eventual rejection of Falstaff in *Henry IV, Part 2*, highlights the tragic cost of kingship: to rule, one must sacrifice love for the sake of legitimacy.

The Percy rebellion of Northumberland, headed by Hotspur and Worcester, carries not only literary but also political force. Once Henry's allies in Richard II's deposition, the Percys now turn against Henry, using him to expose the instability and lack of any rule of skill following usurpation. Hotspur is passionate and honourable. Taking up arms against Hal from the very start, he is a nobleman without flexibility for fame. In Act 5, Scene 4 of *Henry IV, Part 1*, the famous duel that Hal wins, he takes an omen from. It is a visual manifestation of inherited nobility being bested by artificial kingship. At the same time, however, this triumph is ambiguous: Hal kills the very concept as well. It is as if redemption demands he rid himself not only of his past sins but also of a competitive claim to legitimacy. In sum, the revolt of the Percys represents a common pattern throughout the Middle Ages: once any king has been deposed, those wrongly named usurpers from the top downward; it is unlike what we know. The process of depression would be one that Shakespeare traced through his table of English history plays.

In this play, we can feel Shakespeare's thoughts and literary commentary on medieval and Tudor political culture. Written as the Elizabethan era drew to a close, *Henry IV, Part 1* subtly realizes the English people's anxiety about national cohesion and what will happen once Elizabeth passes on, for one who might not be so tolerant of their Protestantism. The nation is also concerned about its lack of strength in comparison to powerful Spain. With the queen being unmarried and childless, it faced another dynastic crisis comparable to what had occurred in 15th-century England. In portraying a kingdom fraught with rebellion, ambiguous legitimacy, and intergenerational strife, Shakespeare's play touched a deep chord with its original audience. Moreover, the play is a commentary on the very concept of stable sovereignty: kingship becomes not a sacred institution, but simply a performance that is hazardous, relying on authority and violence to suppress dissenting voices. However, Shakespeare does not take a moralistic line. Rather than moralising, his tone is complex; he shows how sacrificing love for a man's duty and, in turn, rewarding deceit is necessary to maintain public order. Thus, he bridges the gap between the medieval past and modern management of things by reminding us that the ghosts of dynastic strife continue to stalk the bodies politic.

In terms of gender equality, the play is poor in the number of female characters, and there is no direct or clear representation or criticism of gender issues. One issue is that the anti-Welsh propaganda is carried out through Welsh women who are likened to monsters, threatening demonic figures like witches (1.1. 13-14). There is Lady Mortimer and a hostess in Eastcheap who were treated bawdily and insultingly by Falstaff (1.2. 17-18). Additionally, Barbara Mowat notes that Hotspur is sometimes treated as feminine due to his warrior-like style (1994, p. 254). For instance, Northumberland says "this woman's mood" for the passion and aggression of Hotspur in his pursuit of the throne (1.3. 27). Lady Percy is another character who cares about Hotspur and his reputation in society; she tries to save Hotspur and supports him in his struggle to become the king. However, she is harsh in her speeches with Hotspur; she calls him a "mad-headed ape" once when she was angry with him (2.3. 67), and tells him, "I'll break thy little finger Harry, / An if thou not tell me all things true" (2.3. 67).

An article written on this subject is J. L. Simmons's article, which argues that Shakespeare's history plays are constructed as masculine narratives in which women function primarily as disruptions to patriarchal continuity. In *Henry IV, Part 1*, this anxiety manifests in the contrast between Mortimer, whose marriage to Glendower's daughter renders him foolish and politically impotent, and Hotspur, who adopts a hyper-masculine, boyish persona to resist the effeminizing influence of the domestic sphere (1993, pp. 441-443). Simmons states that the text actively suppresses female power to prevent history from dissolving into a grotesque comedy of

male humiliation. Consequently, Prince Hal is insulated from women to preserve his political sustainability, developing in a single-sex position where he need not negotiate with the feminine voice. However, Simmons notes that this exclusion leaves Hal with a transsexual ineptitude, visible when he fails to successfully parody the heterosexual dynamic between Hotspur and Lady Percy, revealing the limitations of his homosocial world (pp. 460-461). Ultimately, the story's attempt to contain female disruption fails. Even the triumphant marriage relies on a crooked female inheritance that foreshadows the return to chaos under Henry VI, proving that the masculine historical narrative cannot fully suppress the threatening woman.

The story of *Henry IV, Part 1*, has transcended the scope of historical drama and evolved into a profound reflection on the importance of personal friendship, strength, and leadership. Running parallel to each other, the two histories follow Hal's growth and the Percy revolt, which reveal Shakespearean England in its most realistic light. The play reminds us that every king is both the son of a king and the successor to him, with the sins of his father weighing heavily upon him and the demands of his people. In the figure of Hal, who is a half-prodigal son, half politician/poet, Shakespeare captures the fulfillment of any ruler, which is a painful betrayal of self, by necessity a metamorphosis. Thus, rehearsal for the king. To shed old personality and gain this new one, eh, quite good metaphorical stuff really. Furthermore, it is worth noting that the play not only represents an interpretation of medieval dynastic struggles but also examines the human costs of rule. A question as relevant to court times as to any other phase faced with the paradoxes of government is also relevant.

In conclusion, *Henry IV, Part 1* is a play that tells a heroic story, examines the early 15th-century English society, and especially the royal families. The royal family's struggles led to death and war throughout the rest of the country. Shakespeare's *Henry IV, Part 1* masterfully encapsulates the essence of medieval England, weaving together the complex political, social, and cultural fabric of the era. Through the lens of historical intrigue, the play presents a nuanced portrayal of the power struggles, familial tensions, and societal dynamics that characterized the medieval period. The characters, from the valiant yet troubled Prince Hal to the rebellious Hotspur, embody the conflicting loyalties and ambitions that drove the historical narrative of England during this time. By drawing on historical events and figures, Shakespeare not only entertains but also invites contemporary audiences to reflect on the cyclical nature of power and the enduring relevance of the past. As a conclusion, *Henry IV, Part 1* stands as a testament to Shakespeare's genius in capturing the spirit of an era while exploring universal human experiences. The play's intricate depiction of medieval England's intrigues serves as both a historical reflection and a mirror to the ongoing complexities of political and personal life. Through its rich characterizations and enduring themes, Shakespeare's work continues to resonate, reminding us of the timeless interplay between history and human nature.

Works Cited

- Calderwood, J. L. (1979). *Metadrama in Shakespeare's Henriad: 'Richard II' to 'Henry V'*. Berkeley and London: University of California Press.
- Champion, L. S. (1978). History into Drama: The Perspective of I Henry IV. *The Journal of General Education*, 30(3), pp. 185–202.
- Dowden, E. (1967). *Shakespeare: His Mind and Art*. London: Routledge & K. Paul.
- Greene, N. (2002). *Shakespeare's Serial History Plays*. Cambridge University Press.
- Hattaway, M. (2002). *Shakespeare's History Plays*. Cambridge University Press.
- Mowat, B. (1994). "Introduction" to *Folger Shakespeare Library Henry IV, Part 1*. London: Washington Square Press.
- Rackin, P. (1990). *Stages of History: Shakespeare's English Chronicles*. New York: Cornell UP.
- Saccio, P. (2000). *Shakespeare's English Kings: History, Chronicle, and Drama*. Oxford: Oxford UP.
- Shakespeare, W. (1994). *Folger Shakespeare Library Henry IV, Part 1*. London: Washington Square Press.
- Simmons, J. L. (1993). Masculine Negotiations in Shakespeare's History Plays: Hal, Hotspur, and "the Foolish Mortimer". *Shakespeare Quarterly*, 44(4), pp. 440–46.
- Tebbetts, T. L. (1990). Shakespeare's Henry V: Politics and the Family. *South Central Review*, 7(1), pp. 8–19.
- Tillyard, E. M. W. (1944). *Shakespeare's History Plays*. London: Chatto and Windus.
- Weil, H. & Judith Weil. Eds. (1997). *New Cambridge Shakespeare: The First Part of King Henry IV*. Cambridge: Cambridge UP.
- Williams, C. (2008). *The English Poetic Mind*. Eugene: Wipf and Stock.
- Wilson, J. D. (1948). *The Essential Shakespeare: A Biographical Adventure*. Cambridge: Cambridge UP.

OSMANLI HAPİSHANELERİNDE ÇİÇEK VE FRENGİ HASTALIKLARINA KARŞI ALINAN ÖNLEMLER

MEASURES TAKEN AGAINST SYPHILIS AND SMALLPOX DISEASES IN OTTOMAN PRISONS

Selma TURHAN SARIKÖSE* - Barış SARIKÖSE**

Öz

Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl sonlarında modern hapishaneler inşa etmeye başlamıştır. Eski kale hapishaneleri yerine Avrupa örnek alınarak modern planlı hapishaneler inşa edilmesine rağmen hapishanelerdeki sağlık koşullarının istenilen seviyeye ulaşmadığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Yeni modern hapishaneler de kısa sürede mahkûmlarla dolduğundan yaşanan izdiham nedeniyle hapishanelerde kolera, frengi ve çiçek gibi salgın hastalıklar görülmüştür.

Osmanlı Devleti bir yandan hapishaneleri modernleştirirken bir yandan da hapishanelerin sağlık koşullarını iyileştirmeye çalışmış, bu bağlamda hapishane hastaneleri kurulurken kadınlar için ayrı hapishaneler de inşa edilmiştir. Hapishane hastaneleri mahkûmların tedavisi için önemli bir yere sahip olmuş, hastane olmayan yerlerde belediye ve gureba hastanelerinde de mahkûmlar tedavi edilmiştir.

Çiçek hastalığından tarihsel süreçte binlerce insan öldüğü gibi birçok medeniyet de bu hastalıktan dolayı ortadan kalkmıştır. Osmanlılar Lale Devri'nden itibaren çiçek aşısı uygulamışlar, hatta İngiltere'ye de çiçek aşısının Osmanlı üzerinden geçtiği bilinmektedir. Osmanlı hapishanelerinde XIX. yüzyıl sonlarında görülen salgın hastalıklardan biri de çiçektir. Bazı dönemlerde halk arasında da yayılan çiçek salgınlarından hapishanelerdeki mahkûmlar da etkilenmiştir. Mahkûmlar arasında çiçek ortaya çıkınca hapishaneler kordon altına alınmış, hapishanelere doktorlar görevlendirilmiş, mahkûmlar çiçek hastalığına karşı aşılanmıştır. Ayrıca hapishanelerde bu süreçte artan masraflar için devlet ödenek tahsis etmiştir.

Cinsel ilişki ve kan yoluyla bulaşan frengi, insanlık tarihinde özellikle coğrafi keşiflerden sonra Avrupa'da yaygınlaşmış, Osmanlı coğrafyasına Rusya ile yaşanan savaşlardan sonra sirayet etmiştir. Osmanlı Devleti frengi hastaları için özel frengi hastaneleri açarken, frenginin yayılmasını önlemek için gerekli sıhhi tedbirleri de almıştır. Bu bağlamda hapishanelerde de frengili hastalar tecrit edilmiş, frengiye karşı aşılama yapılmıştır. Özellikle fuhuş yapan kadınlar devlet tarafından yakından takip edilmiş, kadın mahkûmlar yoluyla veya hapishanede görevli bulunan kişilerin bu hastalığı yaymaması için gerekli kordon, tecrit, düzenli sağlık kontrolü gibi tedbirler alınmıştır. Bu çalışmada Osmanlı'nın son dönemlerinde hapishanelerde ortaya çıkan çiçek ve frengi hastalıklarına karşı alınan tedbirler arşiv belgeleri çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Hapishane, XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyıl başı, Hastalık, Çiçek, Frengi.

Abstract

The Ottoman Empire began constructing modern prisons in the late 19th century. Although modern, well-planned prisons were built based on European models to replace the old castle prisons, archival documents reveal that health conditions in prisons did not reach the desired level.

Bu makale 15.11.2025 tarihinde dergimize gönderilmiş; 17.11.2025 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 15.12.2025 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atıf şekli; Selma Turhan Sarıköse-Barış Sarıköse, "Osmanlı Hapishanelerinde Çiçek ve Frengi Hastalıklarına Karşı Alınan Önlemler", *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 4, (Aralık 2025), s. 89-102.

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Karabük/Türkiye, E-mail: selmatsarikose@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3798-5478.

** Prof. Dr., Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Karabük/Türkiye, E-mail: barissarikose@karabuk.edu.tr. ORCID: 0000-0002-6652-0573.

The new modern prisons quickly filled with prisoners, and due to the resulting overcrowding, epidemics such as cholera, syphilis and smallpox broke out in the prisons.

While modernising its prisons, the Ottoman Empire also sought to improve prison health conditions. In this context, prison hospitals were established and separate prisons were built for women. Prison hospitals played an important role in treating prisoners, while in places without hospitals, prisoners were treated in municipal and public hospitals.

Throughout history, thousands of people have died from smallpox, and many civilisations have disappeared as a result of this disease. The Ottomans used smallpox vaccination from the Tulip Era onwards, and smallpox vaccination even reached England via from the Ottomans. Smallpox was one of the epidemic diseases seen in Ottoman prisons in the late 19th century. Prisoners were also affected by smallpox epidemics that spread among the general population during certain periods. When smallpox broke out among prisoners, prisons were placed under quarantine, doctors were assigned to prisons, and prisoners were vaccinated against smallpox. In addition, the state allocated funds to cover the increased costs incurred by prisons during this period.

Syphilis, transmitted through sexual contact and blood, became widespread in Europe, particularly after the Age of Discovery, and spread to the Ottoman territories following wars with Russia. The Ottoman Empire established special syphilis hospitals for patients and took necessary sanitary measures to prevent the spread of the disease. In this context, syphilis patients were isolated in prisons, and vaccination against syphilis was administered. Prostitutes, in particular, were closely monitored by the state, and necessary health measures such as cordons, isolation, and health checks were taken to prevent the spread of the disease by female prisoners or prison staff. This study evaluates the measures taken against smallpox and syphilis outbreaks in prisons during the late Ottoman period based on archival documents.

Key Words: Ottoman, Prison, At the end of 19th century, At the beginning of 20th century, Illness, Smallpox, Syphilis.

Giriş

Osmanlı'da daha önce kale zindanları hapishane olarak kullanılırken XIX. yüzyılda modern hapishane binaları inşa edilmeye başlanmıştır. Müstakil bir bina olarak hapishane inşasına 1870'te Tersane Zindanı yetersiz ve harap hale geldiğinden Sultanahmet'te Umumi Hapishane binasının inşa edilmesiyle başlanmış, hapishane 1871 Ocak ayında sadrazam ve vükelanın da katıldığı bir törenle açılmıştır¹. Bu süreçten sonra Osmanlı'nın vilayet ve kaza merkezlerinde önce erkek sonra da kadın hapishaneleri hızlı bir şekilde yaygınlaşmıştır.

Osmanlı Devleti hapishanelerle ilgili olarak kanuni düzenlemeler yaparken aynı zamanda bu süreçte vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde Avrupa tarzında modern hapishaneler yaygınlaşmıştır. Hapishanelerin hijyen ve sağlık koşullarına yönelik olarak da gerekli tedbirler alınmıştır. Bu bağlamda yabancı uzmanlara hapishanelerin içinde bulundukları durum ve yapılacak ıslahatlarla ilgili raporlar da hazırlanmıştır. 1858 yılında göreve başlayan Binbaşı Gordon, başta İstanbul olmak üzere Osmanlı hapis mekânlarını incelemiş, eldeki mekânların ıslah edilebilir olup olmadığını tespit etmeye çalışmış ve bir rapor hazırlamıştır². Bu bağlamda Caning'in de Osmanlı hapishanelerinin durumu ile ilgili hazırlamış olduğu rapor önemlidir. Hapishanelerin fiziki durumu, sıhhi yapıları ve ihtiyaçlarına bu raporda ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir³.

XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı hapishanelerinin büyük çoğunluğunda sağlık koşullarının kötü durumda olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Üç odalı olan Gelibolu Hapishanesi'nin zemininde tahta döşemesi olmadığından hapishane içindeki kapı gibi ahşap malzemeler çürümeye başlamış, nem ve rutubetten mahkûmlar hastalanmaya başlamıştı. Yapılması gereken hapishane zemininin tahta ile kaplanmasıydı. Hapishanenin helâ lağımları,

¹ Gültekin Yıldız, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2012, s. 268-269, 275.

² M. Zeki, Uyanık, "Batı ve Doğu Kültüründe Hapishane", *Mizânü'l Hak, İslami İlimler Dergisi*, S. 4, (2017), s. 122.

³ Yıldız, a.g.e., s. 112, 115-118.

abdest ve çamaşır suları uzun bir süreden beri hapishanenin bitişiğinde açılmış olan bir çukura akıtılmış ve bu çukur yine uzun süredir açılıp temizlenmemiş ve tamir edilmemişti. Nihayetinde bu çukur farklı yerlerinden patlayıp hem hapishanenin içine hem de etrafa çok kötü kokular saçmaya başlamıştı. Öyle ki hapishanenin içinde kötü kokudan durulamayacak hale gelinmişti. Bu durum yalnızca mahkûmların değil tüm yörenin sağlığını olumsuz etkilemekteydi. Yapılması gereken koğuş zeminlerinin tahta ile döşenmesi, lağım, suyuolları ve kuyunun tamir edilmesi idi. Bu olumsuz şartlar, yaz mevsiminde ciddi bir tehlike meydana getirmekteydi⁴.

Eski Isparta Hapishanesi'nin sokak tarafındaki duvarının dibinden su yolu geçiyordu. Hapishanenin odalarının altından da hamam suları ve lağımları akıyordu. Bundan dolayı mahkûmlar daima rutubet içinde bulunuyorlardı. Ayrıca hapishanenin hiçbir tarafı güneş görmüyordu. Bu sebeplerden dolayı, mahkûmların pek çoğu hapishaneye girdikten sonra altı ay geçmeden hastalanıyor, sağlam olan mahkûmlar beş- altı yıla varmadan vefat ediyorlardı. Eski Isparta Hapishanesi'nde 1879 ile 1888 yılları arasında kırk sekiz mahkûm vefat etmişti. Isparta'da yeni hapishane inşa edildikten sonra, hükümlü ve tutuklular her gün iki defa koğuştan avluya çıkarılarak birer saat teneffüs ettiriliyordu. Ayrıca hasta mahkûmların belediye tabibi tarafından muayene ve tedavileri yapıyordu. Ancak koğuşların içinde kullanılmakta olan suların akacağı mecca inşa edilmediğinden sular koğuşların altına akıyordu. Bunun için oda içindeki suyuolları ile hapishane hamamının tamir edilmesi gerekiyordu⁵.

1885 yılında Erzurum Vilayeti'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen yazıda merkez hapishane hastanesinin rutubetli olması sebebiyle burada bulunan mahkûmlarda hastalıkların meydana geleceği endişesinden bahsedilmiş ve hastanenin bir an önce tamir edilmesi istenmiştir⁶. 4 Mart 1894'te Sivas'tan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta hapishanenin çok dar olduğu, mahkûmların kalabalık olmasından dolayı hastalıkların çıkacağı, sağlıksız hava koşullarının insan sağlığını olumsuz etkileyerek ölüme yol açabileceği ifade edilmiştir⁷.

Sinop Hapishanesi'nde bulunan mahkûmların tedavileri için Sinop Belediye ve Frengi Hastanesi tabiplerine hapishane tahsisatından 150 kuruştan 300 kuruş maaş verildiği ancak tabiplere maaşları dışında herhangi bir ödeme yapılamayacağından ödenen bu maaşın kesilmesi, Kastamonu Valiliği'nce ödenen paranın yerine konulması, hapishanedeki hastaların belediye tabibi tarafından muayene edilmeleri, hapishaneye ayrı bir tabip görevlendirilmesi 28 Ocak 1879'da talep edilmiştir. Ayrıca bu döneme kadar Bodrum, Rodos, Ada ve Fizan hapishanelerine 720 kuruş maaşla bir tabip tayin edildiği tabip olmayan yerlerde belediye tabiplerinin hastaları muayene etmesi 21 Nisan 1897'de istenmiştir⁸.

Malatya belediye tabibi tarafından 5 Eylül 1899 tarihinde kaleme alınan raporda; Malatya merkez hapishanesinin sağlığa elverişli olmadığı, hapishanenin bulunduğu mevkide bir metre kadar kazılırsa suyun çıkacağı ifade edilmiştir. Çamaşırhane ve gasilhane de sağlığa uygun olmayıp hapishane civarında su cereyan ettiğinde rutubet oluştuğu, bu durumun mahpusların sağlıklarını ihlal ederek birtakım bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına sebebiyet verdiği belirtilmiştir. Binanın altına üç arşın yüksekliğinde bodrum ve menfezler inşa edilmesi, tabanının tahta ile döşetilmesi ve havanın sirküle etmesini sağlamak üzere yeteri kadar pencere yapılmasının rutubetin izalesi ve havanın temizlenmesi için çok önemli olduğu yapılan keşiflerden anlaşılmıştır. Kadın hapishanesi de harabeye yüz tutmuş ve içerisinde kalınmasının sakıncalarından dolayı bir süreden beri kadın mahpuslar zabıta dairesinin altında penceresiz odalardan birinde hapsedilmekteydiler. Bulundukları odada tuvalet olmadığından mahpuslar gaz tenekeleri içine tuvaletlerini yapmak zorunda olduklarından koku ve virüslerden dolayı sağlık problemleri yaşayacakları, kadınlara mahsus içinde tuvalet ve yıkanma ihtiyaçlarını sağlayabilecekleri bir gasilhanenin de bulunduğu yeni bir binanın hemen yapılmasının gerektiği

⁴ Kurtuluş Demirkol, "II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri", (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2012, s. 48-49.

⁵ Ali Rıza Gönüllü, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Isparta Hapishanesi (1867-1920)", *Selçuk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 29, (2011), s. 385.

⁶ Sevdâ Gündoğdu, "XX. Yüzyıl Başlarında Erzurum Hapishanesi", (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya, 2019, s. 64.

⁷ Ayşe Gürgeç, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Kurumu Kayseri Hapishanesi Örneği (1861-1919)", (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2020, s. 95.

⁸ BOA, ŞD., 2682/37.

ifade edilmiştir⁹. Söke Hapishanesi'nin harap, ışıktan mahrum ve son derece rutubetli olduğu, insanların değil hayvanların bile barınmasına elverişli olmadığı ve mahbusların sürekli hastalandığı tespitlerinde bulunulmuştur. Bozdoğan, Milas ve Çeşme kazalarındaki hapishanelerin de sağlık koşullarına uygun olmadığı, bu hapishanelerin tamir edilmesi gerektiği belirtilmiştir. 1906 yılında mahkûm sayısı oldukça fazla olduğundan, İzmir Hapishanesi'ndeki mahkûmlardan bir kısmının kaza hapishanelerine nakledilerek hapishanenin tamiri talep edilmekteydi. İzmir Hapishanesi'ndeki mahkûm sayısının aşırı derecede fazla olmasından ve kötü sağlık koşullarından dolayı hapishanede her gün dört beş kişinin öldüğü bu nedenle hapishaneye üç yüz kişilik birkaç koğuşun daha ilave edilmesi gerektiği ifade edilmiştir¹⁰.

Osmanlı hapishanelerinin ihtiyaç duyduğu ödenek de imkânlar çerçevesinde gönderilmiştir. XX. yüzyılın başlarında da hapishanelerin tamir ve bakımları ile ilgili taşradan ödenek talepleri gelmeye devam ediyordu. 1908 yılında Nevşehir, Aksaray, Akşehir, Ürgüp, Arapsun, Bor, Burdur ve Ereğli hapishanelerinin küçük ve sağlık koşullarının kötü olması nedeniyle tamir ve ıslahının yapılması için tahsisat ayrılması talep edilmiştir¹¹. 1911 senesi Ekim ayında Dâhiliye Nezareti, Trabzon Vilayeti'ndeki hapishanelerden tamire muhtaç olanların tespit edilerek bunların keşiflerinin yapılmasını keşif projelerinin tamamlanarak merkeze gönderilmelerini istemiştir. Rize Hapishanesi'nin harap kısımlarının onarılması ve bulaşıcı hastalıkları olan mahkûmlara ayrı bir yer yapılması da talep edilmiş, bulaşıcı hastalıklara yakalananların diğer mahkûmlara da hastalığı yaymamaları için ayrı bir yerde tedavi edilmelerinin uygun olacağı ifade edilmiştir¹². 1913 yılına ait bir teftiş raporunda hapishanelerin sağlık koşullarına uygun olmadığı belirtilerek, Akşehir Hapishanesi'nin hiçbir yönden insan sağlığına elverişli olmadığı tespitleri yapılmıştır. Ayrıca Konya Vilayeti'ne bağlı Ereğli, Koçhisar, Seydişehir, Akseki, Alanya, Elmalı, Tefenni, Uluborlu, Yalvaç, Arapsun, Bor, Ulukışla ve Ürgüp hapishanelerinin de bu dönemde çok kötü durumda olduğu görülmektedir¹³.

Sinop Hapishanesi'nde bulunan mahkûmların kaldığı hastanenin masrafları ve ilaç temini için 1913 yılında ödenek gönderilmiş¹⁴, ancak Sinop Hapishanesi'ndeki sağlık koşulları da ülke genelindeki hapishanelerden farklı değildi. Mahkûmların hapishane içinde temizlik ihtiyaçlarını karşılayacak bir banyo ve hamam olmadığından mahkûmların dışarıda yıkanması Dahiliye Nezareti tarafından gündeme getirilmiş ve cinayet suçlularının bu nedenle bile olsa serbest bırakılmamaları istenmiştir¹⁵. Mülkiye Müfettişi Mustafa Arif Bey yazdığı raporda 1913'te hapishanenin havasız ve ışıksız sağlık koşullarına uygun olmayan durumu ve zincire bağlı bir mecnun olduğunu bu mahkûmun tımarhaneye sevk edilmesi gerektiğini ifade etmiştir¹⁶.

I. Dünya Savaşı yıllarında Pollitz'in hazırladığı raporda Alanya Hapishanesi'nin rutubetli, sağlık şartlarına uygun olmayan, penceresiz ve güneş görmediğinden sağlık koşullarına uygun yeni bir hapishane yaptırılması talep edilmiştir¹⁷. Cebel-i Bereket Hapishanesi'nin 1915 yılı baharında fiziki şartlarında bir değişiklik olmayıp hapishanenin doluluk oranının fazla olması, hastalar için ayrı bir tecrit odası olmadığından dolayı salgın hastalıkların yayılma riskinden bahsedilmiştir¹⁸. Eylül 1918 tarihli bir belgede ise Sivas ve Tokat hapishanelerinin hıfzıssıhha uygun olmayan bir şekilde mahkûmların bir arada tutuldukları ifade edilmiştir. Erzurum,

⁹ Danyal Tekdal, "Osmanlı Son Döneminde Bir Sancak Hapishanesinden Yansımalar: Birçok Yönüyle Malatya Merkez Hapishanesi", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, (2022), s. 122.

¹⁰ Ufuk Adak, "XIX. Yüzyılın Sonları ve XX. Yüzyılın Başlarında Aydın Vilayeti'ndeki Hapishaneler", (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2006, s. 48, 54.

¹¹ Seval Yolaçan, "Nevşehir Hapishanesi (1849-1920)", (Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray, 2019, s. 67.

¹² M. Murat Öntüç-Banu Yılmaz, "XIX. Yüzyılın Sonları- XX. Yüzyılın Başlarında Rize Hapishanesi'nin Genel Durumu", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 69, (2021), s. 63.

¹³ Özlem Akpınar, "Meşrutiyetten Cumhuriyete Konya Hapishaneleri (1876-1922)", (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2017, s. 29, 30-32, 35-40, 45.

¹⁴ Kemal Daşcıoğlu, "Osmanlı Arşivlerine Göre Sinop Hapishanesi'nin Durumu", *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 51, (2008), s. 70.

¹⁵ Nazmiye Akbey, "XIX. Yüzyıl Sonları XX. Yüzyılın Başlarında Sinop Hapishanesi", (Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa, 2015, s. 64.

¹⁶ Daşcıoğlu, "a.g.m.", s. 71.

¹⁷ Saadet Tekin-Sevilay Özkes, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.16, (2008), s. 193-194.

¹⁸ Osman Karlangıç, "Cebel-i Bereket Sancağı Hapishaneleri (1879-1918)", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 28, (2022), s. 268.

Erzincan, Trabzon ve Gümüşhane'den nakil gönderilen tutukluların da gelişiyile sağlık sorunları bir kat daha artmıştır¹⁹.

Hapishane-i Umumi tahrirat kaleminden, Hapishaneler İdare-i Umumiyesi Müdürlüğü'ne 4 Eylül 1920 tarihinde yazılan bir yazıda; kadın hapishanesindeki mahkûmların yemek yedikleri kapların temizliğinin de hapishane idaresinin sorumluluğunda olduğu belirtilmiş; bunların temizliğine dikkat edilmesi, bu hususta kadın gardiyanlara da tenbihte bulunulması istenmiştir. Kadın mahkûmların karavanası için yeni ve temiz kaplar alınarak kalaylatılmıştır²⁰. Rize'de kadınlar için ayrı bir hapishane bulunmadığından kadın mahkûmlar Hükümet Konağı'nın zemininde bulunan rutubetli, karanlık ve sağlık koşullarına uygun olmayan bir oda da hapsedilmişti²¹.

Vilayet hapishanelerinde hastalanan mahkûmlar belediye hastaneleri ile askeri hastanelerde tedavi edilmekteydi. İzmir'de Hristiyan ve Yahudi mahkûmlar bu konuda daha şanslıydı çünkü hastalandıklarında yatırılacakları cemaat hastaneleri de bulunmaktaydı²².

XX. yüzyılın başlarında yapılan bir teftiş sonucunda Alanya hapishanesinin son derece rutubetli ve sağlık şartlarına uygun olmadığı anlaşılmıştır²³. Menemen, Tavas, Sarayköy, Nazilli ve Çal kazaları hapishanelerinin de sağlık koşullarına uygun olmadığı, Kuşadası Hapishanesi'nin dar ve tamire ihtiyacı olduğu, Bergama Hapishanesi 25 kişilik olmasına rağmen mahkûmların sayısının 60-70 kişiyi bulduğu, koku ve kötü sağlık koşullarından bir hastalık baş gösterebileceği, hapishaneye ek bir bina inşa edilmesi gerektiği belirtilmiştir²⁴. Kayseri merkez hapishanesi kaleden ibaret olduğu için buranın sağlık açısından hiç uygun olmadığı bilinmektedir ve bu durum belgelerde de açıkça ifade edilmiştir. 1916 yılında Kayseri'de bulunan kadın hapishanesi ve diğer hapishanelerin sağlık açısından uygunsuzluğu Mutasarrıflık tarafından Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Bunun üzerine Adliye müfettişliği tarafından inceleme başlatılmıştır. Sağlıksız ortamın mahkûmlar üzerindeki olumsuz etkisi anlaşılmış ve hapishanenin tamirinden ziyade yeni bir hapishane binasının inşa edilmesinin daha uygun olacağı ifade edilmiştir²⁵.

Osmanlı Devleti, 1896'da Dâhiliye Nezareti bünyesinde reformları hızlandırmak ve modernleşme programlarının ne derecede uygulandığını takip etmek ve teftişler yapmak üzere Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonunu kurmuş, bu komisyon; hapishane, hastane ve kentsel alanlardaki sağlık ve hijyen sorunlarını incelemeye ağırlık vermiştir²⁶. 1896'dan itibaren faaliyet gösteren bu komisyon özellikle hapishanelerin sağlık ve hijyen koşullarının düzeltilmesi için çalışmalar yapmıştır. Komisyon II. Meşrutiyet dönemine kadar faaliyetlerini devam ettirmiştir²⁷.

Hapishanelere dışardan hastalıkların sirayetini engellemek için karantina koşulları da oluşturmuştur²⁸. Osmanlı Devleti, hapishanelerin sağlık koşullarının gelişmesi için birtakım tedbirler alırken aynı zamanda başta kolera, tifo, çiçek, verem ve uyuz gibi bulaşıcı hastalıkların hapishanelere sirayetini önlemek için de gerekli sıhhi tedbirleri de almaya çalışmıştır. Aşağıda Osmanlı'nın son dönemlerinde hapishanelerde görülen çiçek ve frengi hastalıklarına karşı alınan önlemler Osmanlı arşiv belgeleri çerçevesinde değerlendirilecektir.

1. Çiçek Hastalığına Karşı Alınan Önlemler

Çiçek hastalığına “*poksviradae*” grubundan “*variola*” adında bir virüs sebep olurken, bu hastalığın M.Ö. 10.000 yılında Kuzeydoğu Afrika'da tarım toplumlarında görüldüğü

¹⁹ Yeliz Kantar, “Mekân, Mahkûm ve Memurlarıyla Sivas Vilayeti Hapishaneleri (1868-1918)”, (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sivas, 2012, s. 93.

²⁰ Ayşe Özdemir Kızılkıran, “Osmanlı'da Kadın Hapishaneleri ve Kadın Mahkûmlar (1839-1922)”, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta, 2011, s. 99.

²¹ Menekşe Yıldız Uslu, “Trabzon Vilayetindeki Hapishanelerde Kadın Suçlular: XIX. Yüzyıl Sonları ve XX. Yüzyılın İlk Çeyreğindeki Yaşam ve Sağlık Koşulları”, *Türk Dünyası Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 3/5, (2024), s. 15.

²² Adak, “a.g.t.”, s. 53.

²³ Sevcan Öztürk, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Ceza Sisteminde Dönüşüm: Zindandan Hapishaneye Geçiş”, (Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın, 2014, s. 48.

²⁴ Adak, “a.g.t.”, s. 56.

²⁵ Kübra Saykı, “Osmanlı'nın Son Devri'nde Kayseri Merkez ve Kaza Hapishaneleri”, (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir, 2020, s. 67.

²⁶ Hatice Akın, “Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatına Dair 1893 Tarihli Bir Nizamname Önerisi”, *History Studies*, S. 3/3, (2011), s. 26.

²⁷ Halim Demiryöre, *Osmanlı Hapishaneleri, (1913-1914)*, Babiali Kültür Yay., İstanbul, 2019, s. 25.

²⁸ BOA, DH.MB.HPS.M., 44/96.

bilinmektedir²⁹. İnsanlara vermiş olduğu dehşetten dolayı tarihte ilk tanınan hastalıklardan biri olan çiçek hastalığı, M.Ö.1122'de Çin'de kayıtlara geçmiş³⁰, Kuzey Afrika'dan Hindistan'a ve dünyanın diğer coğrafyalarına ticaret ve fetihler aracılığıyla yayılarak, tarihin farklı dönemlerinde insanlığı kasıp kavurmuştur. Mısır mumyalarının yüzlerinde bu hastalığa rastlanırken, Hitit uygarlığı bu salgın ile yok olmuş. Roma İmparatorluğu da bu hastalıktan etkilenmiştir³¹.

Avrupa'da binlerce insanın ölümüne sebep olan çiçek hastalığı Osmanlı'da geliştirilen aşı sayesinde can kaybı olmadan atlatılmaktaydı. İngiliz Edward Jenner'in çiçek hastalığının yayılması ile ilgili gözlemlerinden yaklaşık 100 yıl önce Osmanlı sarayında çiçek aşısı uygulanmaktaydı. Avrupa'da çiçek aşısı ilk kez İstanbul'daki İngiliz elçisi olan Lord Montague'nin eşi Lady Mary W. Montagu, tarafından 1718 yılından önce oğluna, 1721'de de kızına yaptırmıştır. Bu yöntem daha sonra Avrupa ve Amerika'ya yayılmıştır³².

Osmanlı belgelerinde “*telkih-i cederi*” olarak geçen çiçek hastalığı ile mücadelede³³ önemli bir yere sahip olan aşının imâli XIX. yüzyılda daha düzenli hale getirilmiştir. 1890 yılı sonlarında Dr. Hüseyin Remzi Bey'e bir “*telkihâne*” kurması için görev verilmiştir. Bu kurum, daha sonra “*Telkihâne-i Osmanî*” adını alarak Temmuz 1892'de çiçek aşısı üretmeye başlamıştır³⁴. 1800 yılına kadar ineklerin memelerindeki çiçek kabarcıklarından alınan sıvı ile aşılama yapılırken³⁵ bu yüzyılın sonlarında modern aşılarda geliştirildiği bilinmektedir.

Zaman zaman Osmanlı şehirlerinde görülen çiçek hastalığı çeşitli yollarla diğer şehirlere de sirayet etmiştir. Muhacirler vasıtasıyla çiçek hastalığı Osmanlı coğrafyasında da yayılmıştır. İstanbul'a gelen muhacirler, XX. yüzyıl başlarında çiçek hastalığını beraberlerinde getirmişlerdir³⁶. Ancak aşılamalar sayesinde hastalığın ölümcül etkisi ortadan kaldırılmış, böylelikle büyük salgınlar ve toplu ölümler engellenmiştir.

Trabzon Vilayeti Yomra Kazası'ndan olan ve hapishanede çiçek hastalığına yakalanıp kefile bağlı olarak tedavi için gönderildiği yerden hapishaneye geri dönmeyip firar eden Ali'nin durumu 13 Şubat 1862 tarihli belgede ifade edilmiştir³⁷. Bu kayıttan çiçek hastası mahkûmların tedavi edilmeleri için hapishane dışında tecrit edildikleri anlaşılmaktadır.

Konya Vilayeti'ne yazılan 19 Kasım 1896 tarihli yazıda; alınan tedbirler sayesinde Elmalı Kazası Hapishanesi'nde hastalığın ortadan kalktığı, Akseki Kazası'nda memur vasıtasıyla yapılan çiçek aşıları ile hastalığın hafiflediği fakat İstanos Nahiyesi'nde hastalığın arttığı, aynı zamanda Antalya merkezde 24 kişide hastalık görüldüğü, hastalıktan üç kişinin vefat ettiği belirtilmiştir. Hapishanenin sağlık koşulları uygun olmadığından ayrıca eski hapishane de ıslah olmayacağından yeni bir hapishane binasının yapılması Konya Sıhiyye Müfettişi tarafından talep edilmiştir³⁸. XIX. yüzyıl sonunda Antalya genelinde çiçek hastalığı görülürken kapasitesinin üstünde mahkûm barındıran hapishane ortamlarının bir tehdit oluşturduğu, mahkûmlar arasında salgın yayıldığı gibi zamanla halka da salgının nüfuz ettiği görülmektedir. Çiçek hastalığının da kolera gibi Antalya'nın pek çok yerine yayıldığı 20 Mart 1898 tarihli belgeden anlaşılmaktadır. Hastalık, Elmalı Kazası'nda ortadan kalkmış, Akseki Kazası'nda hafiflemiştir. Ancak İstanos Nahiyesi'nde şiddetlenen salgın Antalya'da da etkisini göstermiştir. Antalya'da hastalananların bu hastalığa hapishanede yakalandıkları ve hastalığa yakalanan 24 kişiden üç kişinin hastanede vefat ettiği bildirilmiştir. Bu sebeple hapishanenin hıfzıssıhha'ya uygun olmadığı ve yeni bir hapishane yapılmasının gerekliliği söylenerek inşa için izin istenmiştir³⁹. 1898 yılında çiçek hastalığı da Antalya'nın geneli ile nahiye ve kaza hapishanelerinde etkili olmuş, alınan önlemler

²⁹ Eugene W. Straus- Alex Straus, *Tıbbi Mucizeler Tıp Tarihinden Yaşamı Değiştiren 100 Gelişme*, (Çev.: Nurcihan Durmuş), Domingo Yay., İstanbul, 2009, s. 102-104.

³⁰ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK, Ankara, 2005, s. 16.

³¹ Selma Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2021, s. 65; Straus-Straus, a.g.e., s. 102-104.

³² Straus-Straus, a.g.e., s. 77-78, 80.

³³ BOA, DH.MKT., 2579/117.

³⁴ Mustafa Hacıömeroğlu, “Abdülhamid Döneminde Sağlık Hizmetlerine Bakış”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi 20-24 Mayıs 2008 Bildiri Kitabı*, C. I, (Ed.: Ayşegül Demirhan Erdemir- Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka- Sezer Erer), Konya, 2008, s. 610.

³⁵ Straus-Straus, a.g.e., s. 77-78, 80. 331.

³⁶ Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşları'nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Lipra Yay., İstanbul, (Ty.), s. 85.

³⁷ BOA, MVL., 625/24.

³⁸ BOA, DH.TMIK.S., 17/59.

³⁹ Yahya Sülek, “19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başlarında Teke Sancağı'nda Hapishaneler”, (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2019, s. 99.

ve uygulanan tedavi yöntemleri sonucunda Elmalı'da hastalığın önüne geçilmiş, Akseki'de de tedbirler sayesinde hastalık büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır⁴⁰.

Polis dairesinden gönderilen bir yazıda; yakalanarak zabıtaya teslim edileceği sırada çiçek hastalığına yakalanan ve tedavi süresince İstasyon Hanı'nda bir oda kiralanarak burada gözetim altına alınan Bulgar Manasi adlı kişiye yapılacak masrafların belediye tahsisatından karşılanması 26 Ekim 1898'de talep edilmiştir⁴¹.

Ankara Merkez Hapishanesi'nde bulunan 550 mahkûmun muayene edildiği, 281 kişiye aşı memuru tarafından çiçek aşısı yapıldığı, Ankara Valiliği tarafından 6 Nisan 1903'te merkeze bildirilmiştir⁴².

Priştina Hapishanesi'nde çiçek hastalığı ortaya çıktığından livanın müddei-i umumiliği tarafından çiçek hastalığı ile mücadele etmek için talep edilen fenni tedbirleri icra etmek üzere dört beş gün zarfında iade edilecek ve Üsküp Belediyesi'nde mevcut olduğu bilinen tebhîr makinasının ilk vasıta ile gönderilmesinin hastalığın yayılmasını engelleyeceği ifade edilmiştir. Bu süreçte iki kişi de hastalık ortaya çıkmış, bir kişi de vefat etmiş olduğundan diğer mahkûmlara hastalığın yayılmaması için belediye tabibi tavsiyesiyle hapishane hastanesi kordon altına alınmış, dezenfeksiyon için bir pülverizatör talep edilmiş ancak henüz bu makina da gelmemiştir. Hastalığın yayılmasının önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasının önemli olduğu, tedbirler alınmazsa hastalığın diğer mahkûmlara geçeceği 3 Mart 1903'te ifade edilmiştir. Bu durum aynı zamanda 1 Mart'ta Üsküp Adliye Müfettişliği'ne de bildirilmiştir⁴³. 1901-1904 yılları arasında Selanik hapishanesinde de çiçek vakaları görülmüştür⁴⁴. 1904'te Selanik Hapishanesi'nde çiçek hastalığına yakalanmış olan üç hasta mahkûmun diğerlerinden ayrı bir yere yatırılması gerektiğinden hapishane hastanesinin birinci kapısına yakın olan odaya yatırıldıkları ve bu suretle hastalığın yayılmasının önüne geçildiği ifade edilmiştir⁴⁵.

Edirne Hapishanesi'nin 350-400 kişilik bir alt yapısının olduğu ancak şu anda hapishanede 847 mahkûm bulunduğu, sıhiyye müfettişi görüşüne göre bazı mahkûmların başka yerlere nakledilmesi gerektiği ancak henüz bir şey yapılmadığından hapishanede izdiham arttığından aynı zamanda hapishane içinde çiçek hastalığı ortaya çıktığından mahkûmların büyük bir tehlike içinde oldukları 8 Şubat 1904'te nezarete bildirilmiştir⁴⁶. 1908'de İzmir Hapishanesi'nde çiçek hastalığına yakalanan bir mahkûm tedavi edilmek için hastaneye sevk edilmiş, diğer mahkûmlar da aşılanarak salgının önüne geçilmiştir⁴⁷.

Yanya Vilayeti'ne gönderilen 18 Ocak 1910 tarihli yazıda; Yanya Hapishanesi'nde çiçek hastalığı ortaya çıktığından sıhhi tedbirlerin hızlı bir şekilde alınması istenmiştir⁴⁸. 1914 yılında Akka Hapishanesi'nde çiçek hastalığı görülmüş, bu hastalıktan ölenler olsa da alınan sıhhi tedbirler sayesinde salgın haline gelmeden hastalık bertaraf edilmiştir⁴⁹. 25 Haziran 1914'te Akka Hapishanesi'nde çiçek hastalığı için gerekli tedbirlerin alındığı, hapishanede sekiz kişinin hastalığa yakalandığı, iki kişinin de hastalıktan vefat ettiği ancak alınan sıhhi tedbirlerle hastalığın etkisinin azaldığı Adliye Nezareti'ne bildirilmiştir⁵⁰.

Bursa'da Merkez Tevkifhanesi'nde çiçek hastalığı ortaya çıkınca, Hüdavendigâr Vilayeti Sıhiyye Müdürlüğü kararına göre hapishane kordon altına alınmış, hapishanede bir tecrit mahalli oluşturulmuş, mahkûmların eşyaları etüvden geçirilmiş, 30-40 kişi kiralanarak evlere yerleştirilmiştir. Alınan önlemlere rağmen yeniden hastalık ortaya çıktığından hapishanenin tekrar kordon altına alınmış olduğu 29 Kasım 1914'te nezarete bildirilmiştir⁵¹.

⁴⁰ Ayşegül Yaşar, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Antalya Hapishanesi", (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya, 2019, s. 59.

⁴¹ BOA, YB.021., 107/270.

⁴² BOA, DH.MKT., 684/74.

⁴³ BOA, TFR.I.ŞKT., 5/445.

⁴⁴ Ayfer Özçelik- Veynel Çolak, "19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başlarında Selanik Hapishanesi", *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*, S.6/1, (2022), s. 227.

⁴⁵ Kerim Tiryaki, "Son Dönem Osmanlı Hapishanelerinin Sıhhi Islahı; Salgınlar ve Önleme Çabaları", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S. 8, (2021), s. 447.

⁴⁶ BOA, Y.PRK.ASK., 211/73.

⁴⁷ Ufuk Adak, "The Politics of Punishment, Urbanization, and Izmir Prison in the Late Ottoman Empire", (University of Cincinnati Ph.d), 2015, s. 146.

⁴⁸ BOA, DH.MUİ., 55/47.

⁴⁹ Demirkol, "a.g.t.", s. 136.

⁵⁰ BOA, DH.MB.HPS., 73/2.

⁵¹ BOA, DH.İD., 165/54.

Diyarbakir Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda 1917 yılının üç aylık döneminde merkez hapishanesinde; duhul, vefat, kolera ve çiçek aşısı yapılan mahkûmlarla ilgili cetvelin hazırlanılarak gönderildiği ifade edilmiştir. Buna göre hapishane mevcudu 515 kişi olup, hapishaneye yeni girenler 327 kişi iken, 60 kişiye çiçek aşısı, 327 kişiye de kolera aşısı yapılmış olduğu, bu süreçte çiçek hastalığından dolayı herhangi bir vefat olmadığı 17 Haziran 1917'de nezarete bildirilmiştir⁵².

Dahiliye Nezareti'ne yazılan 7 Aralık 1918 tarihli yazıda Balıkesir Hapishanesi'nde mahkûmlar arasında çiçek ve uyuz hastalığı ortaya çıktığından hastalığın yayılmasını önlemek için sıhhi tedbirlerin alınması için gerekli olan ödeneğin gönderilmesi talep edilmiştir⁵³.

Dahiliye Nezareti'nden Hüdavendigâr Vilayeti'ne yazılan yazıda, Ertuğrul Mutasarrıflığı'na bağlı Yenişehir Tevkifhanesi'nde yaklaşık bir ay önce hükümet tabibi tarafından yapılan muayenede mahkûmlardan birinin çiçek hastalığına yakalanmış olduğu tespit edilmiş, karlı bir havada Ertuğrul Hapishanesi'ne sevk edilen mahkûm iki gün sonra da vefat etmiş, aynı zamanda hastalık diğer mahkûmlara da sirayet etmiştir. Ertuğrul Hapishanesi'nde hastalıktan iki kişi de vefat etmiş olduğundan gerekli tahkikatın yapılması 15 Mart 1920'de talep edilmiştir⁵⁴. Dahiliye Nezareti'nden Hapishane ve Tevkifhaneler Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda şehirde çiçek hastalığı arttığından hapishanelerde bulunan mahkûmların hastalığa yakalanmaması için bir an önce aşılınmaları için gereğinin yapılması ve durumun İstanbul Vilayeti Sıhiyye Müdürlüğü'ne bildirilmesi 29 Mart 1921'de talep edilmiştir⁵⁵. Hapishane-i Umumi'den, Hapishaneler Müdüriyeti'ne iletilen yazıda, hastanede hafif şiddette çiçek salgını nedeniyle Hapishane-i Umumi'ye dahil edilecek mahkûmların on gün müddetle karantinaya tabi tutulmaları gerektiği ifade edilmiş, daha sonra şehirde yayılmaya başlayan bulaşıcı hastalığın hapishaneye sirayetini engellemek için karantinanın zaruri olduğu 6 Haziran 1922 tarihli raporda belirtilmiştir⁵⁶.

2. Frengiye Karşı Alınan Önlemler

Coğrafi keşiflerden sonra XVI. yüzyılda frengi, vebanın yerini almış ve Avrupalı gezginler vasıtasıyla dünyanın çeşitli yerlerine bu hastalık yayılmıştır⁵⁷. Frengi ilk kez Osmanlı topraklarında 1806-1812, 1828-1829 Osmanlı Rus savaşlarından sonra görülmüştür. 1854 Kırım, 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan sonra hastalık daha da yayılmıştır⁵⁸. Anadolu'da 1829'da Rus orduları tarafından frengi pek çok yere bulaştırılmıştır⁵⁹. Sapançalı H. Hüseyin, Karaman ve çevresinde frenginin 93 Harbi'nden sonra yaygınlaştığını belirtmiştir⁶⁰. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere savaş dönemlerinde hastalık daha çok yayılmıştır.

Konya Valiliği'ne gönderilen 18 Ekim 1886 tarihli yazıda; Burdur Hapishanesi'nde frengi hastaları için ayrı bir odaya ihtiyaç olduğu bu odanın inşa edilmesi için 950 kuruşun harcanmasına gerekli iznin verilmesi talep edilmiştir⁶¹. Nisan 1889 tarihinde mahkûmların muayene edildiği ve muayene neticesinde 20 mahbusun hasta olduğu dile getirilmiştir. Söz konusu kişilerin arasında frengi ve dizanteri gibi bulaşıcı hastalık dâhil birçok hastalık çeşidinin olduğu ve hasta olan kişilerin ayrı bir koğuşta değil de diğer kişilerle bir arada kaldığı tespit edilmiştir. Hastalanan kişilerin büyük oranda bulundukları koğuşların kapasitesinden fazla dolu olması, rutubetli ve gayr-i sıhhi bir ortam ile temizliğe riayet edilmemesi gibi mekânsal sebeplerin yanı sıra sağlıksız beslenme kaynaklı diğer nedenlerle hastalandıkları, ishal ve halsizlik gibi belirtiler gösterdikleri rapor edilmiştir⁶².

⁵² BOA, DH. MB.HPS., 159/30.

⁵³ BOA, DH.MB.HPS.M., 36/34.

⁵⁴ BOA, DH.MB.HPS., 82/2.

⁵⁵ BOA, DH.MB.HPS., 107/49.

⁵⁶ Tiryaki, "a.g.m.", s. 448.

⁵⁷ Dağlar Macar, a.g.e., s. 20.

⁵⁸ Mehmet Temel, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi ile Mücadele", *Türkler*, C.14, (Ed.: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 171.

⁵⁹ Özdemir, a.g.e., s. 45.

⁶⁰ Sapançalı H. Hüseyin, *Karaman Ahval-i İctimaiyye Coğrafiyye ve Tarihiyyesi*, (Yayn.: İbrahim Güler), TTK, Ankara, 1993, s. 75.

⁶¹ BOA, DH.MKT., 1373/125.

⁶² Tekdal, "a.g.m.", s. 119.

Anadolu coğrafyasında frenginin hemen hemen her yerde yaygın olduğu bu bağlamda Burdur Hapishanesi'nde de bazı mahbusların frengiye yakalandıkları bilinmektedir⁶³.

Sinop Frengi Hastanesi Tabibi Ahmed Muhtar hapishanede de görevlendirilmiştir. Ayrıca taşra hapishanelerinde belediye doktorlarının da görevlendirilmesi gerektiği 11 Haziran 1893'te ifade edilmiştir⁶⁴. Tutuklu bulunan Alucra Kazası Makta köyünden 40 yaşında Hüseyin b. Mehmed tabip tarafından muayene edildiğinde ikinci derece frengi hastası olduğu belediye tabibinin raporuyla anlaşıldığı 28 Temmuz 1897 tarihli yazışmadan anlaşılmaktadır⁶⁵.

Kastamonu Vilayeti'ne gönderilen yazıda frengi hastalarının tedavisi için Sinop'ta Hükümet Konağı altından bir odanın kullanıldığı ancak daha önce inşa edilen bir yer olduğu, hastalığa yakalananların ayrı ayrı evlerde tedavi edildiğine yönelik haberlerin geldiği, frengi hastalarının tedavileri için yapılanların merkeze en kısa sürede haber verilmesi ve alınan tedbirlerin merkeze bildirilmesi gerektiği hatırlatılmıştır⁶⁶. İzmit Mutasarrıflığı'na 25 Aralık 1906'da gönderilen yazıda; katl suçundan mahkûm bulunan ve frengiye yakalandığı için tedavi altına alınan Hasan Bayraktar oğlu İbrahim'in hastalığı tedavi sonucu atlattığı doktorların ifadesinden anlaşıldığından adı geçen mahkûmun hızlı şekilde geri iade edilmesi istenmiştir⁶⁷. 15 Mart 1909'da idam cezası mahkûmu olan Ankara Hapishanesi'nde Kalecik Kazası Çandır köyü doğumlu Hasan oğlu Sadık frengi hastası ve aynı zamanda beyin hastalığı da olduğu sıhiyye heyeti raporundan anlaşıldığından bu rapora göre affedilmesi talep edilmiştir⁶⁸. Bu hastalık, 1910 senesinde Bağdat Vilayeti'nin merkez hapishanesindeki mahkûmlarda 1911 senesinde ise Dersaadet'teki mahkûmlar arasında da görülmüştür⁶⁹. Bağdat Vilayeti Merkez Hapishanesi'nde frengi hastalığı görüldüğünden hastalığın diğer mahkûmlara sirayet etmesini engellemek için hastalara ayrı bir koğuş oluşturulması ve sıhhi tedbirlerin alınarak gereğinin yapılması 25 Nisan 1910'da istenmiştir⁷⁰.

İstanbul'da 3 Nisan 1911'de üç ay hüküm giyen Lefter v. Yorgi frengiye yakalandığından Hapishane-i Umumi Hastanesi'nde tedavi edilmesi için gerekli iznin nezaret tarafından verilmesi talep edilmiştir⁷¹. Katl suçundan 15 sene hapis cezası alan ve Drama Mahkemesi tarafından mahkûm edilen Hüseyin b. Hasan'ın belediye tabipleri tarafından muayene edildiği ve üçüncü derece frengi hastası olduğu anlaşılmış, Drama'da bu hastalık için hastane olmadığı aynı zamanda Selanik Belediye Hastanesi'nde de frengi hastalarının tedavisi için uygun bir yer olmadığından, hastalığı mahallinde tedavi edilemediğinden dolayı hızlı bir şekilde İstanbul'a sevk edilerek İstanbul'da tedavi edilmesi 18 Ocak 1912'de talep edilmiştir. Bu talebe 27 Ocak'ta verilen cevapta İstanbul'da frengi hastası olan mahkûmlar için ayrı bir hastane olmadığı bu sebeple hastanın mahallinde tedavi edilmesinin daha uygun olacağı ifade edilmiştir⁷².

Tutuklu olan Aram Papavyan frengi hastalığına yakalandığından tedavi edilmesi için İstanbul'daki Hapishane-i Umumi Hastanesi'ne gönderilmesi için izin talep edilmiştir. Adı geçen mahkûmun tedavi için hastaneye götürülmesi, sevki ve tedavi sonrasında gerekli tedbirlerin alınması 28 Şubat 1913'te istenmiştir⁷³. 5 Mart 1914'te Dahiliye Nezareti'nden Bolu Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda; herhangi bir yerde kaydı olmayan ve şurada burada dolaşan kadınların sıhhat-ı umumiye için tehlikeli olduklarından müddei-i umumiyeye teslim edilmeleri, frengi ve birtakım hastalıklar çıkacağından fuhuş yapan kadınların muayene edilmeleri, bunların hükümet konaklarının altında veya uygun yerlerde hapsedilmesi istenmiştir. Kadınlardan bazıları Eyub oğlu İsmail'in hanesinde hapsedilmiştir. Hapsedilen kadınların işlerinin belediye tarafından karşılanması, bu kişiler kadın hapishanesine gönderilinceye kadar gerekli kanuni

⁶³ Mehmet Orçun Karacan, "19. Yüzyılda Anadolu'da Frengi ve Alınan Tedbirler", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, (2022), s. 32.

⁶⁴ BOA, DH.MKT., 64/7.

⁶⁵ BOA, YPRK.ŞH., 8/10.

⁶⁶ BOA, DH.MKT., 1968/98.

⁶⁷ BOA, ZB., 436/88.

⁶⁸ BOA, DH.MKT., 2769/102.

⁶⁹ Abdülkadir Gül, "XIX. yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *Atatürk Üniversitesi Tıbbi Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, (2009), s. 256.

⁷⁰ BOA, DH.MUİ., 89/24.

⁷¹ BOA, DH.MB.HPS., 107/48.

⁷² BOA, DH.MB.HPS., 96/11.

⁷³ BOA, DH.MB.HPS., 135/49.

işlemlerin yapılması ayrıca kadınların dini ve ahlaki yönden de eğitilerek bir sanat öğretilmesinin önemli olduğu bu sebeple uygun bir ıslahhanenin de tesis edilmesi istenmiştir⁷⁴.

Hapishanelerde fuhuştan hükümlü kadınların da olması, cinsel yolla bulaşan bazı bulaşıcı hastalıkları hapishane ortamına taşımıştır. Bu hastalıklar arasında, o dönemlerde tedavisi tam olarak mümkün olmayan frengi de yer almaktaydı. Bolu’da bir kadın, hastalığı sebebiyle Bolu Vilayet Meclisi ve Vilayet Heyet-i Sıhhiyesi’nin aldığı kararla hapishane idaresi tarafından tecrit edilmiştir. Hapishanede daha önce iki kadın da hastalıklarından dolayı tecrit edildiği haber alınmıştır. Mahkûm kadının bu durumu, Bolu Müdde-i Umumiyesi’ni harekete geçirmiş ve mesele Adliye Nezareti’ne kadar intikal ettirilmiştir. Haklı bulunan bu şikâyet sonrasında Bolu Mutasarrıflığı’na, kadının tecritten çıkarılması ve kendisine ayrı bir oda tahsis edilerek orada tedavisinin sağlanması gerektiği, eğer hastalığı çok ciddi derecede ise kadının tedavisi için belediye tarafından da karantina işlemlerinin yapılması 28 Mart 1914’te talep edilmiştir⁷⁵. Geyve’de hükümet konağı yakınında bulunan hapishanede 32 kişi bulunduğu, mahkûmlardan birinin frengiye bir diğerrinin de uyuz hastalığına yakalanmış olduğu ifade edilmiştir⁷⁶.

Tevkifhane İnşaat ve Ambar Memuru olan Ahmed Efendi, Cerrahpaşa Hastanesi’nde tedavi edildikten sonra frengi hastalığına yakalandığı anlaşılnca hastanede tedavi altına alınması gerektiği hastane doktorları tarafından 7 Aralık 1915’te ifade edilmiştir⁷⁷. Bu kayıttan hapishanede görev yapan kişilerin de frengiye yakalandığı, hastalığı hapishaneye taşımamaları için gerekli tedbirin alındığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. 1 Haziran 1919’da İstanbul’daki hapishane ve tevkifhanelerde frengi ve uyuz hastalıkları için gerekli tedbirlerin alınması gerektiği mülkiye müfettişi raporuyla Dahiliye Nezareti’ne sunulmuştur⁷⁸.

Sonuç

Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl sonlarında başkent İstanbul başta olmak üzere taşradaki vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde Avrupa tarzında modern hapishaneler inşa etmiştir. Aynı zamanda bu süreçte kadınlar için de ayrı hapishaneler inşa edilmiştir. Savaş yılları olmasına ve zor ekonomik koşullara rağmen Osmanlı Devleti bir yandan eski hapishaneleri ıslah ederken bir yandan da modern hapishanelerde mahkûmların sağlıklı koşullarda yaşaması için gerekli tedbirleri imkânlar çerçevesinde almaya çalışmıştır. Bu dönemde aynı zamanda hapishane hastaneleri de kurulmuştur. Alınan bütün tedbirler ve geliştirilen sağlık koşullarına rağmen XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Osmanlı hapishanelerinde kolera, çiçek ve frengi hastalıkları görülmüştür. Osmanlı’nın son dönemlerinde hapishanelerin büyük çoğunluğunda sıhhi koşulların iyi olmadığı Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti hapishanelerde görülen çiçek ve frengi salgınları için birtakım tedbirler almıştır. Bu bağlamda çiçek ve frengi gibi bulaşıcı hastalık görülen hapishaneler hemen kordon altına alınmış, hapishanelere doktor ve aşı memuru gibi sağlık görevlileri gönderilmiş, hapishanelerde karantina koğuşları oluşturularak bulaşıcı hastalığı olan mahkûmlar tecrit edilmiştir. Hapishanelerin sağlık koşullarını geliştirmek amacıyla kanalizasyon ve su alt yapıları geliştirilmiş, mahkûmların bu süreçte iyi beslenmeleri için hapishanelerin iâşeleri imkânlar çerçevesinde karşılanmış, başta çiçek hastalığı olmak üzere mahkûmlar bulaşıcı hastalıklara karşı aşılanmıştır. Devlet aynı zamanda hapishanelerde çiçek ve frengi hastalıkları görüldüğü zaman hapishanelerde izdihamı önlemek amacıyla mahkûmların bazılarını diğer hapishanelere nakletmiş, hasta mahkûmlar için özel haneler kiralanarak hasta kişilerden hastalıkların diğer mahkûmlara sirayet etmesi engellenmiştir. Mahkûmların sağlık giderleri ve salgınlar esnasında artan harcamalar için hapishanelere ek ödenekler gönderilmiştir.

Osmanlı Devleti salgınlar esnasında taşrada yapılan işlemler ve alınan tedbirlerle ilgili Adliye ve Dahiliye nezaretlerine düzenli olarak bilgi verilmesini istemiştir. Savaş yılları ve zor ekonomik koşullara rağmen Osmanlı Devleti hapishanelerde çıkan çiçek ve frengi gibi salgın haline gelebilen bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmiştir. Alınan tedbirler ve yapılan çalışmalar

⁷⁴ BOA, DH.İD., 65/46.

⁷⁵ Özdemir Kızıllan, “a.g.t.”, s. 98-99.

⁷⁶ Tiryaki, “a.g.m.”, s. 434.

⁷⁷ BOA, DH.MB.HPS., 156/19.

⁷⁸ BOA, DH.MBHPS.M., 38/43.

neticesinde Osmanlı hapishanelerinde kitlesel ölümlerin meydana gelmediği Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Arşiv Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

DH.İD., 65/46, 165/54.

DH.MB.HPS., 73/2, 82/2, 96/11, 107/48, 107/49, 135/49, 156/19, 159/30.

DH.MB.HPS.M., 36/34, 38/43, 44/96.

DH.MKT., 64/7, 684/74, 1373/125, 1968/98, 2579/117, 2769/102.

DH.MUİ., 55/47, 89/24.

DH.TMIK.S., 17/59.

MVL., 625/24.

ŞD., 2682/37.

TFR.I.ŞKT., 5/445.

YB.021., 107/270.

YPRK.ASK., 211/73.

YPRK.ŞH., 8/10.

ZB., 436/88.

Telif Eserler

Adak, Ufuk, “XIX. Yüzyılın Sonları ve XX. Yüzyılın Başlarında Aydın Vilayeti’ndeki Hapishaneler”, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2006.

Adak, Ufuk, “The Politics of Punishment, Urbanization, and Izmir Prison in the Late Ottoman Empire”, (University of Cincinnati Ph.d), 2015.

Akbey, Nazmiye, “XIX. Yüzyıl Sonları XX. Yüzyılın Başlarında Sinop Hapishanesi”, (Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa, 2015.

Akın, Hatice, “Osmanlı Devleti’nde Hapishane Islahatına Dair 1893 Tarihli Bir Nizamname Önerisi”, *History Studies*, S. 3/3, (2011), s. 23-36.

Akpınar, Özlem, “Meşrutiyetten Cumhuriyete Konya Hapishaneleri (1876-1922)”, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2017.

Dağlar Macar, Oya, *Balkan Savaşları’nda Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, Lipra Yay., İstanbul, (Ty.).

Daşcıoğlu, Kemal, “Osmanlı Arşivlerine Göre Sinop Hapishanesi’nin Durumu”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 51, (2008), s. 53-76.

Demirkol, Kurtuluş, “II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri”, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2012.

- Demiryörek, Halim, *Osmanlı Hapishaneleri, (1913-1914)*, Babıali Kültür Yay., İstanbul, 2019.
- Gönüllü, Ali Rıza, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Isparta Hapishanesi (1867-1920)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 29, (2011), s. 349-392.
- Gül, Abdülkadir, “XIX. yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, (2009), s. 239-270.
- Gündoğdu, Sevda, “XX. Yüzyıl Başlarında Erzurum Hapishanesi”, (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya, 2019.
- Gürgeç, Ayşe, “Osmanlı Devleti’nde Hapishane Kurumu Kayseri Hapishanesi Örneği (1861-1919)”, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2020.
- Hacıömeroğlu, Mustafa, “Abdülhamid Döneminde Sağlık Hizmetlerine Bakış”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi 20-24 Mayıs 2008 Bildiri Kitabı*, C. I, (Ed.: Ayşegül Demirhan Erdemir- Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ- Berrin Okka- Sezer Erer), Konya, 2008, s.101- 124.
- Kantar, Yeliz, “Mekân, Mahkûm ve Memurlarıyla Sivas Vilayeti Hapishaneleri (1868-1918)”, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sivas, 2012.
- Karacan, Mehmet Orçun, “19. Yüzyılda Anadolu’da Frengi ve Alınan Tedbirler”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, (2022), s. 29-51.
- Karlangıç, Osman, “Cebel-i Bereket Sancağı Hapishaneleri (1879-1918)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 28, (2022, s. 256-280.
- Öntuğ, M. Murat- Banu Yılmaz, “XIX. Yüzyılın Sonları- XX. Yüzyıl Başlarında Rize Hapishanesi’nin Genel Durumu”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 69, (2021), s. 57-69.
- Özçelik, Ayfer- Veysel Çolaker, “19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başlarında Selanik Hapishanesi”, *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*, S.6/1, (2022), s. 203-238.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, TTK, Ankara, 2005.
- Özdemir Kızılkın, Ayşe, “Osmanlı’da Kadın Hapishaneleri ve Kadın Mahkûmlar (1839-1922)”, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta, 2011.
- Öztürk, Sevcin, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Ceza Sisteminde Dönüşüm: Zindandan Hapishaneye Geçiş”, (Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın, 2014.
- Sapancalı H. Hüseyin, *Karaman Ahval-i İctimaiyye Coğrafiyye ve Tarihiyyesi*, (Yayn.: İbrahim Güler), TTK, Ankara, 1993.
- Saykı, Kübra, “Osmanlı’nın Son Devri’nde Kayseri Merkez ve Kaza Hapishaneleri”, (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir, 2020.
- Straus, Eugene W.- Alex Straus, *Tıbbi Mucizeler Tıp Tarihinden Yaşamı Değiştiren 100 Gelişme*, (Çev.: Nurcihan Durmuş), Domingo Yay., İstanbul, 2009.
- Sülek, Yahya, “19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başlarında Teke Sancağı’nda Hapishaneler”, (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2019.

Tekdal, Danyal, “Osmanlı Son Döneminde Bir Sancak Hapishanesinden Yansımalar: Birçok Yönüyle Malatya Merkez Hapishanesi”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, (2022), s. 155-151.

Tekin, Saadet- Sevilay Özkes, “Cumhuriyet Öncesi Türkiye’de Hapishane Sorunu”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.16, (2008), s. 187-201.

Temel, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Fuhuş ve Frengi ile Mücadele”, *Türkler*, C.14, (Ed.: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 169-172.

Tiryaki, Kerim, “Son Dönem Osmanlı Hapishanelerinin Sıhhi Islahı; Salgınlar ve Önleme Çabaları”, *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S. 8, (2021), s. 429-458.

Turhan Sarıköse, Selma, *XIX. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2021.

Uyanık, M. Zeki, “Batı ve Doğu Kültüründe Hapishane”, *Mizânü’l Hak, İslami İlimler Dergisi*, S. 4, (2017), s. 87-131.

Yaşar, Ayşegül, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Antalya Hapishanesi”, (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya, 2019.

Yıldız, Gültekin, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2012.

Yıldız Uslu, Menekşe, “Trabzon Vilayetindeki Hapishanelerde Kadın Suçlular: XIX. Yüzyıl Sonları ve XX. Yüzyılın İlk Çeyreğindeki Yaşam ve Sağlık Koşulları”, *Türk Dünyası Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 3/5, (2024), s. 1-30.

Yolaçan, Seval, “Nevşehir Hapishanesi (1849-1920)”, (Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray, 2019.

Extended Abstract

One of the most significant epidemics threatening humanity throughout history has been smallpox. This disease has claimed the lives of thousands of people and brought about the demise of numerous civilisations. It is known that vaccination, introduced during the Tulip Era in the Ottoman period, helped prevent this disease. Despite vaccination, the disease occasionally resurfaced in Ottoman cities.

Towards the end of the 19th century, the Ottoman Empire sought to ensure prisoners lived in healthier conditions by constructing modern prisons. Archival documents reveal that certain infectious diseases emerged in prisons due to the health measures taken and the recent increase in the prison population.

When smallpox broke out, the Ottoman Empire placed prisons under quarantine, established isolation wards within prisons, periodically examined prisoners, and vaccinated them to prevent the spread of the disease. At the same time, the Ottoman Empire assigned doctors to prisons and also sent additional funds to cover healthcare expenses.

Another disease prevalent in Ottoman prisons at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century was syphilis. This sexually transmitted disease entered Ottoman territories after the wars with Russia and remained prevalent in Anatolia until the early years of the Republic in the early 20th century. The Ottoman State established special syphilis hospitals for syphilis patients and also took the necessary measures to prevent the spread of the disease in places where people lived in close quarters, such as prisons.

Prisoners who contracted syphilis were treated in hospitals, and the Ottoman Empire covered the cost of medication and hospital expenses. Efforts were made to take the necessary measures to improve health conditions in prisons. However, the conditions of war and the difficult economic circumstances faced by the Ottoman Empire at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century prevented the Ottoman Empire from making the necessary reforms in prisons. At the beginning of the 20th century, the health conditions in many hospitals across the Ottoman Empire were poor. In order to eliminate these poor conditions, the Ottoman Empire repaired old prison buildings while also constructing new prison buildings that met European standards. Hospitals were established in prisons for the treatment of prisoners, and the necessary doctors, pharmacists, and other health professionals were employed there.

Archival documents reveal that, despite the conditions of war and difficult economic circumstances during the final period of the Ottoman Empire, efforts were made to improve health conditions in prisons. Thanks to the measures taken by the Ottoman Empire, there were no mass deaths from diseases such as cholera, syphilis, and smallpox in prisons.

The Ottoman Empire attempted to modernise its prisons in the 19th century within the limits of its economic capabilities, but during the difficult years of war, the needs of the prisons could not be met in a timely manner. Prisons built during the Ottoman period continued to serve for many years during the Republican era. Despite all the difficulties, the Ottoman Empire did its utmost to improve health conditions in prisons.

**İTTİHATÇI-İTİLAFCI KUTUPLAŞMASINA KARŞI BİR UZLAŞI DENEMESİ:
“MİRALAY SADIK BEY ve YENİ ÇIKAN FIRKA MÜNASEBETLERİYLE ŞANLI
TÜRKLER, KAHRAMAN OSMANLILAR” ESERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

**AN ATTEMPT AT RECONCILIATION AGAINST THE UNIONIST-LIBERAL
ENTENTE POLARIZATION: AN EVALUATION OF THE WORK “GLORIOUS
TURKS, HEROIC OTTOMANS ON THE OCCASION OF MIRALAY SADIK BEY
AND THE NEW PARTY”**

Umut DEPE*

Öz

II. Meşrutiyet’in ilanı sonrasında yaşanan siyasi gelişmeler, Osmanlı toplumunun tüm katmanlarını etkileyen köklü dönüşümlere yol açmıştır. Kanun-i Esasi’nin tekrardan yürürlüğe girmesi, Meclis-i Mebusan’ın yeniden açılması ve basına uygulanan sansürün kaldırılması, anayasal düzene geçişin önemli göstergeleri olmuştur. Ancak bu dönüşüm sürecinde en dikkat çekici gelişme, Osmanlı tarihinde ilk defa çok partili siyasi hayatın başlamasıdır. Bu yeni siyasi ortamda iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ona karşı konumlanan farklı eğilimdeki muhalif grupların bir araya gelerek oluşturduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasında belirgin bir kutuplaşma ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada incelenen ve 1913 yılında İstanbul’da Yeni Osmanlı Matbaası’nda yayımlanan eser, bugün İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Atatürk Kitaplığı koleksiyonunda yer almaktadır. Safaeddin Kâmil Bey tarafından kaleme alınan bu eser, söz konusu kutuplaşmanın doğurabileceği tehlikelere dikkat çekerek, ortak tarihî değerler ve Meşrutiyet kahramanlarından biri olan Miralay Sadık Bey şahsında bir uzlaşi zemini oluşturma arayışını yansıtmaktadır. Bu çalışmada eserin Latin harflerine aktarımı yapılmış, içeriği analiz edilerek tarihsel bağlamı içinde değerlendirilmiştir. İncelenen eser, daha önce Latin harflerine aktarılmamış nadir bir kaynak niteliğindedir. Bu yönüyle ilk kez sistematik bir şekilde günümüz araştırmacılarının erişimine sunulmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın, yalnızca içerik analiziyle değil, aynı zamanda söz konusu eserin literatüre kazandırılması yönüyle de alana özgün bir katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf, Safaeddin Kâmil Bey, Miralay Sadık Bey.

Abstract

The political developments following the declaration of the Second Constitutional Era led to radical transformations affecting all segments of Ottoman society. The reinstatement of the Constitution, the reopening of the Chamber of Deputies, and the abolition of press censorship were important indicators of the transition to a constitutional order. However, the most striking development in this transformation process was the emergence of multi-party politics for the first time in Ottoman history. In this new political environment, a distinct polarization emerged between the ruling Committee of Union and Progress and the Freedom and Accord Party, formed by opposition groups of varying orientations.

The work examined in this study, published in 1913 at the Yeni Osmanlı Printing House in Istanbul, is currently in the collection of the Istanbul Metropolitan Municipality (IMM) Atatürk Library. This work, written by Safaeddin Kamil Bey, highlights the potential dangers of this

Bu makale 11.09.2025 tarihinde dergimize gönderilmiş; 15.09.2025 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 10.12.2025 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atıf şekli: Umut Depe, “İttihatçı-İtilafçı Kutuplaşmasına Karşı Bir Uzlaşi Denemesi: ‘Miralay Sadık Bey ve Yeni Çıkan Fırka Münasebetleriyle Şanlı Türkler, Kahraman Osmanlılar’ Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 4, (2025), s. 103-116.

* Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, E-mail: umutdepe@hotmail.com, ORCID: 0009-0008-6266-1863.

polarization and reflects the search for common historical values and a consensus in the person of one of the heroes of the Constitutional Era, Miralay Sadık Bey. This study transcribes the work into Latin letters, analyzes its content, and evaluates it within its historical context. The work under review is a rare source not previously transcribed into Latin letters. In this respect, it is being systematically made available to contemporary researchers for the first time. Therefore, this study aims to make an original contribution to the field not only through its content analysis but also by contributing this work to the literature.

Key Words: II. Constitution, Committee of Union and Progress, Freedom and Accord Party, Safaeddin Kâmil Bey, Miralay Sadık Bey.

Giriş

Osmanlı Devleti’nde 1876 yılında Kanun-i Esasi’nin yürürlüğe girmesi, ülke topraklarında, iktidarın anayasa ile sınırlandırılmış bir yönetim düzeni anlamına gelen Meşrutiyet kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan en önemli kurum Meclis-i Umumi ise 1877’de toplanmış ve Padişah tarafından tatil edileceği 1878 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür¹.

II. Meşrutiyet’ten önce ise Osmanlı Devleti ağırlıklı olarak Padişah’ın geniş yetkilere sahip olduğu, asker ve sivillerden oluşan bir bürokrasiye dayanarak yönetiliyordu. Dolayısıyla siyasi mekanizma sadece padişah ve onun yetkilendirdiği yüksek dereceli devlet memurları eliyle, halk tabanından uzak daha çok devlet erkânı içinde yürütülüyordu². 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet ile tekrar yürürlüğe konulan anayasal monarşi, bu geleneksel yönetim anlayışına ciddi bir dönüşüm geçirerek, siyasal hayatın daha kurumsal ve katılımcı bir çerçevede yeniden şekillenmesine zemin hazırlamıştır.

Meşrutiyet’in yeniden ilanının ardından -kendisini meşrutiyet davasının sahibi görmesinin de etkisiyle- siyaset sahnesinde, hâkim siyasi grup olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti bulunmaktaydı. Cemiyet içinde ve dışında muhalif oluşumlar ortaya çıksa da 1911 yılının sonuna kadar egemenliği ciddi bir sarsıntıya uğramadı. 31 Mart Ayaklanması’nın ardından ilan edilen sıkıyönetimin de etkisiyle İttihat ve Terakki’ye karşı duyulan hoşnutsuzluk, artık kendilerini bir daha İttihatçı olarak adlandırmayacak büyük bir grubun ayrılığıyla son buldu³.

Cemiyet karşısında yer alan muhalefet, çeşitli partilerin ve partisiz mebusların katılımıyla 21 Kasım 1911 tarihinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında birleşerek, II. Meşrutiyet Dönemi’nde muhalefetin en kapsamlı ve etkili siyasi örgütlenmesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu oluşum Tunaya’nın deyişiyle “*İttihat ve Terakki karşısındaki bütün muhalefet ırmaklarının döküldüğü bir göl*” olmuştur. Bunun yanında bu partinin teşkilatlanmasını İttihat ve Terakki modelini örnek alarak oluşturması meclis, ordu ve halk içinde güçlenmesinde de etkili olmuştur⁴.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası kuruluşundan yaklaşık bir ay sonra katıldığı İstanbul ara seçimini kazanarak, hem kamuoyuna hem de İttihat ve Terakki’ye karşı gücünü ispat etmiştir. Yaşanan bu mağlubiyet Cemiyet’e kan kaybettirmiş ve muhalefete karşı çözüm bulmak için çalışmalara başlamalarına yol açmıştır⁵. Kaybedilen seçime rağmen İttihatçılar, rakibini küçümsemiş bu muhalif fırkayı millî çıkarlara aykırı, Meşrutiyet’e karşı hukuksuz ve gayrimeşru bir oluşum olarak görmüşlerdir. Cemiyet kadroları, yeni fırka mensuplarını ve faaliyetlerini kolluk kuvvetleri tarafından sıkı bir denetimle takip ettirmekle kalmamış, fırkayı tamamen ortadan kaldırmak için büyük gayret sarf etmişlerdir. Bu durum siyasi potansiyeli İttihatçı ve

¹ Celalettin Vatandaş, “Türkiye’nin Batılılaşma Süreci ve II. Meşrutiyet’i Hazırlayan Şartlar”, *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet*, (ed. Asım Öz), Pınar Yay., İstanbul, 2008, s. 48.

² Aykut Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İletişim Yay., İstanbul, 2016, s. 3.

³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Arkadaş Yay., Ankara, 2015, s. 219.

⁴ Tarkan Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt I İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1988, s. 264.

⁵ Ahmet Ali Gazel, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde İttihatçılarla Muhaliflerin Uzlaşma Çabaları 1908-1912”, *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet*, (ed. Asım Öz), Pınar Yay., İstanbul 2008, s. 218.

İtilafçı olarak ikiye bölerek, siyasi çatışma ve huzursuzluğu mahalle kahvehanelerine kadar taşımıştır⁶.

Bu çalışmada, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın siyaseten bir çatışma içerisinde bulunduğu dönemlerde, her iki oluşumu da uzlaştırmak maksadıyla Safaeddin Kâmil Bey tarafından yazılan "*Miralay Sadık Bey ve Yeni Çıkan Fırka Münasebetleriyle Şanlı Türkler, Kahraman Osmanlılar*" isimli kitap ele alınmıştır. Makalede, eserin Latin harflerine aktarımı verilmiş ve eserin içeriğiyle ilgili inceleme yapılarak birtakım değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Eser İçeriğinin Değerlendirilmesi

"*Miralay Sadık Bey ve Yeni Çıkan Fırka Münasebetleriyle Şanlı Türkler, Kahraman Osmanlılar*" isimli kitap⁷, İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler Bölümünde, Siyasi partiler-Osmanlı-Program ve tüzükler konuları altında tasnif edilmiştir. M. 1913/H. 1329 yılında Safaeddin Kâmil⁸ tarafından yazılan ve İstanbul'da Yeni Osmanlı Matbaası'nda basılan eser 16 sayfadır.

Kitabın isminde belirtilen "*yeni çıkan fırka*", 21 Kasım 1911 tarihinde Damat Ferit Paşa, Rıza Nur ve Miralay Sadık Bey gibi isimler tarafından kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'dır. Bu fırka Meclis içinde ve dışında yer alan İttihat ve Terakki Cemiyeti muhaliflerinin katılımıyla vücuda getirilmiştir⁹. Miralay Sadık Bey ise II. Meşrutiyet'in ilanı sürecinde Cemiyet'in Manastır merkezinin başkanlık görevini yürütmüş ve Meşrutiyet'in yeniden ilanında önemli hizmetleri bulunmuş asker kökenli bir siyasetçidir. Sadık Bey, Meşrutiyet'in ardından bilhassa Talat Bey olmak üzere Cemiyet'in Selanik kadrosunu Masonluk hizmetine girmekle suçlamıştır. Ardından Cemiyet içinde "*Hizb-i Cedit*", adı verilen muhalif oluşumun askeri kanadını yönetmiş, başarısız olan bu girişiminin ardından Cemiyet'ten ihraç edilmiştir. Daha sonra askerlikten istifa ederek, Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında muhalif çalışmalarına devam etmiştir¹⁰.

Eser her ne kadar 1913 yılında yayımlanmış olsa da söz konusu İttihatçı-İtilafçı çekişmesi, 21 Kasım 1911'de yeni fırkanın kurulup hızla teşkilatlanması ile başlamış 11 Aralık 1911'de İstanbul ara seçimlerini İtilaf Fırkası'nın bir oy farkla kazanmasıyla hızlanmıştır. 1912 yılı ise yurt çapında gerçekleşen ve "*Sopalı Seçimler*" olarak adlandırılan 1912 seçimlerinden dolayı en hararetli ve yoğun çekişmelerin yaşandığı yıl olmuştur. 1913 yılının ocak ayında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gerçekleştirdiği Bâb-ı Âli Hadisesi sonucunda İtilafçıların siyaset arenasından çekildikleri bilinmektedir. Tüm bu hadiseler hesaba katıldığında eser 1913 yılının siyasi havasını yansıtmamakla beraber 1911 sonunda Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşunun ardından yazılmış olması daha olasıdır.

Kitabın iç kapağında, eser adı, yazarı, basım yeri, yayınevinin adı ve adresinin bulunduğu bilgiler ile basım tarihi şu şekilde yer almıştır: *Miralay Sadık Bey ve Yeni Çıkan Fırka Münasebetiyle Şanlı Türkler, Kahraman Osmanlılar/ Musavviri: Safaeddin Kâmil/ İstanbul/ Yeni Osmanlı Matbaası Bâb-ı âli Caddesinde Numarası 79/ 1329.*

Kitap iki kısımdan oluşmuş olup. Birinci bölüm, "*Türkiye ve Türkler*" şeklinde başlıklandırılmıştır. "*Türk milletinin görkem ve kuvvetle Osmanlı Devleti'ni kurdukları, tarihin ilk şanlı sayfasının nasıl yazıldığını tetkik edelim.*" Cümlesiyle başlayan bölümde Ertuğrul Bey ve müfrezesinin Altın Dağı¹¹(Altay Dağları) mıntikasından, Türk neslini yaymak için Anadolu'ya doğru yola çıkışı destansı bir şekilde hikâyeleştirerek anlatmaktadır. Bölümde bahsedilen Oğuz

⁶ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yay. , İstanbul, 2012, s. 107-109.

⁷ Eser adı ilgili kütüphanenin veri tabanında bu şekilde isimlendirilmiş olup, eserin iç kapağında yer alan orijinal adı tam olarak "*Miralay Sadık Bey ve Yeni Çıkan Fırka Münasebetiyle Şanlı Türkler, Kahraman Osmanlılar*" olarak okunmaktadır.

⁸ Yapılan araştırmalar neticesinde yazarın hayatı ve eserleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler Bölümü'nde "*Safaeddin Kâmil ve eserleri hakkında biyografik fiş*" isimli bir varakaya tesadüf edilse de kütüphane ile iletişime geçilerek temin edilen varakada yazarın hayatına dair bir bilginin olmadığı görülmüştür. İlgili varaka ek kısmında sunulmuştur.

⁹ Tunaya, a.g.e. , s. 264-265.

¹⁰ Ahmet Ali Gazel, "Miralay Sadık Bey (1860-1941)", *Atatürk Ansiklopedisi*.

¹¹ Altın Dağı: Altay Dağları'nın diğer adıdır. İslâm öncesi Türk geleneklerindeki inanç ve anlayışlarda yer almakta, ayrıca Altay Yaratılış Destanı içinde geçmektedir. Çeşitli mitolojik anlam ve inanışlar içeren bu dağ hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, TTK, Ankara, 1995, s. 432-433.

Ağam Bey Sultan, Ayşe Ağam Sultan, Kaçhan Müfrezesi, Taçhan Kabilesi gibi isim ve kavramlar tarihi bilgiler olmayıp, bu isim ve kavramlara Türk Mitolojisi ile ilgili kitap, sözlük, masal gibi eserlerde rastlayamadığımızı da belirtmeliyiz.

Yazar, bölümün devamında Ertuğrul Bey ve yanındakilerin Anadolu’ya mukaddes ve meşru bir emel için geldiklerini ve tek niyetlerinin vatanlarını ve bayraklarını muhafaza ile adaleti idame ettirmek olduğunu ve bu amaçla Osmanlı Devleti’ni kurduklarını söyler. Fakat zamanla adalet ve ihtişamının bozulduğunu “*zaman geldi ki bir lala bu memlekette altı yüz kuruşa kadar satıldı... O eski büyüklükler unutuldu*” cümlesiyle açıklar. Halk içinde de bölünmeler ve çekişmeler ortaya çıktığından bahsedilen eserde, Osmanlı milletini oluşturan unsurların birbirlerine âdeta düşman kesildiğini, geçmişteki sevgi ve muhabbetlerin unutulduğunu söyler. Durumun ülke dışındakiler tarafından da fark edildiğini ve “*Türkler mi? Türkiye mi? Hangisi önce ölecek?*” diye sorduklarını belirtir.

Birinci bölümdeki amacın, Anadolu topraklarına ayak basıldığı anlarda ve Osmanlı Devleti’nin kurulduğu günlerdeki ortak kökenlerin ve ortak amaçların hatırlatılmak istendiğini anlamaktayız. Devamında ise devletin ve toplumun kuruluş ayarlarının bozulduğunu ve dış kuvvetler tarafından memleketin refaha çıkamayacağını öngörüldüğü söylenirken, içinde bulunulan durumun çaresizlik derecesine kadar vardıgı belirtilmek istenmektedir.

“*Kahraman Osmanlılar*” başlığıyla sunulan ikinci ve son bölüm ise II. Meşrutiyet’in ilanı öncesinden başlamaktadır. Bu bölümde Makedonya bölgesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yürütülen Meşrutiyet’in tekrar ilanına giden süreçte en önemli dönüm noktası sayılan Reval Görüşmeleri’ne¹² atıfta bulunulmuştur. “*Reval namındaki küçük kasabada bu muhteşem hükümetin taş kabri hazırlanıyordu... Ülke o haliyle kefeni yeni sarılmış bir ölü halini andırmaktaydı*” cümlesiyle içinde bulunulan durumun çaresizliğine dair vurgu yapılmıştır. Bu umarsızlık ve karamsarlık içinde kurtarıcı olarak sahneye Kaymakam Sadık Bey’in¹³ çıktığını arkadaşlarıyla beraber hürriyet yemini ederek memleketi, dini, devleti ve adaleti yeniden ortaya çıkardıkları yazılmıştır. Ayrıca Sadık Bey’e çeşitli övgülerde bulunulmuştur. Buradaki amacın Miralay Sadık Bey’in Meşrutiyet’in ilanındaki rolüne vurgu yaparak kahramanlıklarını öne çıkarmak olduğu açıkça görülmektedir. Meşrutiyet’in ilanı ile ilgili İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne de övgülerde bulunulmuş, Cemiyetin rolü “*Bütün vatanseverlerin övgüye değer yüce gönüllülükleri sayesinde memlekete benliğini bildirdi.*” cümlesiyle net bir şekilde vurgulanmıştır. Bunun yanında İttihat ve Terakki mensubu Meşrutiyet kahramanlarından Talat Bey, Eyüp Sabri, Ömer Naci, Enver Bey ve Niyazi Bey’in de isimleri anılmıştır.

Eserin devamında Meşrutiyet’in ilanının ardından Miralay Sadık Bey’in Cemiyet ile olan anlaşmazlıklarına da vurgu yapılmıştır. Bu anlaşmazlığın görünür kısmının ise Cemiyet’e daha evvel hiç hizmet etmemiş isimlerin ithal edildiği ve Sadık Bey’in bu isimlerin memlekete hizmet edemeyecekleri hükmüne kapıldığı belirtilmiştir¹⁴. Yazar, bu anlaşmazlıklar içinde hırs ve şahsiyet meseleleri olduğunu da göz ardı etmemektedir. Eser tüm bu gelişmeleri ve önceki sayfalarda bahsettiği tarihî süreçleri “*Bugün millet yeni bir fırkanın ateşli siyaseti karşısında bulunuyor*” cümlesiyle o an yaşadıkları mevcut durumla ilişkilendirmiştir.

Kitapta yeni fırkanın programıyla ilgili ise şu ifadeler kullanılmıştır: “*Aynı zamanda bir İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubunu, karşılarında kendi programlarından ayırmış, yeni ve fakat evvelce kendi programlarını tanzim etmiş olan namuslu bir elin yeni düzenlediği bir program buluyorlar.*” Buradaki vurgulardan birleştirici üslubun net bir şekilde görüldüğü, İtilaf

¹² Reval Görüşmeleri: 1908 yılının haziran ayında Rus Çarı ve İngiltere Kralı, Reval’de buluşarak aralarındaki sorunları müzakere etmişlerdi. Bu görüşmeden çıkan sonuçlardan birisi de Makedonya’da uluslararası bir denetim bulundurmaktı. Bu karar Osmanlı Devleti içinde bilhassa Makedonya bölgesinde Meşrutiyet mücadelesi veren İttihat ve Terakki tarafından İmparatorluğun parçalanması olarak algılanmış ve eyleme geçilmeye karar verilmiştir. Bkz. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul, 2020, s. 116.

¹³ Burada bahsedilen Kaymakam Sadık Bey, Miralay Sadık Bey’dir. Meşrutiyet’in ilanından önce Manastır merkezinin başında kaymakam (yarbay) rütbesinde bulunuyordu. Bkz. Gazel, a.g.m.

¹⁴ Cemiyet içerisinde böyle bir durum gerçekten de söz konusuydu. Cemiyet’in kendi içindeki kopma ve bölünmeleri önleyememesinin en önemli nedeni olarak türdeşliğini kaybetmesi gösterilmektedir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi*, C.III, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1989, s. 215.

Fırkası'na geçenlerin aynı namuskâr tavırlarla siyasetlerine devam ettiklerinin gösterilmek istendiğini söylenebilir. Devamında ise Miralay Sadık Bey'in Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ülkedeki bütün unsurlar arasında gerekli olan İttihat ve İtilafa yani birlik ve anlaşmaya iyi yönde fayda sağlayacağı belirtilmiştir. Bu davada İttihat ve Terakki ile beraber ortak hedefleri olan “*memleketin mukadderatında mesut dakikalar yaşatmak emeli*” için aynı istikameti takip edecekleri beklentisi vurgulanmıştır. Bu satırlar arasında yazarın İttihat ve İtilaf kelimelerini yan yana getirmesi dikkat çekmektedir. Eser, “*Başta Miralay Sadık Bey olduğu halde yaşasın Hürriyet ve İtilafımızın, İttihat ve Terakkimizin muhterem kahramanları.*” cümlesiyle âdetâ yazılış amacı son bir kez daha vurgulanarak sonlandırılmıştır.

Metin

Türkiye ve Türkler

Türk unsur-u muhteremenin muhteşem ve kaviyy-ül şekim Osmanlı Devleti'ni teşkil eyledikleri tarihin ilk sahife-i şan-ı averini tetkik edelim...

Bir cuma günü idi ki: maşrik-i azamdan tulû eden güneş, Sibiryâ ve Türkistan kıtalarına mahsus olan kesif sabah sislerini parçalayarak altın renkli çehresini Türkistan topraklarına atfetmişti...

Sibiryâ'nın ilkbahar sabahlarında, zemheri gecelerini andıran muvahhiş ve acı bir rüzgâr ile icrayı hükmeden karayel fırtınasının asır dide gürgen ağaçlarına temasından hâsıl olan zincabi renkli sisler içinde derin bir uykuda bulunan Türkistan'ın sükût-u hazinini ihlale çalışıyordu.

Güneşin münevverî daima teali ve istikbal neşideleri teganni eden bu mübarek Türk kıtasının hissiyat-ı medenîyesini tamamıyla gösteriyordu.

O hayat: muhteşem ve kavi bir ordu hayatından başka bir şeye benzetilemezdi. Bütün hanelerin ocakları sedn birer sütun-u mücellâ şeklinde semaya suud eden dumanları kalplerindeki hayat-ı ictimaiyenin intizamını ihsas etmekte idi. Bir zair o manzarayı temaşa etmek azminde bulunmuş olsa idi... Altın Dağı zirvelerinin o muhteşem Türk yurdunun gösterdiği levayih-i azameti bir şair kalbiyle değil sünuhat-ı vicdaniyenin pek seyrek olarak fikre necş eylediği ulvî bir kuvvetle görür ve hisseder idi...

İki bin seneden beri Asya kıtasının hâkim-i mutlakı olarak yaşayan Türk unsurunun; mihr-i münirin her gün gidip gaib olduğu cihanlar içine atılmak azmiyle daimi bir surette hal-i seferberide yaşayan bir ordu hayatını andırmakta oldukları görülür idi. Güneşin hüzzemat ihmîrârıyla zincabi renkli sis bulutları arasında hezimetîyle nihayet buldu...

Altın Dağı mıntıkası bütün ihtişamıyla belirdi. Elllerinde gürgen ağaçlarından imal edilmiş müzeyyen ve zarîf, cirîr ve kargılarıyla Türk delikanlılarının teşkil eyledikleri süvari kabilelerinin fundalıklara doğru sabah talimlerini icra etmek üzere gelmekte oldukları görülüyordu.

O cuma sabahı... Altın Dağı ovasında bir fevkaladelik var idi. Bütün Türk süvarileri, kışlaklarından ovada toplanmışları... Bunların hayat-ı umumîyesi talimden ziyade harbe hazırlanmakta olan kavi bir süvari kuvvetini andırmakta idi. Her süvari kabileleri bir nevi çam ağacından imal etmiş oldukları borular ile yekdiğerine selam ita ediyor ve mensup oldukları kabileyi bildiriyorlar idi. Diğer süvari kabileleri de bunlara karşı aynı süratle mukabele ediyorlardı.

Tiz ve davudî olarak iki nevi seda çıkaran bu çam borularının temadi eden feryadı dağ ve vadilerde mühtez akslar hâsıl eylemekte idi. Ova cihetinden tam süratle fundalığa doğru gelmekte olan yeşil renkli büyük bir sancaklı hamîl olan süvari kabilelerinin önünde bulunan borazanlar müessir bir seda ile verdikleri işaret averiyle toplanmış olan süvari müfrezeleri arasında mühim bir tesir icra eyledi. Bütün süvariler ciritlerini beray-ı ihtiram havaya kaldırarak yeşil sancakla yaklaşmakta olan süvari kabilelerine doğru selam vaziyetini aldılar... Aralarında gayri ihtiyari bir ses cümlesi ikaza kâfi geldi.

-Türk Sultanı Ağam Bey Sultan varıyor... Dediler...

Bu haber: Bütün müfrezelere yıldırım süratiyle yayılmış idi. Uçlarını havaya kaldırdıkları ciritleriyle selam vaziyetini almış olan binlerce Türk sipahisinin olduğu mahale doğru yaklaşan sancak müfrezesi dört beş yüz borazanın çıkardıkları selam havası arasında fundalığa dâhil oldu... Elinde lüzumundan fazla büyük olan yeşil sancakla büyük bıyıklı, parlak gözlü, altın kabızlı kılıçlı bir sancaktar müfrezesinin arasına dâhil olarak:

-Tanrı'nın selamı üzerinize olsun, Ağam Bey Sultan vardı diye üç defa nida eyledi... Pembe renkli zemin üzerine sarı güneş resimli bir sancak tutmakta olan Kaçan Bey müfrezesinin genç sancaktarı bütün refikası namına mukabele eyledi.

-Bey Ağam Sultan'a özmen karşı dur... Tanrı yurdunuzu yahşı kılsın. Dedi.

Yeşil sancak müfrezesi bu sırada sınıf-ı harp nizamına müşabih bir vaziyette idi.

Üzerine yeşil renkli harmani ense etmiş olan altın kılıçlı kumral saçlı genç bir kız maiyetinde iki süvari olduğu halde müfrezesinden ayrılarak süvari müfrezelerinin teşkil eylemiş oldukları kıtaata doğru yaklaştı. Gayet açık kestane renkli bir aygıra rakip bu genç kız Ağam Sultan idi...

Adetleri yetmiş tecavüz eyleyen müfreze beyleri saldırmaya meşabih enli kılıçlarını selam vaziyetinde tutarak Ağam Sultan'a yaklaştılar, istikbal eylediler.

Ağam Sultan yedi sekiz hatve bir mesafede bulunduğu sırada kılıcını çıkararak bunlara ita-yı selam eyledi. Kılıcını tekrar kabzasına vazederek genç Türk kızlarına mahsus ince ve fakat vakurâmiz bir seda ile:

-Oğuz Ağam Bey Sultan'ın kızı yurdunuza Tanrı misafiri vardı. Yaradan yurtlarımızı beraber kılsın, dedi. Tayhan Bey, bu genç sultanı selamladıktan sonra manidar birkaç cümlede ilave etmişti.

-Bayraklarımızın ucu gün batımını gösteriyor. Ağam Bey Sultan bunu bilsin ki buyurdu (burası) bize dar geliyor... Demişti...

Ağam Sultan, yeşil harmanisinin altından sağ elini çıkardı. Bu sırada üzerindeki altın zırhlı esvabı, şems-i şule-i celadeti altında gözleri kamaştıracak derecede parıldamakta idi... Büklüm büklüm olmuş uzun kumral saçları çapraşıkvâri yan tarafa atılmış başörtüsü gibi boynunu sarmış ince çatık kaşları altında parıldamakta olan iri siyah gözlerini şark-ı karibe doğru teveccüh ederek cevap verdi:

-Uzun Kaçan Bey bunu bilsin ki gün batımı yağız Türk oğullarının yaylağı olacaktır. Dedi ve [Kılıcını beylere göstererek]

Atam toprağa düşer iken bu kılıcı bana onun için bağışladı, dedi. Sonra bütün kabile beylerini süzerek:

-Atam Oğuz Ağam Bey toprağa düştü. Biricik kızı onun yerini dolduramaz... Biliniz ki bir ağabey özü gibi saklayabilir, önümüzde amana düşmeyen düşmanlara kanmaz, helal olsun dedi. Burak Bey elindeki kılıcı yukarı kaldırarak gür sedasıyla cevap verdi:

-Rahmet olsun Ağam Bey'in canına ki Ayşe Ağam Bey Sultanı bizlere yordak kıldı... Türk yurdunu aydınlattı, dedi. [Ve sağ elini göğsüne koyarak]

Yüce peygambere salat ve selam diye haykırdı.

Bu sırada bütün hanzadeler sağ ellerini göğüslerine koyarak üçer defa salat ve selam okudular. Aynı zamanda bilcümle müfreze borazanları, en büyük selam havasını çaldılar.

Bu muazzaz sedaları ova ve vadiler içerisinde hâsıl eylediği hazin ve ruhani akisleri tüyleri ürpertecek derecede tesir etmiş idi.

Bu sırada iki süvari sancaktarının müştereken idare ettikleri al bayrakla yaklaşmakta oldukları görüldü.

Bu ikiz sancaktarın arkalarında Süleyman Şah'ın şehzadesi ve Taçhan Kabilesi reisi Ertuğrul Bey, Türk asilzadelerine mahsus bir vakur-u celadetskârane ile atı üzerinde geliyordu...

Bütün müfreze beyleri tekrar selam vaziyeti ihraz eylediler.

Bu yeni gelen şehzade, cümlesini ayrı ayrı selamlayarak Ağam Bey Sultan'ın yanına yaklaştı. Ve kılıcıyla bu on dokuz yaşlarında bulunan Türk sultanını selamladı.

Ağam Sultan varıp hakikisi olduğu Ağam Bey kılıcını çıkararak Ertuğrul Bey'i bir asker kumandanı gibi selamladı.

Ertuğrul Bey, atının üzerinde nim bir vaziyette eğilerek:

-Süleyman Şah'ın oğlu senden yücelik diler... O, yarın sabah bu diyardan uzaklaşacak Asya ülkesine yağız Türk neslini yayacak. Yaradan hepimizin yardımcısı olsun, dedi. Ağam Bey Sultan:

-Ey Kaç Han'ın Ertuğrul şehzadesi Ağam Bey Ayşe de seninle helalleşmeye geldi... Tanrı Türk neslini gün gibi aydınlatsın, dedi...

Aynı zamanda başka Türk beyleri makam-ı tasdikte bulundukları atları üzerinde yarıya kadar eğilerek, ifa-yı teşekkür eylediler.

O gün akşama kadar cirit ve kargı oyunları devam eyledi. Gurubu müteakip hazırlanmakta olan Kaç Han-Ertuğrul müfrezesi şark-ı karibe doğru yollanmak için tatlı bir gece geçirdiler.

Ertesi sabah... Asya-yı sagire Ertuğrul Şahı maiyet-i muhteremiyle beraber seniyye-yi saffına çıktı. Altı yüz sene Türk milleti Asya-yı sagirede kemal-i şevket ve şan ile icra-yı hükümet ediyorlar...

Türklerin büyük ve mukaddes bir emel-i meşru içinde yerleştikleri bu ülke, bu mukaddes vatan, al sancaklarını muhafaza ve adaleti idameden başka bir niyetleri olmayan muhteşem bir Osmanlı Devleti tesis eyledi.

Bir zamanlar geldi ki... Bâlâda arz ve tasvir edilen saffet ve ihtişamı sönmeye yüz tuttu. Bir zaman geldi -ki bir iki asır devam eyledi- bu mübarek milletin kalb-i saffetperverinde ihtiras marazı hâsıl oldu... Yine bir zaman geldi ki bir lala bu memlekette altı yüz kuruşa kadar satıldı... O eski büyüklükler unutuldu.

O saffet o ihtişam bir hayal meyal derekesine indirildi.

Yine bir zaman geldi ki bu millet "millet" kelimesini ağzına alamaz oldu. Kardeşcesine yaşadıkları Hristiyan vatandaşlarıyla aralarında münazaalar çıkartan alçaklar türedi... Bu muazzam Osmanlı Devleti'ni teşkil eden milel-i muhtelif birbirine adeta düşman kesildi.

Fakat hiçbir âmil-i hakiki mevcut değildi. Türkler ile Rumlar, Ermeniler ve saire birbirlerine olan şiddet-i muhabbetlerini adeta unuttular. Bu hali, bu fenalığı vaz eden kuvvetler memlekette payidar olan cehaletten de istifade eylemek yolunu gaip etmemişler idi.

Nihayet "Neron" ları pek geride bırakan bir âmil memleketi doğrudan doğruya iktiraza sevk eyliyordu. Öyle ki hiç kimse bu memleketin felah bulacağını ümit etmiyorlardı. Türkler mi? ... Türkiye mi? ... O... o evvel ölecek diyorlardı.

Kahraman Osmanlılar

Bir gün dört satırlık bir ajans telgrafı bu memleketin tali nasazi üzerindeki karayazıları okutmak için Türk mütefekkirlerinin vicdanlarına bir kuvvet verdi. İhtimal bir ilham-ı rabbani idi bu. "Reval" namındaki küçük kasabada bu muhteşem hükümetin seng kabri hazırlanıyordu. Birçok kişiler için için ağlıyorlardı.

Fakat heyhat! ...Musibet, felaket, müthiş bir suretle Şark-ı Karib'in Kâşane-i mukadderatında bir baykuş gibi duran meysus bir kuvvet, Şarkın çehre-i ismetini lekelemiş, onu satmış idi. Bütün Türkiye o haliyle kefeni henüz sarılan bir mevta halini andırmakta idi.

O felaket saatlerinde Drahor nehrinin sahil-i siminine yakın göçen ailelerden birisinin reisi bulunan büyük kalpli bir Türk süvari ve zabiti var idi.

“Reval”ın karayazıları yazacak olan yaldızlı defterlerine karşı ufak kâğıt parçalarına yazılan beyannamelerin koca bir milletin selameti ve saadeti kemal olacağını o vakit kim ümit ederdi?

Milletin ser-i nüviştini yazmak için, için için akmakta olan Drahor nehri... O saatlerden sonra milletin mukadderatında açılan parlak sahifeleri doldurmak emeliyle gümüş gibi berrak akmaya başlamıştı. Oh... Kaymakam Sadık Bey azminde emelinde muvafık olmuştu. Aynı zamanda Tunca ve Meriç’in sine-i safi karşısında hayatını fedadan çekinmemiş olan Talat ile evveli pak nazare-i füsunkârı karşısında daima çalışan büyük vatanperver refik ve rüfeka-yı muhteremiyân avaz olarak ila-yı hürriyet eylemişlerdir.

O nasıl ne mübarek ve ne mukaddes bir gün idi ki bu muhterem vatanperverler münasip oldukları milletin meziyet-i fitriyesine has bir süratte ortaya atılarak memleketi, milleti, dini, devleti, haysiyeti, namusu, fazileti, insanlığı ve adaleti ortaya çıkardılar. Fakat bu büyük vatanperverlerin hiçbirisi tefahür eylemediler. Sadık Bey yine eski hali gibi kaldı. Hiçbir şey hiçbir mükâfat kabul etmedi. Hatta isminin ortaya çıkmasına bile razı olmadı.

Bir diğeri ker fütâr olduğu dert-i divane-i pezirden kurtulamadı, felek onu hürriyetin kurbanı olarak elimizden aldı. Bir gün gazeteler sille yazılar ile “refik”in haber-i vefatı ilan eylediler.

İttihat ve Terakki Cemiyeti... Bütün vatanperverlerin hamit alicenapları sayesinde memlekete benliğini bildirdi. Bir gün gelmedi ki Kaymakam Sadık Bey ile Cemiyet arasında bir ihtilaf (anlaşmazlık) varmış... Şayiaları ortaya çıktı. Bu şayia bir yıldırım suretiyle memlekete yayıldı. İhtilafın zahiri kısmı, cemiyete hiç hizmet etmemiş olanların ithal edildiği ve bunların bittabi layık olduğu bir derecede memlekete hizmet edemeyecekleri veyahut hizmet etmek bilmedikleri kaziyesi idi.

Aynı zamanda ortada ihtirasat ve şahsiyet meseleleri devam etmekte idi.

Bugün millet yeni bir fırkanın şule-i siyaseti karşısında bulunuyor.

Millet Hiçbir vakitte İttihat ve Terakki kahramanlarının -ki Talat, Refik, Eyüp Sabri, Ömer Naci, Niyazi ve Enverlerdir- hizmet-i mebruzelerini suret-i katiye de unutmayacaktır.

Aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubunu karşılarında kendi programlarından teşib etmiş yeni ve fakat evvelce kendi programlarını tanzim etmiş olan namuslu bir elin yeni tanzim eylediği bir program buluyorlar. Sonradan olmalar, sonradan gelmeler müstesna olarak muhterem Sadık Bey’in yeni (Hürriyet ve İtilaf) fırkası bütün anasır beyninde cereyan ve devamı elzem olan İttihat ve itilafa bir fal-i hayır teşkil edeceği gibi, İttihat ve Terakki kuvvetiyle hem dest-i vefat olarak memleketin mukadderatında mesut dakikalar yaşatmak emel-i halisiyle yolcu, terakki ve ikbalde aynı istikameti takip eyleyeceklerdir.

Başta Miralay Sadık Bey olduğu halde yaşasın Hürriyet ve İtilafımızın, İttihat ve Terakkimizin muhterem kahramanları.

Sonuç

II. Meşrutiyet Dönemi’nde ortaya çıkan çok partili siyasi hayatta, İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısında dağınık hâlde bulunan muhalefet, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile tek parti altında birleşmişti. Fırkanın kurucuları arasında Meşrutiyet kahramanlarından eski İttihatçı Miralay Sadık Bey de bulunmaktadır. Çalışma konusu olarak belirlediğimiz eserin ana teması, 1911 yılında bu yeni fırkanın kuruluşu ve oluşturduğu yeni program ile Meşrutiyet kahramanlarından biri olmasına rağmen, Cemiyet dışı muhalefete soyunan Miralay Sadık Bey’in girişimine dikkat çekmektir. Kitabın yazılış amacının altında, ilgili girişimin meşruluğu, yeni fırka içinde yer alan isimlerin eski İttihatçılar olduğu ve daha evvel nasıl memleketin çıkarları için çalıştırlarsa şimdi

de aynı vatansever duygularla çalışacaklarına olan inanç yatmaktadır. İncelemeye çalıştığımız bu eser, demokrasi ile ilgili usul ve kavramların henüz yeni yerleşmeye başladığı II. Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkan muhalefet girişimine, tarafsız ve akliselim gözle bakabilmiştir. Bu sebeple toplum ve meclis içindeki siyasi kutuplaşmaya karşı, sağduyu ile hareket ve doğru bakış açısını gösterme niyetinden ötürü eserin İttihatçılar ve İtilafçılar arasında bir uzlaşma denemesi olarak kabul edilebileceğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yay., İstanbul, 2012.
- Gazel, Ahmet Ali, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde İttihatçılarla Muhaliflerin Uzlaşma Çabaları 1908-1912", *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet*, (ed. Asım Öz), Pınar Yay., İstanbul, 2008, s. 205-232.
- Gazel, Ahmet Ali, "Miralay Sadık Bey (1860-1941)", *Atatürk Ansiklopedisi*.
- Kansu, Aykut, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İletişim Yay., İstanbul, 2016.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yay., Ankara, 2015.
- Ögel, Bahattin, *Türk Mitolojisi*, CII, TTK, Ankara, 1995.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, C. I, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1988.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi*, C.III, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1989.
- Vatandaş, Celalettin, "Türkiye'nin Batılılaşma Süreci ve II. Meşrutiyet'i Hazırlayan Şartlar", *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet*, (ed. Asım Öz), Pınar Yay., İstanbul 2008, s.11-64.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul, 2020.

Extended Abstract

The proclamation of the Second Constitutional Era in 1908 marked a profound transformation in the political and social structures of the Ottoman Empire. With the reinstatement of the *Kanun-i Esasi*, the re-opening of the Parliament, and the expansion of press freedom, a new political atmosphere emerged in which public opinion increasingly influenced state affairs. One of the most significant developments of this era was the introduction of a de facto multi-party system. While the Committee of Union and Progress (CUP) held political power, various opposition groups with different ideological backgrounds united under the Liberal Entente Party (*Hürriyet ve İtilaf Fırkası*) in 1911, forming the most comprehensive opposition movement of the period. This political landscape was characterized by intense electoral competition, growing polarization, and conflicts that spread from parliament to the streets and local coffeehouses.

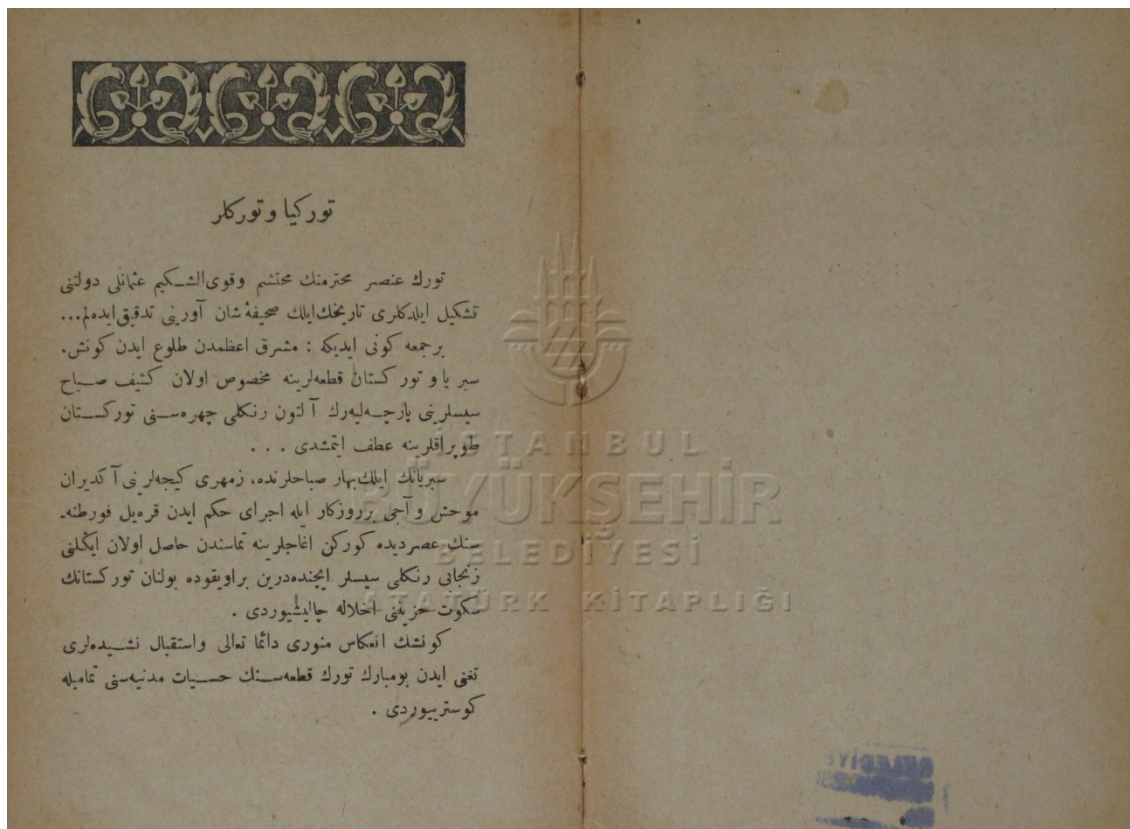
This study examines the work *Miralay Sadık Bey ve Yeni Çıkan Fırka Münasebetleriyle Şanlı Türkler, Kahraman Osmanlılar*, written by Safaeddin Kâmil and published in 1913. Preserved in the rare books collection of the Atatürk Library (Istanbul), the text had not previously been transcribed into the Latin alphabet. Therefore, this article aims both to introduce the work to modern scholarship through transcription and to analyze its content within the political context of the Second Constitutional Era.

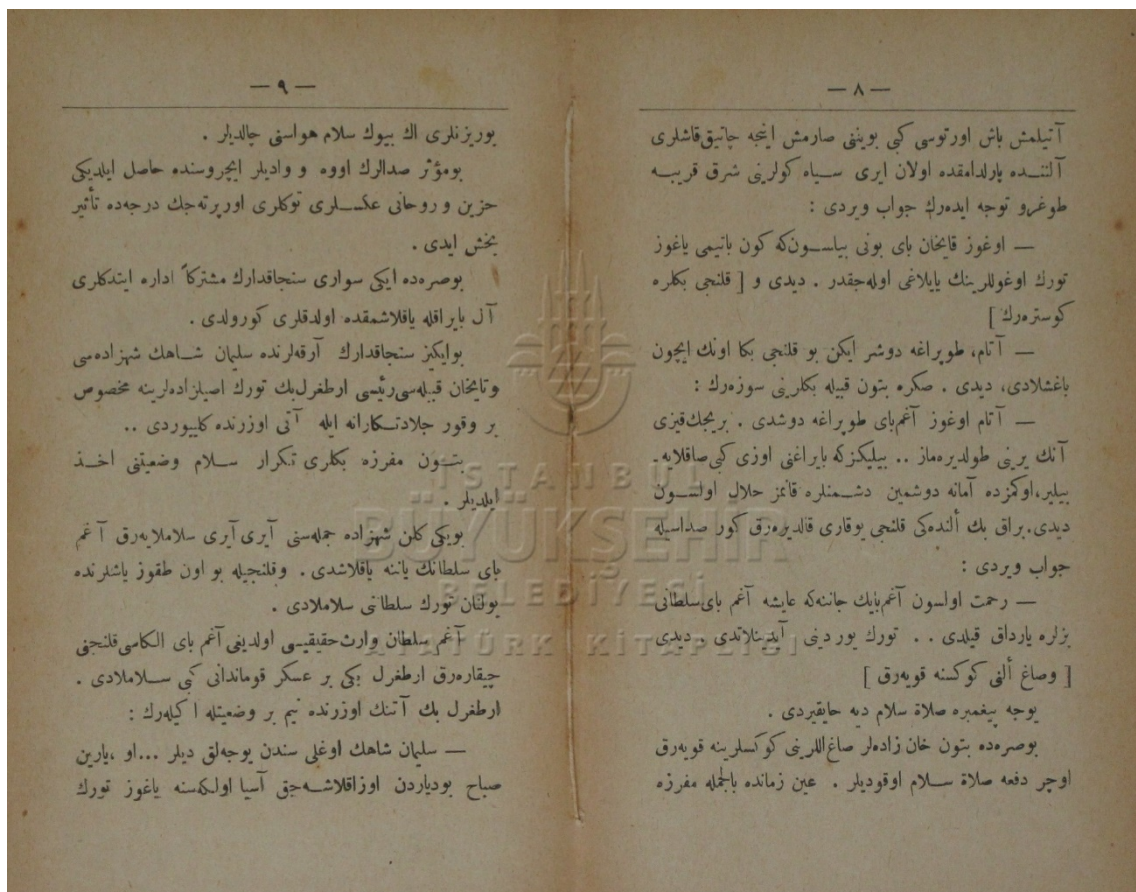
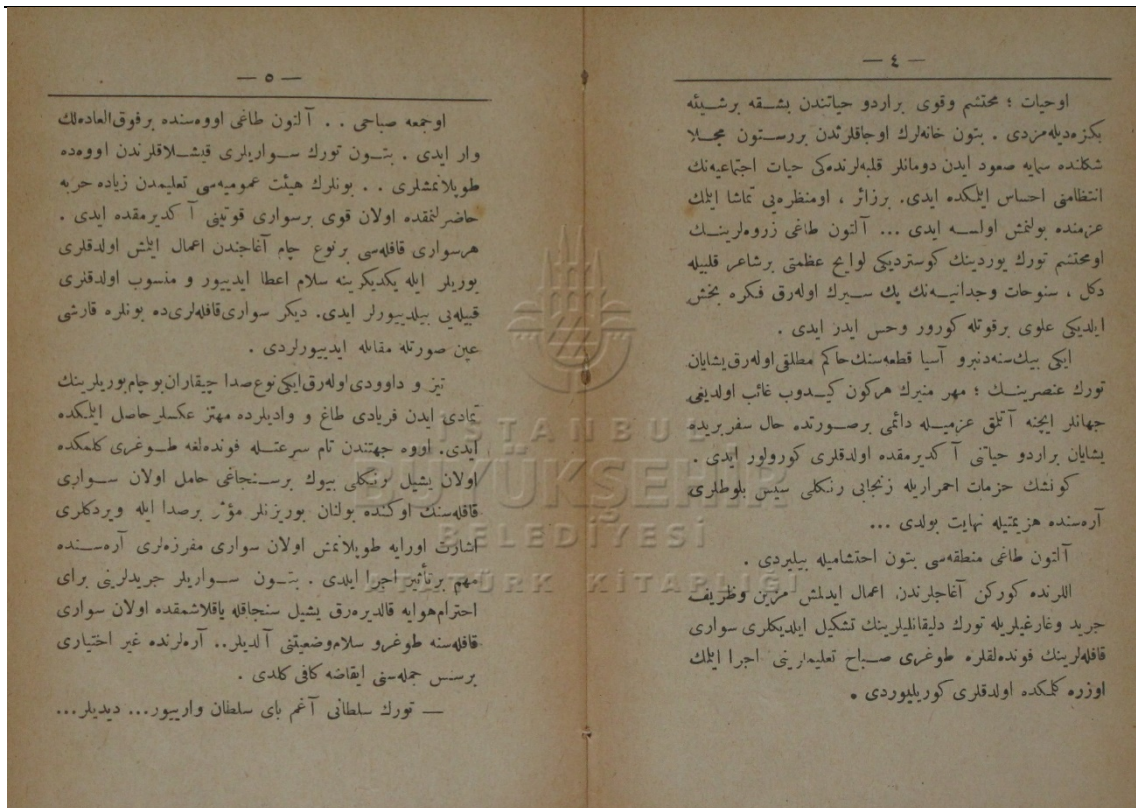
The book presents two main thematic sections. The first offers a mythicized narrative of early Turkish history and the founding of the Ottoman state. Through symbolic references to legendary figures and imagined tribal origins, the author emphasizes unity, heroism, and a shared national purpose. This idealized historical framework serves as a rhetorical strategy to counter contemporary political divisions by reminding readers of their common heritage.

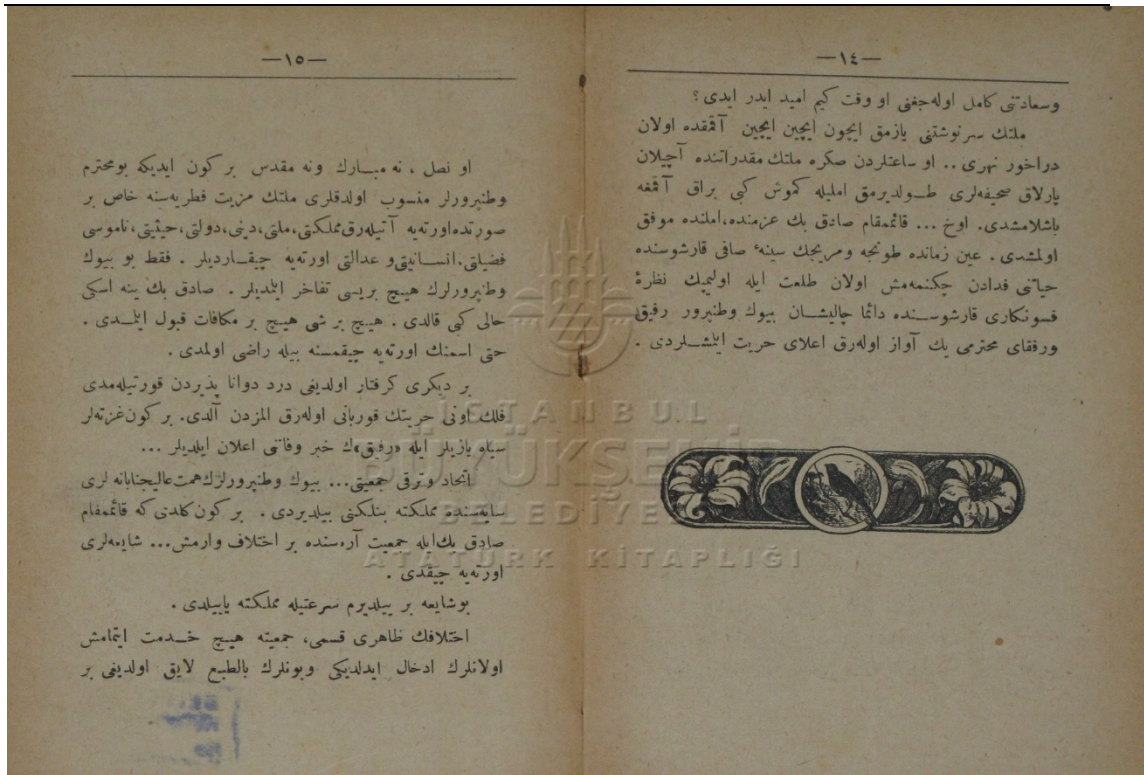
The second section focuses on the political developments surrounding the re-proclamation of the Constitution, particularly the activities of the CUP in Macedonia and the significant role played by Miralay Sadık Bey one of the key figures of the constitutional movement. Although originally a prominent member of the CUP, Sadık Bey later parted ways with the organization due to internal disagreements and joined the Liberal Entente. Safaeddin Kâmil interprets this shift not as an act of betrayal but as a legitimate political stance consistent with Sadık Bey’s patriotic ideals. Throughout the text, the author underscores the shared national aspirations of both political camps, suggesting that the principles of “union” (*ittihat*) and “entente” (*itilaf*) could, in fact, coexist harmoniously. This conciliatory perspective distinguishes the work as an early attempt to ease the intense polarization of the period.

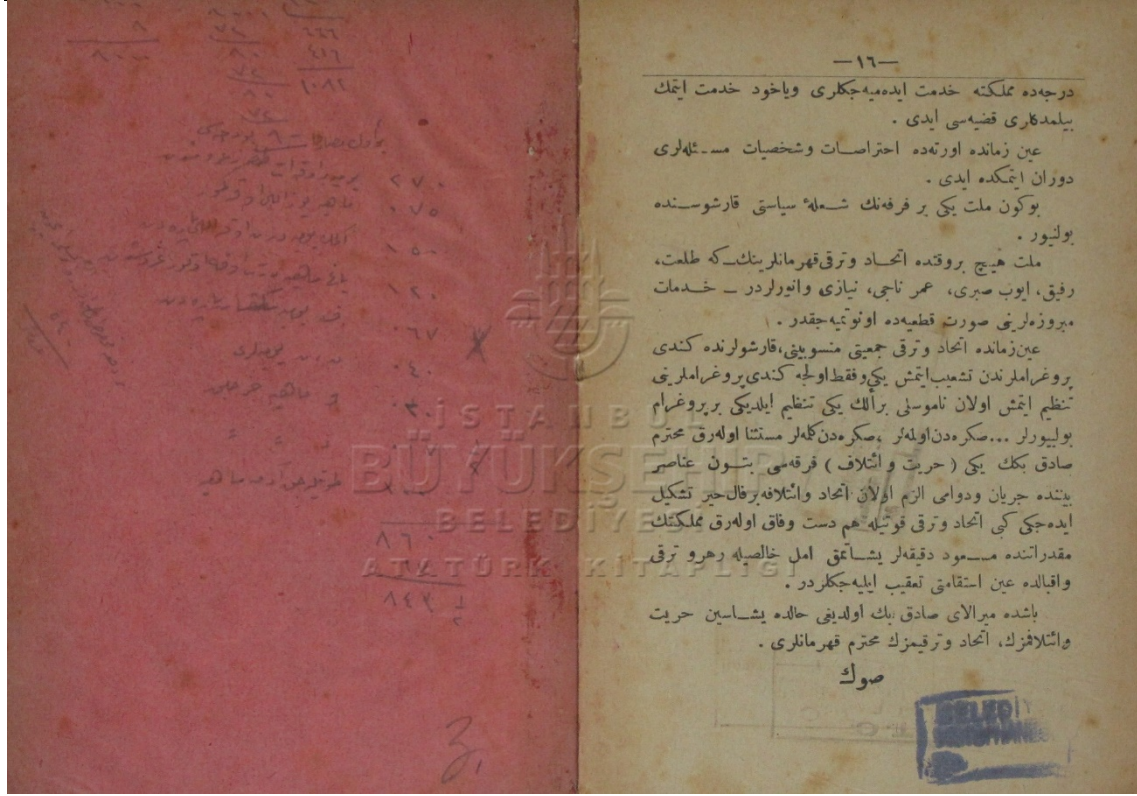
In conclusion, the text analyzed in this study represents a unique effort to interpret the political rivalry between the CUP and the Liberal Entente through a balanced and moderate lens. By addressing the legitimacy of the new opposition party and defending the patriotic intentions of its former CUP members particularly Miralay Sadık Bey the author contributes to an alternative understanding of political dissent during the Second Constitutional Era. By transcribing and contextualizing this previously unavailable work, the present study provides an original contribution to the literature on Ottoman political opposition, highlighting a rare discourse of reconciliation within an era marked by deep political conflict.

EK-1: Eserin Orijinal Metni

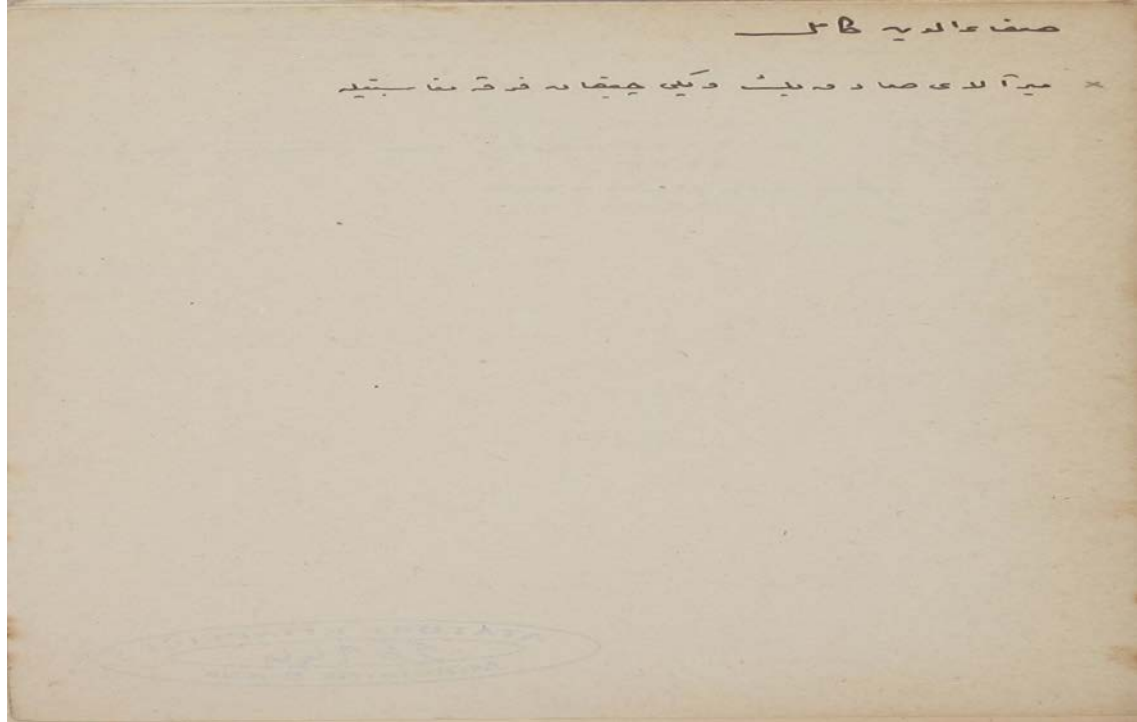

EK-2: “Safaeddin Kâmil ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş”

İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler Bölümü’nden temin edilen varakada “Safaeddin Kamil, Miralay Sadık Bey ve yeni çıkan fırka münasebetiyle” yazmaktadır.

YA'KÛBÎ'NİN KAYNAKLARI VE Şİİ TARAFGİRLİĞİ SORUNU

AL- YA'QUBİ'S SOURCES AND THE QUESTION OF SHİ'A PARTIALITY

WILLIAM G. MILLWARD

Türkçe Çeviri: Murat AĞARI*

Giriş

Bu çalışmanın amacı, 9. yüzyıl Arap coğrafyacı-tarihçisi Ya'kûbî'nin büyük tarih eseri *Târihî* yazarken kullandığı kaynakları gözden geçirmek ve bu eserde Şîa lehine önyargılı davrandığına dâir sıkça dile getirilen iddiaların ne ölçüde kaynak seçiminden kaynaklandığını tespit etmektir. Bu eserin yaklaşık bir asır önceki ilk baskısının ardından yapılan ilk değerlendirmelerde, eserin Şîi eğilimli olduğuna dâir farklı yoğunlukta suçlamalar yer almıştır. Bu ve benzeri suçlamalar, Arapların tarihini, Arap edebiyatı tarihini ya da Orta Doğu tarihçilerini ele alan sonraki kaynakların neredeyse tamamında tekrarlanmıştır. Ancak bu değerlendirmelerin ya da referansların hiçbirisi bu suçlamayla tam olarak ne kastedildiğini açıklamamış ya da hangi bağlamda kullanıldığını tanımlamamıştır¹.

Tüm tarihçiler, diğer insanlarda olduğu gibi, tutumlarında ve peşin-hükümlerinde şu ya da bu derecede veya şu ya da bu yönde önyargılıdır. Tarih yazma süreci, yazarın düşünerek karar vermesini gerektiren bir süreç olduğundan, kişisel önyargılarının bir kısmının eserine sızması doğaldır. Vicdanlı bir tarihçi, dini, siyasi ya da diğer kişisel kanaatlerini, tarihin genel gerçeklerinin çarpıtılmasına, renklendirilmesine ya da yeniden değerlendirilmesine yol açmayacak şekilde göz ardı etmeye çalışacaktır. Bu araştırma bağlamında önyargı (*bias*) terimi, tüm tarihçilerin tâbi olduğu örtük, bilinçaltı yatınlığı değil, Müslüman tarihçiler tarafından kullanılan tarihsel yargıların çoğunu etkileyen açık bilinçli önyargı türünü (*overt conscious bias*) ifade etmek üzere anlaşılmalıdır. Doğulu ve Batılı birkaç kuşak akademisyenin araştırmaları, Rosenthal'ın, “*dini-siyasi mülâhazaların erken dönem İslâm tarihi yazımının çoğunu tamamen taraflı hale getirdiği*” yönündeki tespitinin geçerliliğini ortaya koymuştur². Dolayısıyla, sonraki dönemin belirli bir tarihçisinin önyargısı, öncelikle temel konularda aldığı pozisyonlar ve kaynak seçiminde oluşturduğu standartlar açısından belirlenebilir.

Kaynak materyallerin seçimi, doğası ve onlardan nasıl yararlanıldığı, herhangi bir tarihçinin başarısını ölçmek için önemli bir indekstir. Bu iki faktör Ya'kûbî'nin durumunda özellikle geçerlidir. Eğer bir grubun ya da diğerinin lehine önyargı ya da tarafgirlik suçlaması sağlam temellere dayanacaksa, bu eğilimin ne ölçüde kaynakların kendilerine atfedilebileceğini sorgulamak önem kazanmaktadır. Bu ilkeyi Ya'kûbî'nin tarih çalışmasına uyguladığımızda, konuya özgü birkaç soru ortaya çıkmaktadır. Yazar, selefleri ve çağdaşları tarafından bilinmeyen ya da herhangi bir sebeple kullanılmayan hangi kaynakları kullanmıştır? İlk dönem Arap tarihçileri arasında Ya'kûbî ve meslektaşları için ortak olan kaynaklar hangileridir ve bunlarda hangi eğilimin kanıtları tespit edilebilir? Yazarın eğilimi ne ölçüde kaynak materyal seçimine ve

Bu makale 02.05.2025 tarihinde dergimize gönderilmiş; 05.05.2025 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 05.07.2025 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makale İngilizce olarak “William G. Millward, “al-Ya'qubi's Sources And the Question of Shi'a Partiality”, *Abr-Nahrain*, V: 12 (1971-1972), ss: 47-74” şeklinde yayınlanmıştır.

Makaleye atıf şekli; Millward, William G., “Ya'kûbî'nin Kaynakları ve Şîi Tarafgirliği Sorunu”, Çev: M. Ağarı, *Müellif Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 4, (Aralık 2025), s. 117-133.

* Prof. Dr., Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: muratagari@karabuk.edu.tr, ORCID: 0009 0007 7052 0078.

¹ Bu suçlamalara ciddi bir itibar kazandırmaya çalışan tek çalışma Franz Rosenthal'ın *A History of Muslim Historiography*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, (Leiden: E. J. Brill 1968), 64, 133-34.

² Aynı eser, 63.

bunları manipüle etme biçimine bağlanabilir? Bu sorulardan bazılarına verilecek cevaplar, Ya'kûbî'nin eseri ile tarihsel meslektaşlarının eserleri arasındaki ilişkiyi netleştirmeye ve iddia edilen eğiliminin hangi bağlamda işliyor olabileceğini tanımlamaya yardımcı olacaktır. Bu makale sadece kaynakların seçimine odaklanmaktadır; bunların kullanımı daha sonraki bir bölüme bırakılmıştır.

Ya'kûbî'nin *Tarih*'i, tarihin kültürel yönlerine güçlü bir vurgu yapan evrensel tarih yazımına Arap-Müslüman yaklaşımının öncü örneği olması bakımından eşsizdir. Bir açıdan, yani kaynak gösterme yöntemi açısından, yazarın daha önemli çağdaşları olan Belâzürî ve Taberî'nin eserlerinden ayrılır. Ya'kûbî'nin kendisi bize eserin özetleme (*abridgement*) kısaltma olmasını amaçladığını söyler:

"...Kendimizin başka kaynaklardan yararlanarak oluşturduğu bir eserde, ayrıntılı ve kapsamlı olmaya çalışmadık ve bizden önce başkalarının harcadığı çabayı tekrarlamadık. Aksine, tüm yazılanları (*articles*) ve rivayetleri bir araya getirmeye ve özetlemeye çalıştık. Zira bunların çeşitli rivayetlerin (*traditions*) ve hikâyelerin (*versions*) dışında yıllara ve çağlara göre farklılık gösterdiklerini, bazılarının arttığını ve bazılarının azaldığını gördük... Ayrıca, isimlerini verdiğimiz kişilerden başkalarının yetkisine dayanarak, halifelerin biyografilerinden ve kayıtlarından bildiğimiz, başkalarından kaynaklanan ve başkaları tarafından aktarılan alıntılara da yer verdik. Ancak biz kitabımızı, şiirleri ve uzun anlatıları hariç tuttuğumuz özet bir hülâsa haline getirdik. Sığınak, yardım, kudret ve kuvvet yalnızca Allah'tadır." (II, s. 5-6).

Böyle bir amaç göz önünde bulundurulduğunda Ya'kûbî'den, Taberî'nin eserinde olduğu gibi her bir rivayet (*khabar*) için kaynakların aynı titizlikle belirtmesi ve râvi zincirlerinin aynı sadakatle aktarması beklenemezdi. Her ne kadar Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/748) ve hatta Belâzürî³ gibi kaynaklar tarafından hem eksik hem de bileşik veya toplu isnatların kullanıldığı kaydedilmiş olsa da, bu dönem ve öncesi için geleneksel tarihsel açıklama yöntemi buydu. Öte yandan Ya'kûbî bu sistemden tamamen vazgeçer ve isnatlara sık sık atıfta bulunmadan kesintisiz bir anlatım sunar. Ya'kûbî'nin bu standardı tamamen reddeden ilk resmi tarihçilerden biri olduğu gözlemlenmiştir. Bu uygulamanın daha önceki bazı temsilcileri örnek olarak gösterilebilir; ancak hiçbirisi Ya'kûbî'ninki gibi nitelikte ve kapsamda eserler kaleme almamıştır. Çağdaşı İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) eserleri de isnat formülünün katı kullanımının kırılmasına dâir olumlu örneklerdir⁴. Bir diğer çağdaşı Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö. 282/895) ise tarih yazımında bu formüle sadece göstermelik bir yer verir. Belâzürî ile birlikte bu üç yazarın ortak bir geçmiş ya da deneyim özelliği vardır ki; o da Arap hâkimiyetindeki Fars vilayetlerinde ya bir aile geleneğine ya da uzun bir tanışıklık dönemine sahip olmalarıdır. Böyle bir amaç göz önünde bulundurulduğunda Yakubi'nin, Taberî'nin eserinde olduğu gibi, her bir rivayet için kaynakların aynı özenle belirtilmesini ve rivayet zincirlerinin aynı sadakatle aktarılmasını sağlaması beklenemezdi.

İsnat sistemi yerine Ya'kûbî, daha az güvenilir (*less authoritative*) olsa da daha kullanışlı bir yöntem benimser. *Târih*'inin⁵ ikinci cildinin girişinde, okuyucularına, görünüşte mantıklı bir sıralama olmaksızın, kaynaklarının özet bir listesini sunar. Bu kaynakların tasviri bir incelemesi, seleflerinin ve çağdaşlarının eserleriyle karşılaştırmayı izahta faydalı olacaktır. Bu kaynaklar Ya'kûbî'nin kendi ifadesinde geçme sırasına göre ele alınacak, ardından onun zamanına görece yakınlıklarını gösteren bir tablo sunulacaktır. İlk ifadede adlandırılmayan ancak metinde belirtilen bazı kaynaklar da dikkate alınacaktır.

Kaynaklar hakkındaki açıklamasının niteliğinden şu sonuca varılabilir: Onun bazı râviler (*informants*) sadece daha önceki aktarıcılardan (*traditionists*) kaynaklı veya bunlarla ilişkili bilgiler için ara râvilerdir (*intermediate reporters*). Kendi zamanına yakın olaylar için, eserlerine başvurduğu tekil kaynaklara güvenir. Bu gruptan en az biriyle kişisel görüşmeler yoluyla bilgi almış olsa da, listelediği kaynakların derslerine katıldığı son derece şüphelidir. Son bölümlerdeki bazı detayların doğrudan deneyiminden veya kendi gençliği sırasında ortaya çıkan olayların

³ Belâzürî'nin *Fütûhu'l-Büldân* adlı eserinde "Suriye'nin fethi ve Hâlid b. Velîd'in seferleri" hakkındaki rivayet isnatsız ve kaynaklara çok az atıfta bulunularak verilmiştir. Yazarın kaynak kullanımı ve kaynak gösterme yöntemi hakkında editörün yorumlarına bakınız: ed: Selahaddin Münecid, 3 bölüm, Kahire 1956. I, 18-19, 128-33.

⁴ İshaq Mûsâ Huseini, *The Life and Works of Ibn Qutayba*, (Beyrut, 1950), 64-67.

⁵ *Târihü'l-Ya'kûbî*, (Beyrut: Dâru Sadr-Dâru Beyrut, 1379/1960), II, 6.

kişisel bilgisinden eklendiği varsayılabilir olsa da, kendi kaynağına ilişkin beyan yoluyla hiçbir bilgi sunmaz. Kitaptaki son tarih H. 259 olduğundan, olgun yıllarıyla çakışan herhangi bir olay yoktur.

1. İshak b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbâs el-Hâşimî

Bu râvinin doğum tarihi bilinmemektedir; ancak H. 130'dan önce olması pek mümkün değildir. Bir süre Basra'da yaşamış ve H. 158 yılında Abbâsî Halifesi Mansûr'un B. Ümeyyeli bir kadından olan kızı Aliyye ile evlenmiştir⁶. Aile bağlantılarını (Abbâsî) devletinin çeşitli bölgelerine vali olarak atanmak için kullandı. H. 170 yılında Hârûnürreşîd onu Medine'ye vali olarak atadı⁷. H. 174 yılında Sind ve Mukran vilayetlerine vali yaptı⁸. H. 177 yılında aynı sıfatla Mısır'a nakledildi⁹. Orada bir yıl kaldı ve eyaletteki bir isyanla başa çıkamadığı için değiştirildi¹⁰. Ayrıca (halife) Emîn'in emrinde, önce H.194'te Hıms'ta¹¹ ve kısa bir süre sonra da İrmîniye'de vali olarak görev yaptı¹². Emîn'in M. 813'te görevden alınmasının ardından Me'mûn, Tâhir b. Muhammed'i İrmîniye ve Azerbaycan'a vali olarak atadı. Tahir b. Muhammed de İshak'ı kısa sürede görevinden aldı. Ölümüne dâir kesin bir tarih bilinmemektedir; ancak 200/816'dan sonra fazla yaşamadığı varsayılabilir.

Ya'kûbî onu Hâşimî ailesiyle ilgili rivayetlerin (*tradition*) kaynağı olarak gösterir ancak hiçbir yerde özellikle onun kaynağından (*authority*) herhangi bir bilgi aktarmaz. Taberî'deki isnatların hiçbirinde râvi olarak zikredilmemiştir; sadece Aliye ile evliliği hakkında bir rivayet vardır. Arkasında herhangi bir yazılı kayıt bırakıp bırakmadığı kesin değildir; ancak göstergeler bırakmadığı yönündedir¹³.

2. Ebû'l-Bahterî Vehb b. Vehb el-Kureşî

Bu râvi de Abbâsî yönetiminde yüksek mevkide bir memurdu. Esed soyundan geliyordu ve Medine'nin yerlisiydi¹⁴. Gençliğinde Medine'den ayrılarak Bağdat'a gitmiş ve Hârûnürreşîd tarafından bu şehrin doğu çeyreği olan Askerülmehdî'ye kadı olarak atanmıştır. Hatta Hârûn döneminde bir süre kâdîkudâtlık yapmıştır¹⁵. Hârûn'un Medine'deki valilerinin sonuncusuydu ve burada askeri komutan olarak da görev yapmıştır. Bu görevlerden alındıktan sonra Bağdat'a gitmiş ve burada 200/815-16 yılında vefat etmiştir.

Bir hadis râvisi olarak kaynakların çoğu onu zayıf veya güvenilirmez¹⁶ olarak görmekte ve hatta (Hz.) Peygamber'in hayatıyla ilgili hadisleri (*traditions*) uydurduğundan şüphelenilmektedir. Ya'kûbî onu Hârûn¹⁷ dönemindeki fakihler arasında zikretmekte ve Hatîb el-Bağdâdî de onu bir tarihçi ve şecereci (*genealogist*) olarak övmektedir. İbnü'n-Nedîm ve İbn Hallikân tarafından ona atfedilen ve çoğu (Hz.) Peygamber'in şeceresi ve tasviriyle ilgili olan bir dizi kitap vardır. *Kitâbu Sıfatü'n-Nebî* gibi bir eser, (Hz.) Muhammed'in gündelik kıyafetlerini (*customary attire*) anlatmak için Ya'kûbî tarafından kullanılmış olabilir¹⁸.

Ebû'l-Bahterî'nin, Medine'de Ca'fer b. Muhammed ile evlenen annesi vasıtasıyla (Hz.) Ali'nin soyundan gelenlerle bir aile bağı vardı. İbn Hallikân'ın rivayetine göre o, Ca'fer'den ve diğerlerinden rivayet ettiği hadisleri isnatlarıyla birlikte nakletmiştir ve muhtemelen Ya'kûbî'nin kendi rivayeti için seçtiği de bunlardır. Bununla birlikte, aynı rivayetin Ca'fer et-Tayâlisî (*Cârûd*

⁶ Taberî, *Annales*, (ed: de Goeje), (Leiden: E. J. Brill, 1879-98), III, 13.

⁷ Aynı eser, 603.

⁸ Aynı eser, 609; krş: Ya'kûbî, II, 409.

⁹ Aynı eser, 629.

¹⁰ Aynı eser, 630; krş: Kindî, *Vülâtü Mısır*, (ed: Husayn Nassar), (Beirut: Dâru Sadr-Daru Beyrut, 1379/1959), 160-61.

¹¹ Aynı eser, 776.

¹² Ya'kûbî, II, 435.

¹³ Ebû'l-Ferec'in İshak'ın bedevi bir şairle karşılaşması hakkında verdiği bir bilginin isnadında dört ara râvi vardır. Bkz: *Kitâbü'l-Eğânî*, 20 Cilt (Bulak, H.1285 H), VIII, 168-69.

¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3 Cilt (Bulak, 1299/1881), III, 107 vd.

¹⁵ Taberî, III, 619; bkz: İbn Hallikân, III, 108.

¹⁶ İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Maârif*, (ed: Wüstenfeld), (Gottingen, 1850), 258; krş: İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, (Kahire: Rahmaniye Matbaası, H. 1348), 147-148.

¹⁷ Ya'kûbî, II, 431.

¹⁸ Aynı eser, 88. Halil b. Aybeg es-Safedî'nin, (Hz.) Peygamber'in soylu nitelikleri, seferleri ve biyografisi üzerine yazan Arap tarihçileri hakkındaki incelemesinin önsözünde Ebû'l-Bahterî ile bağlantılı olarak bahsettiği eser budur. Bkz: *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefayât*, *Journal Asiatique*, (Seri: 10, C: 17, 1911), 259.

et-Tayâlisî) ve Ahmed b. Hanbel gibi çeşitli kaynakların, üvey babası Ca'fer'den hadisleri duyduğundan şüphe duyduklarını ve annesinin evliliğinden kaynaklanan bu ilişkiyi sadece kendi hayalleri (*fancies*) için selâhiyet ve meşruiyet kazanmak için kullandığını iddia ettiklerini de belirtmek gerekir.

Şii kaynaklar ona daha sert yaklaşırlar. Necâşî (ö. H. 450) ile başlayarak, Ca'fer'den gelen hadislerin hiçbirine güvenilemeyecek derecede sahtekâr ve basit bir hâkim (*judge*) olarak kabul edilir. Tûsî'ye (ö. H. 460) göre, (Hz.) Ali'nin doğumu ve (Hz.) Peygamber ile ilk ilişkileri hakkında bir kitap yazmıştır; ancak onu hadislerin râvisi olarak zayıf ve dini bağlılığı şüpheli biri olarak kabul eder¹⁹. İbn Dâvûd, Keşşî ve Fadl b. Şâzân'ı izleyerek "*Ebü'l-Bahterî'nin yeryüzündeki en büyük yalancı olduğunu*" iddia eder²⁰. Ebû Ali tarafından onun hakkında verilen görüş birliği "*onun hadis râvileri (traditionists) arasında gerçekten çok zayıf olduğu ve kusurlarının iyi bilindiği*" yönündedir²¹. Ya'kûbî ve diğerleri tarafından hangi eserlerinin kullanıldığı veya hadislerinin içeriği ve isnatları hakkında daha fazla ayrıntı bilmeden Ebü'l-Bahterî'ye yönelik bu suçlamaları test etmek mümkün değildir. Bu tür suçlamaların, her ne kadar Ya'kûbî'nin, kendisinin paylaşmayacağı bir yazıya düşmanca bir tavırla elini uzatan bir adama (*man of affairs*) duyduğu antipatiyi yansıttığından şüphelenilse de, bu râviden elde ettiği malzemelere dayanarak erken dönem İslâm tarihinin otantik veya karakteristik Şii versiyonlarını muhafaza edip etmediğini söylemek hâlâ oldukça imkânsızdır.

3. Ebû Abdullah Ca'fer b. Muhammed

(Hz.) Peygamber'in soyundan gelen bu râvi daha çok İmâmiyye Şiasının altıncı imamı olarak bilinir. Kendisinin 80/699-700 veya 83/702-03 yıllarında doğduğu bildirilmektedir. Vefatı 148/765 yılında Medine'de olmuştur²². Zamanının siyasetinde hiçbir rol oynamamasına rağmen, yine de hadis konusundaki derin bilgisiyle yaygın olarak tanınmış ve büyük saygı görmüştür. Bu konudaki güvenilirliği ve itimadı ona "*sâdik*" lakabını kazandırmıştır. Taberî'nin tarihinde anlatılan hadislerin isnatlarında, özellikle de (Hz.) Ali ve (Hz.) Muhammed'e kadar uzanan cetlerle ilgili bilgilerde sık sık râvi olarak gösterilir. Taberî'nin kendisi, (Hz.) Muhammed'in altmış üç yaşında öldüğüne dâir (isnadında Câbir'in de bulunduğu) bir rivayetten bahsederken, "*... bu, meselenin en sağlam görüşüdür*" der²³.

Ayrıca kendisinin astroloji, simya ve diğer gizli bilimler çalışmaları ile uğraştığı bildirilmektedir ki bu durum kesinlikle Ya'kûbî'nin ilgisini çekecek bir yön olmaktadır. Ya'kûbî, metninin bütününde, (Hz.) Muhammed'in sîretinin (*career*) çeşitli yönleriyle ilgili çok sayıda hadisi sadece Ca'fer'in rivayeti olarak aktarır. Bu hadislerin tümüyle değilse de, çoğunluğunun Ebü'l-Bahterî aracılığıyla ona geldiği varsayılabilir. Bu hadislerin bağlamlarına bir bakış, Ya'kûbî'nin çekişmeli noktalardaki en güvenli kaynak olarak Ca'fer'e büyük ölçüde güvendiğini ortaya koymaktadır. Aynı noktada iki veya daha fazla hadis arasında görüş farklılıkları veya delil çatışması olduğunda, Ca'fer'in versiyonuna öncelik vermektedir. Bu tercih uygulamasına iyi bir örnek, (Hz.) Peygamberin babasının vefatına atıfta bulunduğu pasaj gösterilebilir:

"Ca'fer b. Muhammed'e göre, (Hz.) Muhammed iki aylıkken babası Abdullah b. Abdülmuttalib vefat etmiştir. Bazılarına göre doğumundan önce vefat etmiştir. Bu doğru bir bilgi değildir. Çünkü genel görüşe göre, (Hz.) Muhammed'in doğumundan sonra vefat etmiştir. Bazılarına göre de babası, doğumundan bir sene sonra vefat etmiştir." (II, s. 10).

Ca'fer'in çağdaşı olan İbn İshak, (Hz.) Peygamber'in biyografisinde, onun kaynaklık ettiği sadece iki hadise yer vermektedir²⁴. Bunlardan birisi kendisine bizzat Ca'fer tarafından söylenmiştir. Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Megâzî*'si isnatlarda Ca'fer'le ilgili üç ayrı hadis içermektedir²⁵. Ca'fer'den aktarım zincirinde normalde bir halka bulunurken, asıl kaynak genellikle babası veya

¹⁹ *Fihrist*, (Necf, Haydariye Matbaası, 1380/1960), 202. Aslında Sünnî olarak kabul edilir. Bkz: *Ricâlü't-Tûsî*, (ed: Muhammed Sâdik el-Bahrû'l-Ulûm), (Necf: Haydariye Matbaası, 1381/1961), 327.

²⁰ *Kitâbü'r-Ricâl*, (ed: Celâlüddin el-Hüseynî), (Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları, No: 857, H. 1342/1963), col: 523.

²¹ Muhammed b. İsmail el-Hâ'irî, *Münteha'l-Makâl fi Ahvâl'r-Ricâl*, (Tahran: Litografi, H. 1267), "Vehb b. Vehb" maddesi.

²² İbn Hallikân, I, 105.

²³ Taberî, I, 3648.

²⁴ İbn Hişâm, *Kitâbü Sîretü'n-Nebî*, (ed: Wüstenfeld), (Göttingen, 1858-59), 223, 1019.

²⁵ *Kitâbü'l-Megâzî li'l-Vâkıdî*, (ed: Marsden Jones), (Oxford U.P., 1966), 3 Cilt, s. 153, 570, 1087.

(Hz.) Ali'nin bir ceddidir. Burada Vâkıdî'nin kendisinin de bu hadislerden birinin güvenilirliğini sorguladığını belirtmek gerekir. Erken dönem müellifleri tarafından (Hz.) Peygamber'le ilgili hadisler için isnatlarda Ca'fer'in adı geçtiğinde, bu normalde (Hz.) Ali soyunun aile geleneği olarak nesilden nesile aktarılan bilgilerdir. Ancak Ca'fer'in hatırı sayılır şöhretinin yalnızca atalarından edindiği aile irfanı hazinesinden kaynaklanmadığı, aynı zamanda başka kaynak kişilerden aldığı diğer hadis alanlarında da başarılı olduğu varsayılabilir²⁶. Dağınık hadisler, durumun gerçekten de böyle olduğunu düşündürmek için ara sıra orada burada ortaya çıkmaktadır²⁷.

4. Ebân b. Osman

Bu kaynak, yaklaşık bir asır önce yaşamış olan üçüncü halife (Hz.) Osman'ın oğlu olan aynı isimli diğer hadisçi ile karıştırılmamalıdır²⁸. Tam adı Ebû Abdullah Ebân b. Osman b. Yahyâ b. Zekeriyya el-Lü'lü'i Ahmer el-Becelî'dir²⁹. Bilinmeyen bir tarihte (tahminen ikinci yüzyılın başlarında) Kûfe'de doğmuş ve hayatını Kûfe ve Basra'da dönüşümlü olarak ikamet ettiği dönemlerde çalışmak ve yazmakla geçirmiştir³⁰.

Ebân, Ca'fer b. Muhammed ve oğlu Mûsâ (el-Kâzım) tarafından aktarılan hadisler konusunda erken dönem Şii kaynağı olarak kabul edilmiştir³¹. Tûsî, *Fihristi Kütübü's-Şî'a* adlı eserinde ondan hadis rivayet eden Kûfe ve Kum'daki sonraki kaynakların geniş bir listesini vermektedir³². Ayrıca Ebân'ın, aralarında Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ ve Ebû Abdullah Muhammed b. Selâm el-Cumahî'nin de bulunduğu Basralılar tarafından *şiiir*, *şecere* ve *eyyâm* konularında bir kaynak olarak çokça kullanıldığını belirtmektedir. Tûsî'nin bilinen eseri, şu bölümleri içeren tek bir eserdir: Başlangıç (Mebde'), Peygamberlik (Meb'as), Seferler (Megâzî), Ölüm (Vefât), Çardak (Sakife), ve İrtidat (Ridde). Megâzî bölümü Ahmed b. Muhammed b. İsmâ ve İbn Ebî Nasr tarafından nakledilmiştir ve muhtemelen Ebân bu eser için *Sâhibü'l-Megâzî* lakabını kullanmıştır³³.

Bir başka biyografik rivayet, bir hadisçi olarak Ebân'a ilişkin çeşitli görüşleri özetlemektedir³⁴. Şii kaynak Ebân b. Taglib³⁵ ondan iyi bahsetmiş, ancak Ukaylî onun zayıf veya desteksiz rivayetler naklettiğinden şüphelenmiştir. İbn Hacer, Ukaylî'nin Ebân hakkında biyografik bilgiler içeren eserlerinde kendisinin böyle bir şüphe bulamadığını da eklemektedir.

Ukaylî'nin Ebân'la ilgili tek uzlaşmacı ifadesi, (İbn Abbâs'ın (Hz.) Ali'den rivayetle (Hz.) Peygamber'in Arap kabilelerinden kendisini koruma talep etmesiyle ilgili) bir rivayetinin sağlam bir temeli olmadığı yönündedir. Bu ifadenin doğrulanabilmesi için, Ebân'ın rivayetinden farklı ve daha kısa olan başka bir rivayetin (Dâ'ud el-Attâr'ın Câbir'den rivayet ettiği) varlığı gerekmektedir.

Ezdî onun rivayetlerinin sağlam olmadığını düşünmüş ve İbn Hibbân el-Büstî de *es-Sikât* adlı kitabında (GAL, I, 164; SI, 272) Ebân'ın naklettiği bilgide (*material*) hatalar ve sürçmeler yaptığını iddia etmiştir. Ancak İbn Hacer Ebân'ı savunur ve Muhammed b. Ebî Ömer'in onun hakkında "*insanlar arasında en önde gelen Kur'ân âlimlerinden biriydi*" dediğini aktarır.

²⁶ Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Lebîbe el-Kureşî gibi. Bkz: A. Fischer, *Biographien von Gewährsmannern des Ibn Ishaq*, (Leiden 1890), 58.

²⁷ Nasr b. Müzâhım, *Sıffin*, (ed: Abdüsselam Muhammed Harun), (Kahire, H. 1365), 245.

²⁸ J. Horowitz, "The Earliest Biographies of the Prophet and their Authors", *Islamic Culture*, C. 1, No. 4, 538; J. Flick, *Muhammad b. Ishaq Literarhistorische Untersuchungen*, (Frankfurt am Main 1925), 8, dn. 27. Krş: H. A. R. Gibb, *Studies on the Civilisation of Islam*, (ed: Stanford J. Shaw and William R. Polk), (London 1962), 111.

²⁹ Yâkût, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, (ed: Margoliouth), (London 1923-31), I, 35. Krş: Mustafa Tefrişî, *Nakdû'r-Ricâl*, (Tahran 1318/1939), 4-5.

³⁰ Basra'daki akademik çevrelerle olan bağlantısı, Makkari'de atıfta bulunulan kaynak otorite ile özdeşleştirilmesi gerektiğini düşündürmektedir. Bkz: Makkari, *Kitâbü Nefhü't-Tîb*, (ed: Dozy, Dugat ve diğerleri), (Leiden 1858-61), I, 158. Ayr. Bkz: L. Caetani ve G. Gabrieli, *Onomasticon Arabicum*, (Roma 1915), II, 12 ve 168, 170. ve 171c maddeleri.

³¹ Tûsî, 42, 62; *Ricâlü'l-Tûsî*, 152. Bkz: *Ricâlü'l-Allâmü'l-Hillî*, ed: Muhammed Sâdık el-Bahrî'l-Ülûm, (Necf: Haydariye Matbaası, 1381/1961), 21-22.

³² Aynı Eser; krş: Necâşî, *Kitâbü'r-Ricâl*, (Tahran: Merkezi Neşri Kitâb, 195?), 11.

³³ Yâkût, *Mu'cemü'l-Buldân*, (ed: Wüstenfeld), (Leipzig, 1866-1872), VII, 55.

³⁴ İbn Hacer, *Lisânü'l-Misân*, (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifü'l-Nizâmiye, 1329-31/1911-13), I, 24.

³⁵ Tûsî, 40-42; Necâşî, 9.

İbn Sa'd³⁶ tarafından aktarılan bir rivayet, Ebân'ın Ca'fer b. Muhammed'den aktardığı bazı bilgilerin hangi yolla elde edildiğine dâir bir ipucu vermektedir. İsnat şu şekildedir: “Ali b. İsâ en-Nevfelî, Ebân b. Osman'dan, Muâviye b. Ammâr da Ca'fer b. Muhammed'den.” Tûsî (s. 194), Muhammed b. Meskin'in Muâviye'nin Ca'fer b. Muhammed'e (ö. H. 148) dayandığını açıkça belirttiğini ve Necâşî'nin (s. 322) Muâviye'nin H. 175 yılında öldüğünü bildirdiğini aktarır. Muâviye'nin torunu Muhammed b. Hukeym, Ali er-Rızâ'nın (ö. H. 203) takipçisi olduğuna göre, Ebân b. Osman'ın Ca'fer b. Muhammed'den sonraki ikinci nesli temsil etmesi ve dolayısıyla H. 200'den sonra yaşamamış olması muhtemeldir. Bu da Ebân'ı Vâkıdî'nin (ö. H. 207) çağdaşı yapar.

Bu anlatımlara dayanarak, Ebân'ın yukarıda atıfta bulunulan kitabının, Ya'kûbî'nin (Hz.) Peygamber'in siretine ilişkin anlatımının önemli bir alt katmanı kaynağı olduğu varsayılabilir.

5. Muhammed b. Ömer Ebû Abdullah el-Vâkıdî

Vâkıdî yaşamı boyunca kamu işlerinde de aktifti. H. 130 yılında doğmuş ve 207 yılında vefat etmiştir. Halife Hârûnürreşid ve veziri Yahyâ el-Bermekî'nin H. 170 yılında Medine'deki kutsal yerleri ziyaretleri sırasında onlara rehber olarak seçilince, Bağdat'taki saray tarafından ilk kez fark edilmiş oldu³⁷. Daha sonra Bağdat'a çağrılmış (bazı rivayetler borçlarından kurtulmak için kaçtığını öne sürerken, kendisi tarafından birçok yeteneğini daha geniş bir alana yaymak için olduğunu söylediği rivayet ediliyor) ve Me'mûn tarafından Askerülmehdî Kadılığı'na getirilmiştir³⁸.

İbnü'n-Nedîm³⁹ tarafından kendisine atfedilen yazılar, erken dönem Müslüman tarih faaliyetinin tüm evrelerine ve yönlerine dâir geniş bir ilgi yelpazesini ortaya koymaktadır⁴⁰. Ayrıca kendi tarihsel çalışmalarının da fikhî ve kelâmî kaygılara yönelik önemli bir tercih sergilediği gösterilmiştir. Vâkıdî'nin kendi *Kitâbü't-Tabakât*'ı, kâtibi İbn Sa'd'ın benzer çalışması için ana kaynaktır. Bilgilerini çoğu Medine'de yerleşik olan çok sayıda âlimden edinmiştir.

Günümüze ulaşan tek eseri olan *Kitâbü'l-Megâzî*'nin önemli kaynaklarının bir listesi kendisi tarafından önsözde verilmiştir. Bu listede Ebû Ma'ser, Ma'mer b. Râşid ve Mûsâ b. Ukbe gibi daha önce kendileri de *megâzî* kitapları yazmış olan isimler yer almaktadır. Bu eserler de Zührî, Âsım b. Ömer ve Yezid b. Rûmân gibi kişilerin kaynaklığına dayanan hadislerden oluşuyordu. İbn Hallikân ayrıca Vâkıdî'nin daha çok fikhî ve kelâmî nitelikteki bilgileri için İbn Ebî Dîb, Mâlik b. Enes ve Sevrî gibi kaynaklardan yararlandığını bildirmektedir. Ancak aynı yazar, “... ondan alınan hadislerin zayıf kaynak olarak kabul edildiği ve doğruluğu konusunda şüpheler dile getirildiği” uyarısını da eklemektedir⁴¹.

Bununla birlikte, Vâkıdî'nin edebi ürünlerinin (*output*) bu çalışmayı özellikle ilgilendiren yönü, Şii sempatisi ve eğilimi ile ilişkilendirilmesidir. Bu ilişkilendirme geleneği uzun süredir devam etmektedir. En azından İbnü'n-Nedîm'e (ö. M.S. 995) kadar uzanmakta ve yazarın bakış açısının bu yönünü şu şekilde karakterize etmektedir: “*Takiyye uygulayan ılımlı ekole mensup bir Şiiydi. (Hz.) Ali'nin, (Hz.) Mûsâ'nın asası, İsâ b. Meryem'in ölümleri diriltmesi gibi (Hz.) Peygamber'in mucizevi alametlerinden biri olduğunu ve buna benzer diğer hikâyeleri anlatmıştır.*”⁴².

Vâkıdî'nin Şiiliğe olan ilgisi ilk bakışta ona atfedilen ve Şiileri özellikle ilgilendiren konuları ele alan *Kitâbü Maktelü'l-Hasan*,⁴³ *Kitâbü Mevledü'l-Hasan* ve *l-Hüseyin* ve *Maktelü'l-Hüseyin* gibi eserler temelinde açıkça görülmektedir. Vâkıdî'nin belirgin Şii duygulara sahip olduğu gözlemi, onun *Megâzî* metninin ilk editörü tarafından yapılmıştır⁴⁴; ancak bu eserin yeni baskısının editörü, İbnü'n-Nedîm'in tanıklığını başka hiçbir kaynak, özellikle de çağdaş Şii

³⁶ *Kitâbü Tabakâtü'l-Kebîr*, (ed: Sachau ve diğerleri), (Leiden, 1914-17), IV/II, 29; ayr. bkz: Taberî, III, 2340.

³⁷ Taberî, III, 605.

³⁸ Aynı eser, 1037.

³⁹ *Fihrist*, 144-5.

⁴⁰ J. Horovitz, El, IV, 1104.

⁴¹ İbn Hallikân, (çev: de Slane), (Paris 1843-71), 3, 62.

⁴² *Fihrist*, 144.

⁴³ Bu, İsfahânî'nin *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*'i dışında, (Hz.) Hasan'ın ölümüne maktel terimiyle yapılan diğer tek atıftır. Ya'kûbî bile onun ölümünden bir '*cinayet*' olarak bahsetmez; ancak bunun böyle olduğunu güçlü bir şekilde ima eder.

⁴⁴ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, (ed: A. von Kremer), (“History of Muhammad's Campaigns”, Calcutta 1856), Sunuş, 4.

kaynaklar ve Vâkıdî'nin metninin kendisi tarafından desteklenmediği gerekçesiyle reddetmektedir⁴⁵. Öte yandan diğer çalışmalar, bu eserin sadece (Hz.) Peygamber'in seferlerini ele almasına rağmen, İbn İshak, Vâkıdî ve İbn Hişâm'ın⁴⁶ edebî dizisinde (Hz.) Ali imajı ve efsanesinin kademeli olarak yoğunlaşmasında yukarı doğru bir adımı temsil ettiğini göstermiştir. Vâkıdî'nin bu eğiliminin bir başka göstergesi de İbn Sa'd'da (II/11, 50-51) (Hz.) Muhammed'in (Hz.) Ali'nin göğsünde vefat ettiğine dâir beş ayrı rivayetten anlaşılmaktadır. Bu, (Hz.) Ayşe'nin göğsünde vefat ettiği şeklindeki genel kabul gören versiyonla çelişmektedir.

Bununla birlikte, Vâkıdî'nin anlatımında İbn İshak'ın açıkça yer aldığını belirttiği bağlamlarda (Hz.) Ali'nin adının geçmediği pek çok durum olduğu için *takiyye* suçlamasının bazı temelleri olabileceği görülebilir. Dahası Vâkıdî, (Hz.) Ayşe'nin iftiraya uğradığı bölümde olduğu gibi, (Hz.) Ali'yi biraz olumsuz gösteren bazı rivayetler aktarmaktadır⁴⁷. Vâkıdî Abbâsî sarayıyla yakından ilişkili olduğu için, resmî hassasiyetleri rencide etmeden (Hz.) Ali'yi açıkça olumlu bir imajla tasvir etmek zor olurdu. Bu eğilim, (Hz.) Ali'ye karşı rivayetler ara sıra ve stratejik atıflarla köreltilirse ve hanedanın ceddî Abbâs (b. *Abdûlmuttalib*)'e olumlu bir duruş eşlik ederse, o zaman yazarın hâmililerinin resmi olarak onaylamama durumuna maruz kalma olasılığı azalır. Belki de bu tür bir uzlaşma sayesinde Me'mûn'la böylesine dostane ilişkiler kurabilmiş ve onu (Hz.) Ali soyuna karşı daha yumuşak bir resmi çizgi benimsemeye ikna edebilmiştir.

Bu aşamada Vâkıdî'nin dini âidiyetini kesin olarak belirlemek mümkün görünmemektedir. Şu anki amaçlar doğrultusunda meselenin özü, gösterdiği Şîî ilgilerin eserine kasıtlı bir tarafgirlik oluşturacak kadar nüfuz etmesine izin verilip verilmediğidir. Bu konudaki nihâi yargı, metninin dikkatli bir karşılaştırmalı çalışmasına dayanmalıdır; fakat yüzeysel olarak bakıldığında cevabın olumsuz olması gerektiği görülmektedir. Şîî ilgileri, hatta tarihçinin Şîîliği özel olarak ilgilendiren bazı konulara duyduğu hayranlık ve ön meşguliyet, bu konulara daha sempatiyle yaklaşılmasına yol açabilir; ancak müellifi dini inanç bakımından bir Şîî yapmaz.

Ya'kûbî, Vâkıdî'yi temel kaynak olarak ilk kez zikrederken, ondan aldığı rivayetlerin Mûsâ b. Ukbe⁴⁸ ve diğerlerinden⁴⁹ elde edilenler olduğunu belirtir. Buradan, (Hz.) Muhammed'in seferleri ile ilgili bölümlerde Vâkıdî'den alınan malzemenin çoğunun kullanıldığını varsayabiliriz. Bununla birlikte, metnin bütününde Vâkıdî adına yapılan atıfların gözden geçirilmesinden, Vâkıdî'nin *Megâzî* dışındaki eserlerinden elde edilen malzemenin geniş ölçüde yararlandığı açıktır. Bunun bir örneği, Ya'kûbî'nin (*tarih*) metninin ikinci cildinin 157. sayfasında, Ömer b. el-Hattâb zamanında Hâlid b. Velid'in Suriye'deki seferleri konusundaki rivayetler için Vâkıdî'nin kaynak olarak gösterildiği yerde görülebilir. Bu tür rivayetler ancak Vâkıdî'nin *Kitabü't-Tabakât*'ından ya da belki de *Kitabü Fütûhu's-Şâm*'ından alınmış olabilir. Benzer şekilde, Velid b. Abdülmelik (M. 705-715) döneminden Vâkıdî'nin kaynağına ilişkin rivayetler, Taberî (III. 639) tarafından da alıntılanan *Kitâbü't-Târihü'l-Kebîr* gibi bir eserden türetilmiş olmalıdır.

Ya'kûbî'nin (*tarih*) metni ile Vâkıdî'nin *Megâzî*'sinin ilgili bölümleri arasındaki ilişkinin daha yakından incelenmesi, daha sonraki bir çalışmada yapılacaktır. Burada Ya'kûbî'nin temel kaynak olarak Vâkıdî'yi seçmesinin, ona (Hz.) Peygamber'in seferleri döneminde (Hz.) Ali'nin imajını inşa etmek için zaten sağlam bir temel sağladığını gözlemlemek yeterlidir.

6. Mûsâ b. Ukbe

Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe b. Ebi'l-Ayyâş el-Esedî, (Hz.) Peygamber'in seferleri konusunda Medineli kaynakların en önde gelenlerinden biri olan Zübeyr b. Avvâm ailesinin azatlı kölesidir. *İmâmü'l-Megâzî* olarak anılır ve Mâlik b. Enes ve diğer önde gelen fakihler de dahil olmak üzere çağdaşları tarafından bu konuda en güvenilir kaynak olarak kabul edilmektedir⁵⁰. Ya'kûbî onu ilk Abbâsî halifesi Seffâh dönemindeki güvenilir fakihler listesinde zikretmiştir. (Hz.) Peygamber'in

⁴⁵ Marsden Jones (ed.), *Kitâbü'l-Megâzî li'l-Vâkıdî*, I, 16-18.

⁴⁶ W. Sarasin, *Das Bild Alis Bei der Historikern der Sunna*, (Basel 1907), 24-25.

⁴⁷ İbn Hişâm, 734; bkz: Vâkıdî, (çev: Wellhausen), ("Muhammad in Medina", Berlin 1882), 186.

⁴⁸ Vâkıdî'nin kitabının girişinde verdiği kaynaklar listesinde Mûsâ'nın adı özellikle geçmez; ancak yeğeni İsmail b. İbrahim'in adı geçer ve Vâkıdî bu bilgileri amcasından almıştır. İbn Sa'd, II/1, 1'deki listeye bakınız.

⁴⁹ Bunların arasında öne çıkanlardan birisi Zühri'dir; Ya'kûbî, II, 109.

⁵⁰ F. Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke*, (Göttingen 1882), 6; krş: Sehavî, *I'lân*, Rosenthal'den tercüme edilmiştir. Age, tit., 394; ve İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (Haydarabad, 1326), X, 361.

biyografisi alanında daha meşhur olan çağdaşı İbn İshak'tan birkaç yıl önce, 141/758 yılında vefat etmiştir.

Ya'kûbî ile ilişkisinin Vâkıdî aracılığı ile olduğu zaten gözlemlenmiştir. Orijinalden alınmış yirmi parçalık bir derlemenin tüm kitap için kesin bir kanıt olmadığı kabul edilmekle birlikte, Mûsâ'nın eserinin orijinal içeriğine dair bir ipucu, (Hz.) Peygamber'in hayatını konu alan kayıp bir kitabının bir parçasından elde edilebilir⁵¹. Ancak bu alıntılardan yazarın sempatisinin Zübeyr b. Avvâm'ın ailesine yönelik olduğu ve ona göre (Hz.) Ali soyunu özel bir muameleyi hak etmediği anlaşılmaktadır. Bu durum, özellikle İbn Sa'd, İbn Hacer, Taberî, İbn Seyyidünnâs, İbn Kesîr ve Zürcânî'den yapılan alıntılarla orijinal metni yeniden inşa etme girişiminin bulgularıyla doğrulanmaktadır⁵². Vâkıdî'nin *megâzî* üzerine olan kitabı için Mûsâ'dan (İsmail b. İbrahim vasıtasıyla) aldığı bilgi miktarı her halükârda çok az görünmektedir. Mûsâ'nın kayıp kitabının dört sünni halifenin yanı sıra (Hz.) Peygamber'in sîreti hakkında da bilgi içeriyor olabileceğini veya daha muhtemel görünen bir şekilde, bu konularda daha sonraki kaynaklar tarafından alıntılanan başka eserler yazmış olabileceğini belirtmek gerekir⁵³.

Bu kanıtlar, Taberî'nin isnatlarda Mûsâ'ya atıfta bulunduğu hadislerle birlikte ele alındığında, Mûsâ'nın Zührî'ye borçlu olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Taberî'nin isnatları, Mûsâ ile aktardığı bilgiler arasında normalde sadece bir ya da en fazla iki râvi olduğunu göstermektedir. Dahası, pek çok vak'ada asıl râvi Zübeyr'in hizmetlisi (*client*) olan Ebû Habîbe'dir. Dolayısıyla bu hadisler, Zührî'den gelenlerle birlikte (ki bunlar da çoğunlukla Urve b. Zübeyr'den alınmıştır), doğal olarak Zübeyr ailesine yönelik bir ilgiyi ya da tarafgirliği yansıtmaya meyillidir.

7. Zührî

Ebû Bekir Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdullah b. Şihâb ez-Zührî kendi neslinin en önemli hadisçilerinden biriydi⁵⁴. H. 51 yılı civarında doğmuş ve H. 124 yılında vefat etmiştir. Müslüman hadis ilminin Medine ekolünün önemli bir figürüydü ve tarihî, fıkhi ve kelâmî açılarıyla her türden hadis alanında daha sonraki kaynakların en çok itimat ettiği tek güvenilir öncüydü.

Zührî, âlimlerin ve hadisçilerin dönemin resmî makamlarıyla ilişkilendirilmesi için bir örnek teşkil etmiş olabilir. Halife II. Yezîd (M. 720-724) Zührî'yi kadı tayin etmiştir⁵⁵. Halefi Hişâm (M. 724-743) onu küçük oğulları için mürebbi olarak tutmuştur. (Ayrıca, *Hişâm*) onu bazı bilgilerini yazmaya teşvik eden hâmisiydi. Bu nedenle hadis literatürünü yazılı olarak tespit eden ilk kişi olarak anılmaktadır. Daha sonraki kaynaklara göre (*geride*) sadece kendi ailesinin tarihini bırakmıştır. Onun siyer ve meğazi alanındaki bilgileri öğrencileri tarafından toplanmış ve aktarılmıştır.

(Zührî), İbn İshak'ın *Sîre*'sinin başlıca kaynaklarından birisidir ve Vâkıdî, İbn Sa'd, Belâzürî ve Taberî gibi daha sonraki müellifler, (Hz.) Peygamber'in sîretine dâir rivayetler için ona diğer kaynaklardan daha fazla borçludurlar. Taberî'nin, Zührî'nin adını içeren isnatları, (Hz.) Peygamber'in vefatından sonra İslâm'ın ilk 20 yılını anlatırken onun tanıklığına dayandığını göstermektedir. Kendi hocaları ve başlıca bilgi kaynakları Saîd b. Müseyyeb ve Urve b. Zübeyr,⁵⁶ Abdullah b. Sa'lebe ve Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe idi⁵⁷.

Zührî'nin, hadisçilerin saflarında yer alan çeşitli hiziplere ve fırkalara karşı onların rivayet ettikleri meseleler hakkındaki tutumları, kat'iyet veya kesinlik iddiasıyla tespit edilemez. Onun malzemesi kayda geçirilmeden önce çeşitli ellerden geçmiş ve bu süreçte birbirini izleyen her aktarım aşaması hadislerini kendi tercihlerine göre şekillendirmiştir. Bununla birlikte,

⁵¹ A. Guillaume, *The Life of Muhammad*, (Oxford, 1955), Giriş, XLIII vd.

⁵² Abdu Braimah, *A Reconstruction of the Lost Book Kitab al-Maghâzî of Mûsâ b. Uqba*, (Kahire Amerikan Üniversitesi, Arapça Çalışmalar Merkezinde Yüksek Lisans Tezi (olarak hazırlanmıştır), 1968).

⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Kahire, H. 1351), VI, 302.

⁵⁴ Çağdaşı Mâlik b. Enes, onu kendi dönemlerinde Medine'deki tek yetkili hukukçu ve hadisçi olarak görüyordu. Bkz: İbn Sa'd, II/11, 135; krş: Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Bd. I, (Leiden: E. J. Brill 1967), 280-83.

⁵⁵ İsfahânî, *Egânî*, IV, 48.

⁵⁶ İbn Sa'd, II, 11, 128-33, 135.

⁵⁷ J. Horowitz, *Islamic Culture*, (1928), 43-44.

hayatına dâir bir iki ayrıntı bilinmektedir ki, bu da onun (Hz.) Ali soyuna karşı olumsuz bir tutum içinde olmadığını göstermektedir. Bir keresinde istemeden birinin ölümünden sorumlu olduğunda, vicdanı Ali b. Hüseyin tarafından teskin edilmişti⁵⁸ ve bu teselliye duyduğu minnettarlık, hükümdar hâmisinin (*royal patron*) Kur'ân'da (Nûr: 11) ismi verilmeyen (Hz.) Ayşe'ye iftira atanın aslında (Hz.) Ali olduğunu kabul etmesi için onu zorlamaya çalıştığında gösterdiği inatçı kararlılıkta bir rol oynamış olabilir; zira Zührî bu kişinin Abdullah b. Übey olduğu görüşünde ısrar etmiştir. Onun bilgi bütünlüğünü koruma ve Emevî baskısı ve etkisinden uzak kalma çabalarını gösteren anekdotlar, elinden çıkan kendi materyalinin tarafgir eğilimlerden nispeten uzak olduğunu göstermektedir⁵⁹.

Ya'kûbî'nin Zührî'ye yaptığı atıflar, çoğunlukla Vâkıdî tarafından aktarılan ve (Hz.) Peygamber'in şiretiyle ilgili olan hadisleri onun kaynaklığına dayanarak kullandığını göstermektedir. Bununla birlikte, Zührî'nin adının otoritesini ve prestijini çağrıştıran bir başka bildirim, Ya'kûbî'nin metninin daha sonraki bir bölümünde bulunmaktadır (II, 261). Halife Abdülmelik (M. 685-705), Abdullah b. Zübeyr'in orada kontrolü elinde tutması nedeniyle Suriyelilerin Mekke'ye hacca gitmesini engelleme politikasını, Zührî'nin kaynaklığıyla (Hz.) Peygamber'in Müslümanlar için Beytül-Makdis de dahil olmak üzere üç hac yerinin mübah olduğu yönündeki sözüne dayandırarak haklı çıkarmaktadır. Zührî'ye atfedilen bu rivayetin sahte olduğu haklı olarak ileri sürülmüştür (bkz: Bir önceki dipnotta yer alan kaynak); ancak yine de böyle bir atıf, Zührî'nin isminin sonraki âlimler arasında sadece (Hz.) Peygamber'in şireti ile ilgili değil, aynı zamanda vefatından sonraki ilk 20-30 yıllara ilgili hadisler için sahip olduğu muazzam prestij ve otoriteyi çok iyi göstermektedir.

8. Abdülmelik b. Hişâm

Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Me'âfirî el-Basrî, İbn İshak'ın (Hz.) Peygamber biyografisinin tanınmış editörüdür. Hayatının büyük bir kısmını Kûfe'de geçirdikten sonra 218/60 yılında Fustat'ta vefat etmiştir⁶⁰. Şöhreti büyük ölçüde *Sîre*'nin edisyonuna dayanmaktadır; ancak aynı zamanda başarılı bir filolog ve şecerecidir. En azından bir sonraki Müslüman otorite tarafından saygı görmüştür⁶¹.

Ya'kûbî'nin ona atıfta bulunması, Taberî'nin aksine, İbn İshak'ın *Sîre*'sine yalnızca İbn İshak'ın öğrencisi Ziyad b. Abdullah el-Bekkâî tarafından kendisine aktarılan gözden geçirilmiş haliyle erişebildiğini göstermektedir. Bu sonuncusu, İbn Hişâm'ın Kûfe'de derslerini dinlediği hadisçilerden biriydi. Taberî'ninki gibi diğer tarihi eserlerde İbn İshak'ın kaynaklığına dayanılarak aktarılan hadislerle *Sîre*'nin elimize ulaşan metni karşılaştırıldığında, İbn Hişâm'ın edisyonunu hazırlama sürecinde yaptığı ekleme, çıkarma ve süslemelerin kapsamı hakkında bir fikir edinilebilir. İbn İshak'ın metninin zaten önemli olan (Hz.) Ali yanlısı havasına yaptığı katkı uzun zamandan beri bilinmektedir. Böylece Ya'kûbî, kullanmayı seçtiği ölçüde, (Hz.) Peygamber'in yaşadığı dönemde (Hz.) Ali'nin İslâm'ın ilk günlerindeki rolüne dâir daha belirgin ve olumlu bir imaj inşa etmek için sağlam bir temele sahip olmuştur.

9. Bekkâî

Ebû Muhammed Ziyâd b. Abdullah b. Tufeyl el-Âmirî el-Bekkâî, Ya'kûbî tarafından sadece İbn İshak ve İbn Hişâm arasındaki âracı-aktarıcı (*intermediate-transmitter*) rolünü belirtmek için zikredilmiştir. O 183/799 yılında orada vefat eden Kûfeli bir hadisçidir.

İbn Hallikân⁶² bize onun İbn İshak'ın *Sîre*'sini ezbere bildiğini ve onun izniyle öğrettiğini bildirmektedir. Söylendiğine göre eserin tamamının en az iki nüshasını istinsah etmiş ve İbn Hişâm bu nüshalardan birini kendi neşri için kullanmıştır. İbn İshak'ın eserinden Taberî tarafından alıntılanan bölümler ise onun diğer iki öğrencisi olan Seleme b. Fadl el-Ebraş el-Ensârî ve Yûnus b. Bükeyr'in rivayetlerine dayanmaktadır. Bekkâî'nin bir hadisçi olarak doğruluk ve güvenilirlik

⁵⁸ Taberî, III, 2478; krş: İbn Sa'd, V, 158.

⁵⁹ A. A. Duri, "Al-Zuhri: A Study on the Beginnings of History Writing in Islam", BSOAS (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*), XIX (1957), 10-11.

⁶⁰ İbn Hallikân, I, 521.

⁶¹ Süyûtî, *Bugyetü'l-Vuât*, (Kahire: Se'âde Matbaası, H. 1326), 315.

⁶² Çev: de Slane, I, 545.

konusundaki itibarı, Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel tarafından kabul edilmesiyle sağlam bir şekilde tesis edilmiştir.

10. İbn İshak

Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr el-Muttalibî, (Hz.) Peygamber'in hayatı ve seferleriyle ilgili hadislerin en önde gelen derleyicilerinden birisiydi. Onun *Sîre'si*, (Hz.) Peygamber'in sîretine dâir daha sonraki tüm rivayetlerin etrafında şekillendiği bir asıl örnek (*matrix*) haline gelmiştir. Yazar yaklaşık H. 85 yılında Medine'de doğmuş ve H. 150 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

İbn İshak'ın hocaları ve bilgi aldığı kişiler çoğunlukla ikinci nesil hadisçilerden oluşuyordu. Onun isnatları bir bakışta, aralarında Zührî, Abdullah b. Abbâs ve Âsım b. Ömer'in de bulunduğu en çok dayandığı kişileri göstermektedir. Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî, Kâsım b. Muhammed, Ebân b. Osman b. Affân ve (Hz.) Ali soyundan Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ebî Tâlib'den '*işittiği*' söylenmektedir⁶³. İbn İshak'ın çağdaşları ve daha sonraki Müslüman kaynaklar arasındaki itibarı farklı şekillerde aktarılmıştır; öyle ki 14. yüzyılda yaşamış bir yazar⁶⁴ İbn İshak'ın itibarını teyit etmek amacıyla lehte ve aleyhte tüm referansları bir araya getirmiştir. Karşı tarafta İbn İshak hakkında bazı olumsuz yorumlar vardır. (*Ancak*) bunlar kesinlikle onun zamanının en ünlü Medineli fakîhi Mâlik b. Enes ile olan kişisel rekabetinin bir sonucu gibi görünmektedir. Mâlik b. Enes'in İbn İshak'a yönelttiği suçlama onun Kaderî ve Şîî olduğu yönündedir; ancak bunun *Sîre*'den ziyade (Hz.) Peygamber'in sünneti üzerine kurulu fıkıh alanındaki görüş ayrılıklarına dayanması muhtemeldir. Bu nitelikteki hadisler *Sîre*'nin önemsiz bir bölümünü oluşturur⁶⁵.

Mâlik'in İbn İshak'a yönelttiği Kaderî ve Şîî eğilimli suçlamalarına, Yahudilerin kaynaklığına dayanan hadisleri naklettiği için deccal (*antichrist*) olduğu suçlaması da eşlik etmiştir. Bu iki önemli şahsiyet arasındaki söz konusu kişisel husumetin mirası, İbn İshak hakkında daha sonra yazılan biyografik kaynaklarda ortaya çıkmaktadır. İbnü'n-Nedîm (s. 136) onun Yahudilerin ve Hristiyanların kaynaklığına dayanarak hadis rivayet ettiğini aktarır. Ancak genel olarak bakıldığında, İbn İshak'ın kaynaklığına ve güvenilirliği hakkında şüpheye yer bırakmayan bir hüküm söz konusudur. Tayâlisî, Nesâî, Ahmed b. Hanbel ve diğer bazı kaynakların onun *sünen* ve *fıkıhla* ilgili hadislerini, özellikle de bazen isnatları tam olmadığı için, kendi başlarına tam kaynak olarak görmedikleri gerçeğini kabul etmek için (*bu şekilde*) küçük bir nitelemeye izin verilebilir.

Bununla birlikte, İbn İshak'ın *Sîre*'sinin, İbn Hişâm'ın elinde yeniden düzenlenmesinden önce bile önemli miktarda Hz. Ali soyundan malzeme içerdiğine şüphe yoktur⁶⁶. (Hz.) Ali figürünü ve onun inanç adına yaptığı kahramanlıkları çevreleyen efsanevi hava, şüphesiz İbn Hişâm'ın editoryal dikkatiyle güçlendirilmiştir; fakat Medine'ye vardıktan sonra⁶⁷ (Hz.) Muhammed ve (Hz.) Ali arasındaki kardeşlik bağı gibi hadislerin orijinal eserdeki (*composition*) varlığı, İbn İshak'ın (Hz.) Ali soyu ile ilgili hadislerle karşı sempatik bir tutum sergilediğinin kanıtıdır.

Ya'kubi daha sonra hem editörü hem de yazarı aracılığıyla (Hz.) Ali'nin erken İslâm'daki rolünü yüceltme ve (Hz.) Peygamber'le olan özel ilişkisini vurgulama yönünde belirgin bir şekilde yönlendirilmiş bir esere erişmiştir. (Hz.) Ali'nin sefine olan borçluluğu hem temel kaynakların ilk listesinde hem de belirli hadislerin kaynağı olarak onun adına yapılan periyodik atıflarda kabul edilmektedir. Ya'kûbî'nin İbn İshak'tan aldığı malzemenin büyük bir kısmı farkedilmeden rivayetine karışmıştır. Onun ismine yapılan özel atıflar, mevcut araştırma için özellikle önemli olmayan ifadelerle bağlantılı olarak ortaya çıkmaktadır. Ya'kûbî tarafından Ebû'l-Abbâs Seffah (M. 750-754) dönemindeki fakîhlerden biri olarak zikredilmektedir.

⁶³ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, (Kahire: 1931), I, 214.

⁶⁴ Ebû'l-Feth Muhammed b. Seyyidünnâs el-Ya'merî el-Endelüsî.

⁶⁵ A. Guillaume, Giriş, XXXIV.

⁶⁶ Th. Nöldeke, "Zur tendenziosen Utgeschichte des Islams", *ZDMG (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft)*, Bd. 52, 29f.

⁶⁷ İbn Hişâm, III, 1434.

11. Ebû Hasan ez-Ziyâdî

Ebû Hasan Hasan b. Osman ez-Ziyâdî, Ya'kûbî'nin beyan ettiği kaynaklar arasında, zaman açısından ona en yakın olanıydı. Onun H. 242⁶⁸ ya da H. 243'te⁶⁹ öldüğü bildirilmektedir.

Kendisinden önceki birçok ünlü kaynak gibi o da Abbâsî merkezi ve taşra yönetiminde çeşitli resmî görevlerde bulunmuştur. İlk görevi H. 205 yılında üstlendiği Horasan ve Hulvan dağ bölgesi valiliği idi⁷⁰. Yaşamı boyunca *kadılık* yapmış, edebiyatçı ve şecereci olarak yüksek bir üne sahip olmuştur. H. 215 yılında İshak b. İbrahim tarafından Me'mûn'un *Kur'ân*'la ilgili talimat mektubunun okunması için bir araya getirilen önde gelen *fukahâ* grubunun bir üyesiydi⁷¹. Öncelikli ilgi alanlarına dâir bir gösterge ancak ona atfedilen ve çoğu şiir ve edebiyat (*adab*) ilgili olan eserlerin başlıklarından çıkarılabilir. Ayrıca genel bir tarih de yazmış olabilir⁷².

12. İbnü'l-Münzir el-Kelbî

Daha doğru bir ifadeyle, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâ'ib b. Bişr el-Kelbî klasik dönemin en ünlü Arap şecerecilerinden biriydi. Bir süre Bağdat'ta yaşamış ve H. 206 yılında vefat etmiştir.

İbn Kuteybe'ye göre⁷³, büyük dedesi Bişr, oğulları Sâ'ib, Ubeydullah ve Abdurrahman ile birlikte Cemel savaşında (Hz.) Ali'nin safında savaşmıştır. Babası da H. 146 yılında Kûfe'de vefat eden başarılı bir şecereci ve tefsir âlimiydi. İbnü'l-Kelbî, kendisine atfedilen yüz kırk küsur kitap ismine bakılırsa üretken bir yazardı⁷⁴. Bunlar şecere, hem İslâmî dönem hem de İslâm öncesi tarih, coğrafya ve eski eserler gibi çok geniş bir konu yelpazesini kapsamaktaydı.

Ya'kûbî'nin metnindeki tek bir nottan (II, s. 190) bu kaynağın, yazarın (Hz.) Ali'nin halifeliğine dâir rivayetinin bir kısmının kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Kelbî'nin kendi *Târih*'i, bu bilgi için kendi yazıları arasında en muhtemel kaynak gibi görünmektedir. Söz konusu hadis Kelbî'ye Abdurrahman b. Hüseyin b. Süveyd kaynağı ile ulaşmış, o da bunu dedesinden almıştır. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin meşhur tahkim kararından önce bir keresinde Fırat kıyısında nasıl yürüdüğünü ve o sırada herhangi bir anlaşmazlıkta hakemlik görevini asla kabul etmeyeceğine dâir yemin ettiğini açıklamaktadır. Bu rivayet, Eş'arî'yi (Hz.) Ali'ye ihanetinden dolayı gözden düşürmek için olaydan sonra yazılmış bir kehanet görünümündedir.

13. İsa b. Yezîd b. De'b

Ebü'l-Velîd İsa b. Yezîd b. Bekir b. De'b el-Leysî el-Medenî, Şeddahoğulları koluyla Kinâne Kabilesi'ne mensuptur⁷⁵. "... *Hicaz halkı*" arasındaki en büyük edebî şahsiyetlerden biriydi⁷⁶. Babası ve kardeşi de Arapların tarihi ve şairleri hakkındaki bilgileriyle hatırı sayılır bir üne sahiptiler.

Bu kaynağın hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. Görünüşe göre kendisi saygın bir şairdi⁷⁷ ve tarihi hadisler için sık sık bilgi veren bir kişi olarak alıntılanmış gibi görünmektedir. Taberî, çoğu halifeliğin ilk dönemleriyle ilgili olan çok sayıda rivayetin isnadında onu râvi olarak zikreder. Bunların büyük çoğunluğu onu çeşitli hadislerin ilk aktarıcısından sonra kaynak zincirinde ikinci sırada gösterir. En sık bilgi aldığı kişilerden biri Salih b. Keysân idi. Taberî ve Belâzürî'nin⁷⁸ rivayetlerinde en çok değer verdiği şey, (Hz.) Ömer ve (Hz.) Osman'ın hilâfetleri hakkında onun kaynaklığında aktardığı bilgilerdi. Şüphesiz Ya'kûbî'nin bu iki halife hakkındaki rivayetleri için de önemli bir kaynaktı.

⁶⁸ Taberî, III, 1434.

⁶⁹ *Fihrist*, 160; krş: Sezgin, 316.

⁷⁰ Taberî, III, 1043.

⁷¹ Aynı Eser, 1121.

⁷² *Târihu Bağdâd*, I, 157.

⁷³ *Ma'ârif*, 266.

⁷⁴ *Fihrist*, 140.

⁷⁵ *Ma'ârif*, 267.

⁷⁶ Taberî, III, 589.

⁷⁷ *Fihrist*, 133.

⁷⁸ *Kitâbü Ensâbü'l-Eş'râf*, (ed: Goitein), (Kudüs, 1936), V, 2, 9, 85.

Taberî, İsa hakkındaki biyografik notlarında, onu konuşurken çok iffetli, ancak edebî üretimde üretken bir kişi olarak nitelendirir. Bu üretimin kalitesi önemli ölçüde değişmiş olabilir. Edebî ve şecereye dâir materyalleri kolaylıkla kabul görmüş gibi görünse de, bazı nakilciler onun tarihi rivayetlerinin güvenilirliği konusunda şüphe uyandırmış ve hatta bazıları onu hadis uydurmakla suçlamıştır. Halife Hâdî'nin büyük teveccühüne mazhar olmuş, zamanının başka hiçbir edebî şahsiyetine göstermediği takdir ve onuru ona göstermiştir. H. 171 yılındaki vefatından sonra soyu Basra'da yaşamıştır.

14. Heysem b. Adî et-Tâî

Ebû Abdurrahman Heysem b. Adî et-Tâî el-Buhtürî, H. 130 yılında Kûfe'de doğmuş ve H. 207 veya 209 yılında vefat etmiştir. Bir süre babasının yerleştiği Vâsıt'ta yaşamıştır. Yaşamının bir noktasında gözden düşmüş ama daha sonra halife Mehdî, Hâdî ve Hârûnürreşîd'in güvenini kazanmıştır. Kendi soyundan gelenler Bağdat'ta ikamet etmiştir⁷⁹.

İbnü'n-Nedîm⁸⁰ şiir, tarih ve şecereyle ilgili olarak yazarlığına atfedilen yaklaşık 50 eserin başlığını listeler. Hâricî olduğuna inanılıyordu ve bu konuda bir kitabın yanı sıra Hasan b. Ali'nin biyografisini ve vefatını anlatan bir kitap yazmıştır.

Heysem, Ebû Mihnef ve Medâ'inî ile birlikte Irak tarih ekolünün bir temsilcisiydi. Eserleri tarih yazımının biçimsel yönlerine esnek bir yaklaşım sergiler; kimi zaman tarihi anlatım biçimini (*haber*), kimi zaman da yıllık biçimini (*annalistic*) benimser. İlgi alanları son derece çeşitlidir ve ayrı bir monografi yazmak için, örneğin *Halifelerin Mühür Yazıtları* gibi, uzmanlık konuları seçmiştir.

Görünüşe göre bu kaynak başlıca tarihçiler tarafından iyi karşılanmıştır. Zira hemen hepsi tarafından bolca alıntılanmıştır. Genellikle hadisleri doğrudan kendi yazılarından alınmıştır; ancak bazen Taberî ve Belâzürî tarafından aracı bir râvî vasıtasıyla alıntılanma da olmuştur. En sık bilgi aldığı kişi, Ya'kûbî'nin Heysem'den aldığı rivayetlerin kaynağı olarak özellikle belirttiği Abdullah b. Ayyâş'tır. Diğer râvileri arasında Mücâlid b. Saîd ve Avâne öne çıkmaktadır. Heysem'in rivayetlerinin büyük çoğunluğu tek bir râviden alınmış olup Emevî ve Abbâsî halifeliklerinin ilk dönemlerine aittir. Çok sayıda rivayet de onun tek kaynağına dayanmaktadır. Taberî'nin kendi kaynağına dayanarak bildirdiği rivayetlerin en geç olanı H. 169 tarihlidir.

Bu gözlemlerden hareketle, Heysem b. Adî'nin, Ya'kûbî'nin Emevîler ve erken dönem Abbâsîler hakkındaki rivayetleri için önemli bir kaynak olduğu varsayılabilir. Bu bakımdan o, Taberî, Belâzürî ve daha az ölçüde Dîneverî ile aynı çizgiyi takip etmektedir.

15. Abdullah b. Ayyâş⁸¹ el-Hemdânî

Bu kaynak, sakalının kıllarını yolduğu için *mantuf* (yolunan) lakabıyla isimlendirilmişti⁸². Vefatına dâir kesin bir tarih bilinmemektedir; ancak Mehdî ya da Hâdî döneminde olduğu tahmin edilebilir.

Abdullah'ın rivayetleri (*traditions*) çoğunlukla kendisinden kaynaklıdır. Görünüşe göre Abbâsî halifesi Mansûr'la yakın ilişkiler içindeydi ve onun *meclisinin* düzenli bir üyesiydi⁸³. Oldukça Abbâsî yanlısı ya da daha doğrusu Emevî karşıtıydı. Taberî'nin aktardığı bir rivayete (III. 51) bakılırsa Abdullah, yerine geçtikten sonra Ebû'l-Abbâs'ın yanına gitmiş ve insanları "...el-Cezîre'nin eşeği, hizmetçi bir kadının aşağılık oğlundan" (muhtemelen son Emevî halifesi 2. Mervan'ı M. 744-49 kastediyor) kurtardığı ve yerine "... (Hz.) Peygamber'in baba tarafından amcasının (Abbâs) oğlunu" getirdiği için Allah'a şükretmiştir. Taberî'nin (III. 331) Abdullah'ın Mansûr'la konuşmasına dâir aktardığı bir başka anekdot, onun (Hz.) Ali'ye karşı olumlu bir eğilim içinde olabileceğini düşündürmektedir.

⁷⁹ Ma'ârif, 267.

⁸⁰ Fihrist, 145-46.

⁸¹ Bu isim M. Th. Houtsma'nın Ya'kûbî'nin metnini neşrinde (Leiden: E. J. Brill, 1883, II, 4) yanlışlıkla "Abbâs" olarak yazılmış ve bu hata son Dâru Sadr-Dâru Beyrut baskısında tekrarlanmıştır (II, 6).

⁸² Ma'ârif, 267.

⁸³ Aynı Eser; krş: Taberî, III; 435.

Abdullah'ın rivayetlerinin çoğu Heysem b. Adî tarafından aktarılmıştır; ancak Taberî (II. 723; III. 331) ve Belâzürî (s. 255) tarafından aktarılan birkaç rivayetin isnadı, Ebû Mihnef gibi diğer önde gelen tarihçi ve hadisçilerin de onun bazı materyallerini muhafaza ettiklerini göstermektedir. Normalde Abdullah kendi adına aktarılan bilgiler için nihâi kaynaktır; ancak sadece önceki menşelerden kaynaklanan bilgileri aktardığı birkaç rivayet kaydedilmiştir.

16. Muhammed b. Kesîr el-Kureşî

Kur'ân konusunda Kûfeli bir otorite olan Muhammed, Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin (ö. H. 146) halefidir. Bu âlimlerin her ikisi de *Kur'ân* tefsirleri yazmış ve bilgilerinin çoğunu Ebû Salih'e dayandırmışlardır. Ya'kûbî (II. s. 33), *Kur'ân* ve onun (Hz.) Peygamber'e aktarımı hakkında verdiği bilgiler için onu başlıca kaynağı haline getirir. Onun kaynağıyla ilgili olarak kabul ettiği tek rivayet, *Kur'ân*'ın bölüm bölüm değil, küçük parçalar halinde indirildiği yönündedir. Ayrıca Ya'kûbî (II, s. 443) bize onun Emîn (M. 809-813) döneminde parladığını belirtmektedir.

17. Ebû Sâlih

Ebû Salih (el-Fezârî olarak anılır) Ali b. Ebi Talib'in kız kardeşi Ümmü Hânî bnt. Ebî Tâlib'in hizmetlisi idi. Muhtemelen *Kur'ân* tefsiri konusundaki derin bilgisinden dolayı *sâhibü't-tefsir* olarak anılırdı. Ancak *Kur'ân*'ı gözüyle okuyamadığı bildirilmektedir⁸⁴. İsmi geçtiği râvi zincirleri, en sık muhatabının İbn Abbâs olduğunu⁸⁵ ve onun kaynaklığından haber verenler arasında Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin de bulunduğunu göstermektedir⁸⁶. Ayrıca Ebû Tâlib ailesinin geçmişi ve şeceresi konusunda da otorite olarak kabul edilmiştir⁸⁷.

18. Muhammed b. Sâib el-Kelbî

Ebû'n-Nadr Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî, yukarıda bahsedilen ve H. 146 yılında ölen Hişâm el-Kelbî'nin babasıdır. Kûfe'de ikamet ediyordu ve Abdurrahman b. Muhammed el-Eş'as'ın isyanında yer aldı. Ayrıca H. 82 yılında Deyrû'l-Cemâcim Savaşı'nda da onun tarafında savaşmıştır. Kendisinden sonra gelen oğlu gibi o da şecere ve Arap kabilelerinin geçmişi konusunda bir kaynak olarak ünlüydü. *Fihrist*'te (s. 139) Süleyman b. Ali tarafından *Kur'ân* öğretmesi için Kûfe'den Basra'ya getirildiği ve bir görüş ayrılığının onu kendi tefsirini yazmaya yönelttiğine dair bir anekdot anlatılır. İbn İshak, *Sîre*'de *Kur'ân* hakkındaki rivayetleri için ondan alıntı yapmaz. Ancak hem Taberî hem de Belâzürî Emevî dönemiyle ilgili rivayetlerde ondan oldukça geniş bir şekilde alıntı yapmıştır. İbn İshak, (*halife*) Abbâs'ı olumsuz bir şekilde gösteren ve bu nedenle İbn Hişâm tarafından *Sîre*'nin baskısında çıkarılan bir rivayeti onun kaynağından kullanmıştır. Bu rivayet Taberî'den (I, 1344) yeniden alınmıştır. Bu isnad, Kelbî'den, yani Ebû Salih'ten İbn Abbâs'tan gelen rivayetler için en sık kullanılan kaynak tertibini sergilemektedir. Ya'kûbî'nin *Kur'ân*'ın parça parça indirildiği ifadesi için aktardığı tam da bu tertiptir. Bu bilgi muhtemelen Kelbî tarafından *Kur'ân*'ın bölünmesi üzerine yazıldığı iddia edilen bir kitaptan (*Kitâbü Taksîmü'l-Kur'ân*) alınmıştır. Ya'kûbî onu Mansûr dönemindeki fukahâ arasına dahil eder.

19. Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Ebî Seyf el-Medâinî

Ebû'l-Hasan el-Medâinî, Kureyşli Şems b. Abdümenaf ailesinin azatlısıydı. H. 135'te doğmuş ve H. 215'te ya da başka bir rivayete göre H. 225'te vefat etmiştir. Edebî faaliyetleri geniş bir konu yelpazesini kapsamakta, İbnü'n-Nedîm tarafından kendisine 239 eser atfedilmektedir (s. 147-162). Bunlar (Hz.) Peygamber tarihi, Kureyş tarihi ve şeceresi, halifeler tarihi, belirli olayların anlatımları, fetihler tarihi ve çeşitli şairlerin anlatımları gibi daha genel kategoriler altında toplanmıştır. *Fihrist*, onun en kapsamlı tarih çalışmasının Mu'tasım dönemine kadar gelen *Kitâbü Ahbârü'l-Hulefâ 'i'l-Kebîr* olduğunu belirtir.

Neredeyse tüm sonraki hilâfet tarihçileri büyük ölçüde Medâinî'nin eserine itimat ediyorlardı. Belâzürî ve Yâkût onu kendi eserleri için birincil kaynak olarak kullanmışlardır. Taberî de özellikle halife Hişâm'ın saltanatının sonu ve Velid'in saltanatının başlangıcı için onun

⁸⁴ Ma'ârif, 242.

⁸⁵ İbn Sa'd, I/1, 28.

⁸⁶ Nasr b. Müzâhim, *Vak'ati Siffin*, 367.

⁸⁷ İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, (ed: Ahmed Sagir), (Kahire, 1368/19-49), 7.

malzemesinden geniş ölçüde yararlanmıştı. Ebû Mihnef'in yanında, Medâinî onun halifelik tarihi için ana kaynağı gibi görünmektedir. Taberî, Belâzürî ve Müberred gibi onun *Kitâbü'l-Havâric*'inden yararlanmıştı.

Ya'kûbî de, ilk kaynak açıklaması dışında onun kaynaklığına atıfta bulunmamasına rağmen, Medâinîye büyük ölçüde borçlu durumdadır. Medâinî, genel hilâfet tarihinin yanı sıra, erken döneme ait belirli olaylar hakkında monografiler de yazmıştır. Bunların Ya'kûbî tarafından, özellikle (Hz.) Ali'nin hilâfetini anlatırken kullanıldığı tahmin edilebilir; örneğin *Kitabü'n-Nehrevân* ve *Kitâbü'l-Cemel* gibi. Bu müstakil eserlerden biri olan *Kitâbü Hutabü Ali (aleyhi's-selam)* ve *Kutubihi ila Ummâlihi*'nin başlığındaki ifadede, Ya'kûbî'nin (Hz.) Ali'nin hilâfeti hakkındaki tartışmasının ikinci yarısının kaynağının bu eser olduğu sonucuna varmak kaçınılmazdır.

20. Ebû Ma'sher el-Medenî

Ebû Ma'sher Necîh b. Abdîrahmân el-Medenî es-Sindi⁸⁸ Yemen'de doğdu, Medine'de Mahzûmî bir ailenin hizmetlisiydi. Mehdî döneminde (M. 775-785) özgürlüğüne kavuştu. (Hz.) Muhammed'in sözleri ve eylemlerinin yanı sıra genel olarak siyer hakkında kapsamlı bilgiye sahip ünlü bir hadisçiydi. Bir *megâzî* kitabı⁸⁹ yazdığı söylenmektedir ki, muhtemelen Vâkıdî tarafından aynı isimli kendi eseri için istişare edilmiştir. H. 170 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir⁹⁰.

Ebû Ma'sher, İbn İshak ile Vâkıdî arasında (Hz.) Peygamber biyografisinin ara aşamasını temsil etmektedir. Halife Mansûr'un eşi Ümmü Mûsâ bnt. Mansûr el-Himyeriyye'nin emriyle Bağdat'a getirilmiş ve kendisine 1.000 dinar maaş bağlanmıştı. Bu koşullar altında Ebû Ma'sher'in, hanedanın cediti olan (Hz.) Peygamber'in amcası Abbâs'ın aleyhine bilgi yaymış olması pek muhtemel değildir. Aynı şekilde, Ebû Ma'sher'in eserinde (Hz.) Ali soyu ve Emevîler için herhangi bir açık eğilimin engelleneceği tahmin edilebilir.

Ebû Ma'sher'in hocaları ve râvileri, Vâkıdî'de adının çok miktarda zikredilmesiyle belirtilmemiştir. Taberî ve İbn Sa'd'daki isnatların sağladığı kanıtlar, onun başlıca üç râvisinin Mûsâ b. Yesâr (İbn İshak'ın amcası), İbn Ömer'in hizmetlisi Nâfi' ve İbn İshak tarafından güvenilir bir kaynak olarak kabul edilmeyen Şurahbil b. Sa'd (ö. H. 123) olduğunu göstermektedir. İbn Sa'd ve Vâkıdî'de Ebû Ma'sher'in ismine yapılan çok sayıda atıftan, onun hâkim olduğu alanın (Hz.) Muhammed'in seferleri ve ashabının biyografileri olduğu anlaşılmaktadır. Ya'kûbî'nin (Hz.) Peygamber'in seferleri hakkındaki anlatımına Vâkıdî aracılığıyla yaptığı katkı bir yana, Ya'kûbî'nin (Hz.) Peygamber'in vaazları ve sözleri hakkındaki bölümünün (II, s. 89-108) büyük ölçüde Ebû Ma'sher'e dayanması muhtemeldir. Bu, kaynaklara ilişkin açıklamasında söz konusu kaynağa ayrı bir atıfta bulunmasının tek gerekçesi olabilir.

21. Harezmî

Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsâ el-Müneccim el-Harezmî, Ya'kûbî'nin astrolojik verileri için kullandığı iki kaynaktan birisidir. Fars kökenlidir ve Taberî (III, s. 1363) tarafından *el-Mecûsî* olarak adlandırılır. Me'mûn'un saltanatı sırasında bir süre saray astronomu statüsüne sahip olmuştur. H. 220-230 yılları arasında vefat ettiği bildirilmektedir.

Harezmî, astronomi ve astrolojinin yanı sıra, Taberî ve Mes'ûdî tarafından alıntılanan bir kitapta tarihle⁹¹ ilgilenmiş ve ayrıca bir coğrafya yazmıştır⁹². Ya'kûbî'nin kendi eseri için onun tarihi materyallerinden herhangi birini kullanıp kullanmadığı son derece şüphelidir. Metinde ona sadece erken dönem Müslüman tarihindeki dört olay için verdiği astrolojik görünüm (configurations) için özel olarak atıfta bulunulmuştur. (Hz.) Muhammed'in doğumu (II, s. 7), peygamber olarak görevlendirilmesi (II, s. 22), vefatı (II, s. 113) ve torunu (Hz.) Hüseyin'in vefatı (II, s. 245).

⁸⁸ Bu lakabın kökeni için bkz: E. Sachau, İbn Sa'd, III, 1, Einleitung XXV.

⁸⁹ *Fihrist*, 136; krş: Sezgin, 291-2.

⁹⁰ Ma'ârif, 235.

⁹¹ *Fihrist*, 383.

⁹² *Kitâbü Sûretü'l-Arz*, (ed: H. Von Mzik), (Leipzig, 1926).

22. Mâşallah el-Hâsib

Mâşallah el-Hâsib el-Müneccim, Emevîlerin son dönemlerinde ve Abbâsîlerin erken dönemlerinde yaşamış bir başka ünlü astrologdur. İbnü'n-Nedîm'e göre⁹³ asıl adı Mişa olan bir Eserî'nin oğlu olan bir Yahudi'ydî. Me'mûn döneminde, 200/815 yılında vefat ettiği söylenir.

Mâşallah, Nevbahtî ile birlikte, Mansûr'un Bağdat'ı kurması için gün ve saat olarak en uygun zamanı tespit etmek için yıldız falı bakan müneccimlerden biriydi. *Fihrist*'te ona atfedilen bir düzine kadar eser, çoğunlukla astroloji ve astronominin çeşitli yönleriyle ilgilidir. Ya'kûbî'nin amaçları doğrultusunda, (Hz.) Muhammed'in peygamber olarak görevlendirilmesi ve vefatı vesilesiyle alınan astrolojik okumalar için Harezmi'ye alternatif bir kaynak olarak kullanılmıştır.

Yukarıda adı geçen kaynaklara ek olarak Ya'kûbî, anlatısının çeşitli yerlerinde bahsettiği başkaları tarafından aktarılan rivayetleri de kullanmıştır. Bunlardan biri, *Kur'ân* konusunda tanınmış bir otorite ve H. 32 ya da 33 yılında Medine'de vefat eden (Hz.) Peygamber'in yakın arkadaşı İbn Mes'ûd'dur⁹⁴. O ve (Hz.) Ali, erken dönem İslâm fıkhnın Irak ekolünün, özellikle de *Kur'ân*'a dayalı fıkıh doktrininin isimsiz kaynakları olarak ünlenmişlerdir⁹⁵. Basralıların aksine Kûfelilerin kaynağıydı. İbn Mes'ûd'un erken dönem biyografik anlatılarından biri onun Mekke'de *Kur'ân*'ı yayan ilk kişi olduğunu bildirir⁹⁶. İbn Sa'd ve Taberî'deki pek çok rivayette onun adı, *Kur'ân*'ın (Hz.) Peygamber'e indirilmesiyle ilgili bilgilerin nihâi kaynağı olarak sık sık geçmektedir. Bu tür rivayetlerde onun adı Ya'kûbî tarafından anılmıştır (Örneğin II, s. 43).

Ya'kûbî'nin metninde atıfta bulunduğu bir diğer râvî Muhammed b. Ali b. Süleyman en-Nevfelî'dir. Görünüşe göre bu kaynak, dedesi Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs'ın sırdaşı olan, Ya'kûbî'nin kendi zamanında önde gelen bir Hâşimî şahsiyetiydi. Cetleri vasıtasıyla Hâşimî ailesi ile ilgili rivayetlerin koruyucusuydu ve bunların bir kısmını Ya'kûbî'ye sözlü olarak iletmişti⁹⁷. İsmi, Hâşimî ve (Hz.) Ali soyu aile tarihi hakkında bilgi veren rivayetlerin isnatlarında geçmektedir⁹⁸. Mes'ûdî'nin tanıklığı doğruysa, bu aile rivayetlerini somut hale getiren *Kitâbü'lAhhâr* adlı bir kitap yazmıştır⁹⁹. Ancak bu kaynağın erken dönem Şîî ricâl kitaplarının hiçbirine dahil edilmeye layık görülmemiş olması önemlidir. Ya'kûbî'nin (Hz.) Ali soyu ve Hâşimî rivayetleri için atıfta bulunduğu bir diğer kaynak Ebû Abdullah Fadl b. Abdurrahman el-Hâşimî'dir (II, s. 27).¹⁰⁰

Ya'kûbî'nin (Hz.) Ali'nin mektupları ve çeşitli valileriyle yaptığı anlaşmalarla ilgili anlatımının bir kısmının kaynağına dâir kanıt, yazar tarafından 200. sayfada verilmiştir. (Hz.) Ali'nin Cârîye b. Kudâme'yi diplomatik bir görevle görevlendirmesi ve bu vesileyle ona verdiği talimatlar Ya'kûbî'ye aşağıdaki kaynaktan ulaşmıştır: Gıyas, Fıtr b. Halîfe'den, o da belgeyi bizzat okuyan Ebû Hâlid el-Vâlibî'den. Bu râvilerden ilki Houtsma tarafından geçici olarak Tûsî'nin Şîî yazarlar listesinde (s. 149) adı geçen Gıyas b. İbrahim olarak tanımlanmıştır. İkincisi, İbn Kuteybe'ye göre (s. 301) (Hz.) Ali'nin kariyeriyle ilgili çeşitli rivayetlerin isnatlarında adı geçen açık bir Şîî destekçisiydi¹⁰¹. Dolayısıyla Ya'kûbî'nin sadece (Hz.) Ali soyundan gelen kaynaklardan değil, aynı zamanda Ya'kûbî'nin dönemiyle aşağı yukarı çağdaş olan yazarlar tarafından Şîî oldukları bilinen ya da bildirilen kişilerden de yararlandığı açıktır.

Ya'kûbî'nin hangi kaynaktan ya da hangi râvî zinciriyle geldiğini belirtmeksizin doğrudan alıntı yaptığı bir diğer erken dönem kaynağı Kümeyl b. Ziyâd'dır (II, s. 205-06), (Hz.) Osman'dan o şehirdeki valisi Saîd b. el-Âs'ın görevden alınmasını talep etmek için gelen Kûfe heyetinin bir üyesiydi. Aslen Yemenli olan Kümeyl, (Hz.) Ali'nin bilinen bir taraftarı ve yoldaşıydı.

⁹³ *Fihrist*, 382.

⁹⁴ E. Sachau, İbn Sa'd, III, 1, Einleitung XV.

⁹⁵ J. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 2. Bsk., (Oxford 1953), 31.

⁹⁶ İbn Sa'd, III/1, 107.

⁹⁷ *Târih*, II, 361. Bir kâtibin bu ismin ilk iki unsurunu değiştirdiği tahmin edilebilir. Genellikle Ali b. Muhammed vs. olarak geçer. Sonraki iki dipnotta alıntılanan metinler ile karşılaştırınız.

⁹⁸ İsfahânî, *Mekâtîl*, 465.

⁹⁹ *Mürûc*, V, 4.

¹⁰⁰ Krş: İsfahânî, *Mekâtîl*, 205.

¹⁰¹ Aynı Eser, 31; Nasr b. Müzâhim, *Vak'ati Sıffîn*, 242; İbn Sa'd, V, 392; krş: *Ricâlü't-Tûsî*, 273.

Me'mûn'un saltanatıyla ilgili olaylar hakkında doğrudan bilgi veren kişi Ahmed b. Abdurrahman el-Kelbî'dir (II, s. 438) Ya'kûbî, çeşitli (Hz.) Ali soyundan olanların yaşamları ve ölümleri hakkındaki anlatımında da onların doğrudan kaynaklıklarına dayanan bilgiler aktarır.

Bireysel rivayetlere iliştirilen bu birkaç özel isim dışında, Ya'kûbî rivayetlerinin hangi bölümlerinin hangi kaynaklardan geldiğini belirtmez. Bunun yerine, metnin gövdesinde yeni bir rivayetin nerede başladığını belirtmek için daha kısaltılmış ve kişisel olmayan bir yöntem benimser.

Bu yöntem, bağımsız bir kaynağa dayanan yeni ve ayrı bir rivayeti tanıtmak ya da aynı konudaki alternatif ve değişken rivayetlerden bahsetmek için yarım düzine kadar kısa deyim ya da tek bir kelimenin, kullanılmasından ibarettir. Bunların en göze çarpanları şunlardır: Kâle (veya ravé) ba'duhum, kâle ba'du'l-hukemâ, kâle âhirûn veya sadece kâle. Bunlardan daha sık rastlananlar ise kişisel olmayan edilgen deyimler şeklindeki ve-kâle ile ve-yükâlû'dür.

Bu ifadelerin çeşitliliği ve sıklığı, Ya'kûbî'nin eserini yazarken kullandığı kaynaklardaki geniş farklılıkları ve açık çelişkileri zımnen kabul ettiği şeklinde anlaşılabilir. Bununla birlikte, bu delil çatışmasıyla başa çıkma ve genel bir eleştiri ve kabul edilebilirlik ilkesini yükseltme girişiminin açık bir göstergesi bulunmaktadır. Bu pasajın metni daha önce yukarıda aktarılmıştır. (Hz.) Peygamber'in babası Abdullah'ın vefat tarihi konusuna atıfta bulunurken Ya'kûbî'nin söz konusu noktada âlimlerin ve hadisçilerin çoğunluğunun icmasıyla örtüşen rivayeti tercih ettiğini dile getirdiği görülmektedir. Bu tek örnek dışında, yazarın bir rivayeti diğerine tercih etmek için kullandığı tercih kriterleri ifşa edilmemiştir. (Tarih) metninin ikinci cildine yazdığı giriş, yazarın öncelikle kaynaklarındaki farklılıkları ve tutarsızlıkları uzlaştırarak pürüzsüz ve özet bir anlatı sunmakla ilgilendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Genel olarak Ya'kûbî'nin kaynakları sahihlik ve kapsamlılık açısından Belâzürî ve Taberî'ninkilerle karşılaştırılabilir. Onun en çok tercih ettiği kaynaklar arasında hem Irak hem de Hicaz tarih geleneği ekollerinin temsilcileri bulunmaktadır. Bu seleflerden bazıları zaten kendi eserlerini yazarken (Hz.) Ali soyuyla ilgili malzemesini tercih etme eğilimindeydi. Buna ek olarak, Ya'kûbî'nin eserinin (Hz.) Ali yanlısı tonundaki önemli bir artışın, başta Ca'fer b. Muhammed olmak üzere önde gelen (Hz.) Ali soyundan olanların ve onların taraftarlarının kaynaklığına atfedilen bilgilere geniş ölçüde güvenmesine bağlanabileceği açıktır.

Mâşallah ve İbn Hişâm dışında, Taberî'nin Tarih'i, Yakubî'nin ismini verdiği kaynakların her biri tarafından aktarılan bilgileri kullanmaktadır. Ancak Ya'kûbî'nin İshak b. Süleyman, Ebü'l-Bahterî ve Ca'fer b. Muhammed'den gelen rivayetleri daha fazla kullandığı ve bunlara orantılı olarak daha fazla yer verdiği açıktır. Taberî'ye kıyasla kitabının kapsamı açısından daha az malzeme kullanmıştır. Üstelik, onun anlatısı Taberî'nin (Hz.) Ali ve soyu için kullandığı Ebû Mihnef (ki Tûsî'nin Fihrist'ine dahil edilecek kadar Şii taraftarı olarak görülmüştür. s. 155) gibi diğer kaynaklardaki rivayetleri içermez ve ortak kaynaklardan hareketle, Ya'kûbî'nin stratejik bir düzenleme yaptığı ve (Hz.) Ali soyu için olumlu bir muamele ile uyumlu olmayan pek çok malzemeyi çıkardığı varsayılabilir. Ya'kûbî'nin kendi kaynaklarında yer alan malzemeyi stratejik olarak ihmal ettiğine dâir hususi örnekler için, bir yandan anlatısının belirli bölümlerinin bu mevcut kaynaklardan bazılarıyla, diğer yandan da kabaca çağdaş eserlerin anlatımlarının sağladığı kanıtlarla ayrıntılı bir karşılaştırma yapılması gerekecektir.

Ya'kûbî'nin Kaynaklarındaki Geçici Çıkarmalar

250-320	200-270	150-220	100-170	50-120
Ya'kûbî				
		İshak b. Süleyman		
		Ebü'l-Bahterî		
			Ca'fer b. Muhammed	
		Ebân b. Osman		

		Vâkıdî		
			Mûsâ b. Ukbe	
				Zührî
		İbn Hişâm		
			Ziyâd el-Bekkâî	
			Muhammed b. İshak	
	Ebû Hasan el- Ziyâdî			
		Ebü'l-Münzir el- Kelbî		
			Îsâ b. Yezid b. De'b	
		Heysem b. Adî		
			Abdullah b. Ayyâş	
		Muhammed b. Kesîr		
				Ebû Sâlih
			Muhammed b. Sâib	
		Medâinî		
			Ebû Ma'ser	
		Hârizmî		
		Mâşallah		

MÜELLİF DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

Yazım Kuralları Esasları

1. Yazım dili Türkçedir. Ancak İngilizce ve Arapça yazılmış çalışmalar da yayınlanabilir.
2. Dergiye gönderilen yazıların yazım ve noktalamasında ve kısaltmalarda TDK İmlâ Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınır. Gönderilen yazılar dil ve anlatım açısından bilimsel ölçülere uygun, açık ve anlaşılır olmalıdır.
2. Yayınlanmak üzere gönderilen yazılar, özet- abstract ve kaynakça dâhil yaklaşık 20 sayfayı geçmemelidir.
3. Makalenin başlangıç kısmında, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış makale başlıklarını da içeren 250 kelimeyi aşmayan özet ile Türkçe ve İngilizce en az beş anahtar kelime bulunmalıdır. Türkçe makalelerin sonuna ise 500-600 kelimelik "Extended Abstract" başlığı altında uzun ingilizce özet eklenmelidir.
4. Dipnotlar metin içinde ve sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir.
5. Yazı karakteri Times New Roman, 11 punto, satırlar tek aralıklı, dipnotlar 8 punto ve tek aralıklı yazılmalıdır.
6. Ana başlık ve alt başlıkların tamamı "**bold**"/ koyu karakterde olmalıdır.
7. APA atıf sistemi de kullanılabilir.

Sayfa Düzeni Esasları

1. Sayfa düzeni normal, sayfa yapısı üstten 3 cm, alttan 3 cm, sol 3 cm, sağ 3 cm şeklinde olmalıdır.
2. Alt başlıklar kendisinden önce gelen başlıkla aynı hizada olmalıdır.
3. Alt başlıklarda numaralandırma yapılacaksa 1.1. Şeklinde numaralandırma yapılmalı veya Sadece kelimelerin ilk harfleri büyük olacak şekilde "**bold**" olarak verilmelidir.

DİPNOT YAZIM ESASLARI

- 1 Atıfta bulunulan kaynağın tam künyesi verilecektir, atıfta bulunulmamış eserler kaynakçada gösterilemez.
- 2 Aynı kaynağa yapılan atıflarda kitaplar için, *a.g.e.*, makaleler için "a.g.m.", tezler için "a.g.t.", şeklinde verilmelidir.

KİTAP

Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1998, s.100.

MAKALE

Murat Ağarı, "İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 47, S. II, (2006), s. 157-176.

ANSİKLOPEDİ MADDESİ

Münir Aktepe, "Abdülhamid I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1988, s. 215.

TEZLER

Barış Sarıköse, “Osmanlı Döneminde Sille”, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2009.

İNTERNET

İnternet kaynaklarında www.meb.gov.tr. (Erişim Tarihi: 15.06.2024) şeklinde erişim tarihi olmalıdır.

ARŞİV BELGELERİ

1. Arşiv adı, Fon adı ve kodu, Dosya numarası ya da klasör numarası, Gömlek numarası, varsa belge numarası ya da fihrist numarası genel kısaltmalara uygun şekilde verilmelidir. BOA, DH.MKT., D:512, G:72. BCA, 30-11-1-0-54-10-6.

2. Belge ve defterler için kısaltma verilebilir. Kastamonu Şer’iye Sicili (KŞS).

KAYNAKÇA

1. Önce Arşiv belgeleri alfabetik sıraya göre verilecek varsa ardından yazma eserler verilecektir.
2. Diğer telif eserler kitap, makale, ansiklopedi maddesi, bildiri ve tezler, soyadlarına göre alfabetik olarak verilecek.
3. Makale, ansiklopedi maddesi, bildiri, kitap bölümlerinin ilk ve son sayfaları s. 155-200. şeklinde verilecektir.

Kaynakçada Eserlerin Gösterilmesi**Kitap**

Atalar, Münir, *Osmanlı Devleti’nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Yay., Ankara 2015.

Makale

Kurşun, Zekeriya, “Hac ve İktidar: Haremeyn’de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri”, *Fatih Sultan Mehmet İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.9, (2017), s. 281-311.

Ansiklopedi Maddesi

Buzpınar, Şit Tufan, “Surre”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. 37, İstanbul 2009, s. 567-569.

Kısaltmalar, Tablo, Şekil ve Grafikler

1. Kısaltmalarda yaygın kısaltmalara yer verilmelidir. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Cumhurbaşkanlığı Arşiv Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cumhurbaşkanlığı Arşiv Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).
2. Metin içinde veya ekler kısmında verilecek olan, tablo, şekil, harita ve grafiklere numara verilmelidir. (Tablo 1: 1831 Nüfus Dağılımı, Harita 1: Kervan Yolları, vs.).

APA YÖNTEMİ ATIF ve KAYNAKÇA

1. Yazarlar atıf sistemi olarak APA sistemini kullanacaklarsa metin içinde atıf (Türkdoğan, 2015: 21) şeklinde gösterilmelidir.
2. Atıf yapılmayan eserlere kaynakçada yer verilememesi gerekir.

Kaynakça**Kitap**

Türkdoğan, Orhan, (2015). *Osmanlıdan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, Çizgi Kitabevi, Konya.

Makale

Kurşun, Zekeriya, (2017). “Hac ve İktidar: Haremeyn’de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri”, *Fatih Sultan Mehmet İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.9, s. 281-311.

Ansiklopedi Maddesi

Buzpınar, Şit Tufan, (2009). “Surre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi /DİA*, C.37, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, s. 567-569.